No. २५४-ख-२ / घ

Title रसगङ्गाधरः

Author पण्डितराजजगन्नाथः

Extent ३६३ पत्र Age सं. १८३३
१८१-ख-१

Subject अलङ्कारशास्त्र

कृ ३

काव्य रस कौमुदी (?) २

॥७३॥

पुस्तक मिदं पाठकोपनामक
रामचंद्र शर्मणः पत्राणि ३६३

६४००

मार्तंडोपमुदेतीके न पश्यता लोके शशांकीकृतः। अत्र विरहिजनवाक्येनायं शशांकोऽपि तु
सच्छिद्रो मार्तंड इति तुच्छायामात्रमपह्नुतेर्नैतदपह्नुत्यलंकारः तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्य
त्वेनानाहार्यत्वात् किंतु भ्रांत्यलंकार एव। आलिमृगो वा नेत्रं चापत्र किंचिद्विभासते।
अरविंदमृगांको वा मुखं वेदं मृगीदृशः। अत्र मुखमरविंदवेतीक विनिश्चाहासंशये मुख
निषेधसामानाधिकरण्येन विषयीभूतेऽरविंदतादात्म्यस्य निश्चयविषयत्वाभावात् सं
ग्रह॥ न चात्र विषयनिषेधस्यापदार्थत्वं शक्यं। शाब्दार्थत्वात्। यत्तु कुवलयानंदाख्ये सं
दर्भे अथैप्पदीक्षितैरपह्नुतिभेदकथनप्रस्तावे पर्यस्तापह्नुत्याख्यभेदं निरूपयद्भिरभि
हितं अन्यत्र तस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिः स च। नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसी
मुखमिति। अत्र विचिंत्यते। नायमपह्नुतेर्भेदो युक्तः। अपह्नुतिसामान्यलक्षणा

र॰गं॰ नाक्रांतत्वात्तथाहि। अकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सात्वपह्नुतिः। उपमेयमसंकृत्वोपमानं
१८३ संत्यतु यापपत्स्थाप्यते सापह्नुतिरिति काव्यप्रकाशोक्तलक्षणं वह्निभीवत्सावत्स्फुट एव। एवं
183 विषयाङ्कवेवस्त्वंतरप्रतीतावपह्नुतिरिति अलंकारसर्वस्वोक्तलक्षणमपि नात्र प्रवर्त्तते। अ
कृतस्य निषेधेन पदसत्त्वमकल्पते। सास्यादपह्नुतिर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधेति चित्रमीमां
सागतन्निर्मितमपिलक्षणमिहतथैव। तस्मात्त्रायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुख
मित्यत्र हृद्यारोपरूपकमेव भवितुमर्हतीति नापह्नुतिः उपमेयतोपमानतावच्छेदकयोः सामाना
धिकरण्यप्रतीतिः प्रत्यहं भानात्। तदुक्तं विमर्शिन्यां। न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते
अत्र विषयस्य निषेधपूर्वं ब्रह्मस्वं विषयेआरोप्यमाणत्वादारोपरूपकमेव नापह्नुतिरिति। श्री॰
।यदि च प्राचीनमतमुपेक्ष्यालंकाररत्नाकरेणैवमप्यपह्नुतिप्रकारोपह्नुतिमध्ये गणितइ सु ९३

च्यते तदप्याहार्यताद्रूप्यनिश्चयस्य समानत्वाद्रूपकभेद एवापह्नुतिरित्युच्यतां निरस्तं
च प्राचीनमुखवद्दाक्षिण्यं। एवमपि चित्रमीमांसागते त्वन्निर्मितापह्नुतिलक्षणस्यात्राव्याप्तिः
स्थितेव। अपि च यदि नायं सुधांशुः किंर्त्तर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुखमित्यत्र पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्य
ते तदा तस्यामेव त्वत्कृतचित्रमीमांसागतस्य विवाविशिष्टेति दर्शिते विषये यद्यनिह्नुते उपरं
जकतामेति विषयी रूपकं तदेति रूपकलक्षणस्यातिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता स्यात्। विषयि
णो निह्नवेपि विषयस्यानिह्नुतत्वात्। अथापि चित्रमीमांसायां प्राचीनमतानुसारेण रूपकल
क्षणं कुवलयानंदे च रत्नाकराद्यनुसारेणापह्नुतिश्चोक्तेति यथाकथंचित्सांमंजस्यं विधे
यमिति दिक्। अनल्पजीवनदानवर्षैस्तथैव हर्षं जनयञ्जनेषु। दारिद्र्यघर्मक्षपणक्षमो
र्धाराधरेणैव धराधिनाथः। सावयवारोपमयपह्नुतिः। आरोपमात्रोपापत्वे परंपरितारा

यायेषां संभवति। यथा। मनुष्य इति मूढेन खलः केन निगद्यते। अयं तु सज्जनांभोजवनमत्तमतंगजः
अस्याश्च ध्वनिः यथा· दीपितेरदनत्विषां मिषाद्धियिते मी विलसंति केसराः। अपि चालकवेषधारि
णो मकरंदस्पृहयालवो लयः अत्र नैतारदत्विषः किंतु किंजल्कपरंपराः न चैतेऽलकाः अपि
तु अलय इति पूर्वोत्तरार्धाभ्यां द्वे अपह्नुती तावत्प्राकरणेनैव निर्वोदिते ताभ्यां च न त्वं नारी किंतु
कमलिनीति तत्तीयापह्नुतिर्व्यंजनव्यापारेण प्राधान्येन निवेद्यते। तत्स्वं विधि वस्तु निषेधारोपयोः
जन्निषेधारोपनिवेदकत्वस्य न्याय्यत्वात् तत्तुल्ययोगितानुगुणतया स्थिता। यत्त्वप्पदीक्षितैरप
ह्नुतिध्वनावुक्तं। त्वं दोलेख्येकोतूहलतरलतथ्वी विराजते विधापेका चक्रं रचयति सुपर्णः सु
तमपि अपि त्विद्ध्यत्साणा स्त्वरितमपमृत्येतरस्पराकरेयो ध्यं वा यं मकरमुपरिष्टाच्चलिखतिरुसा
दावयक्नति ध्वनिरुदाहर्तव्यः अत्र हि चक्रसुपर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुरु

रीकाक्ष इति कपाविद्ध्यंजितं अप्रयातु तस्यापि तादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पुंडरीकाक्षो
पि किंतु मन्मथ इति तद्रूपमपमन्युपुष्पसायकमकरध्वजलांछनेन व्यंजितमिति। तदेतदापात
रमणीयं। यत्रावद्युच्यते चक्रस्तुवर्णलेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पुंडरीकाक्ष इति कपावि
ध्यंजितमिति तत्रापद्युक्तेर्द्वौ भागौ। उपमेयनिषेध उपमानारोपश्चेति तयोस्तावदुपमानारोपभागः
पुंडरीकाक्षोपमित्याकारश्चक्रस्तुपर्णलेखनेन व्यंजितः शक्यः चक्रस्तुपर्णयोस्तत्संबंधित्वात् नतु
नायं साधारणः पुरुष इत्युपमेयनिषेधभागोपि व्यंजकस्यास्ति तादृशनिषेधव्यंजने सामर्थ्याभावात्
नाप्यनुभवसिद्धः सः येन तद्व्यंजनोपायो गवेष्यते नापि गवेष्यमाणोपि तद्व्यंजनोपायः शब्दार्थ
वाउपलभ्यते येनानुभवकलहोपि स्यात्। न च साधारणपुरुषनिषेधमंतरेण पुंडरीकाक्षताद्या
त्मारोपो दुर्घट इति सोपि व्यज्यत इति वाच्यं। रूपकोच्छेदापत्तेः। मुखं चंद्र इत्यादौ मुखनिषेध

४ रोपमात्रव्यंजनसमर्थस्य ४

र॰गं॰ मंतरेणचंद्रत्वंदुष्टारोपमित्यस्यापिमुखचत्वात्तत्रापिमुखेनिषेधापेक्षेतिचेतप्रकृतेपितर्हि
१८५ तादृशसाधारणपुरुषत्वसामानाधिकरण्येनपुंडरीकाक्षतादात्म्यारोपरूपमसौराजापुंडरीका
185 क्षइत्याकाररूपकमेवभवितुमीष्टेनापह्नुतिः।यदपिचोच्यतेनायंपुंडरीकाक्षोऽपितुमन्मथइत्या
दितत्रापयद्यपिचक्रस्तुपर्णाह्रीकरणेननायंपुंडरीकाक्षइतिनिषेधःपुष्पचापध्वजगतमकरयोर्ले
खेनेनचमन्मथोपमितुपमोनारोपश्चवक्तुंयोग्योभवितुमर्हतीतितथापिनामावपह्नुतिःप्रकृतस्यनि
षेधेनपरस्यत्वप्रकल्पनमितित्वदुक्तलक्षणस्याप्यसत्त्वात्।अत्रहिनिषेध्यस्यभगवत
पुंडरीकाक्षस्यावर्णपित्वेनाप्रकृततयाप्रकृतनिषेधाभावात·नहिपूर्वारोपितनाममात्रेणप्रकृत
त्वंचक्रैकुशकं।प्रकृतपरस्यारोपविषयरतायाविविद्धविषयमित्यादिनाकाप्रत्ययफलंब्रुवताभ श्री॰
वतैवस्फुटीकरणात्।काव्यप्रकाशकृतापिप्रकृतंयन्निषिध्यान्यत्साध्यतेसात्वपह्नुतिरिति ८५

सूत्रंव्याचक्षाणोनोपमेयोपमेयमसत्वंकृत्वेत्यादिनाप्रकृतशब्दस्योपमेयपरतयैवव्याख्यानाच्च।प्राची
नमतसिद्धेयमपङ्क्तिर्व्यंग्यत्वेनास्माभिरिहोच्यतेतदप्यपिकुशकाशावलंबनमात्रंप्रकृतस्यनिषे
धेनेत्यादिलक्षणंकुर्वताभवतैवतस्यावहिःकरणात्।एवमपिउक्तरूपध्वेकोलंकारोव्यंग्यइतिचेत
।विच्छित्तिवैलक्षण्यातिरिक्तोन्यथात्वप्रवृत्तिरेवास्तुलक्षणंतुतदाश्रयत्किंचिद्धर्मनिषेधसामा
नाधिकरण्येनक्रियमाणावस्त्वन्तरारोपत्वमेव।तस्मात्सर्वमेवेदमहृदयंगमंसहृदयानां॥ ॥
इतिपण्डितराजजगन्नाथनिर्मितेरसगंगाधरेअपह्नुतिप्रकरणं।अथोत्प्रेक्षाप्रकरणं।तद्भिन्न
त्वेनतदभाववत्त्वेनवाप्रमितस्यपदार्थस्यरमणीयतद्वृत्तितत्समानाधिकरणान्यतरतद्धर्मसंब
धनिमित्तकंतत्त्वेनतद्वत्त्वेनवासंभावनमुत्प्रेक्षा।लोकोत्तरप्रभावंत्वांमन्येनारायणंपरमित्यत्र
तादृशप्रभावस्यनारायणत्वव्याप्यतासंभावनादृशीयांसामग्र्यभावेनानुमित्यनुदयादुपमाना

पांनाटापरोनानेनप्रायशोभवितव्यमितिसंभावनायामतिप्रसंगवारणापतद्भिन्नत्वेनप्रमितस्येति
संभावनायामाहार्यतांगमयति। एतेनरामंस्निग्धनरश्यामंविलोक्यवनमंडले। प्रापोधाराधरोयं
स्यादितिनृत्यंतिकेकिनइत्यत्रसंभावनायांधाराधरेधियाधीरस्त्वंसिस्मशिखावलावइत्यत्रा
तोचनातिप्रसंगः धदनकमलेनवालोस्मितसुषमालेशमावहसिपदा।जगदिहनत्वेदेवजाने
दशार्धवाणेनविजितमिति। अत्रजगज्ज्ञापसंभावनायामतिप्रसंगवारणायरमणीयतद्धर्मेति
मित्रकमिति। स्मितस्यसंभावनोल्लापकत्वेपिजगद्विजितरूपविषयविषयिसाधारणत्वाभा
वात्रदोषः। एतेन। प्रायःपतेधोःशकलीभवेद्भो। संहाचलेरवुधिभिस्खलेऽङ्कोः। नूनंज्वलिष्यंति
दिशःसमस्तापद्वोपदीरोदितिहाहहेतेति। अत्रापिरोदनकारणीभूतकेशग्रहणादिजन्यपा
पनिमित्तोल्लापितायांस्वर्गपतनसंभावनायांनातिप्रसंगः। प्रायःस्थाणुनातेननभवितव्यंन

नं पुरुषेणानेन भाव्यं दूरस्थो पुरुषवदत्र दृश्या भातीत्यादौ निश्चलत्वं चलत्वादिसाधारणधर्म
नित्तायां संभावनायामतिप्रसंगस्यादतो रमणीयत्वं धर्मगतमुपात्तं। रूपकवित्तावतिप्रसंगवा
रणाय संभावनमिति। अत्र च तादात्म्येन संसर्गेण धर्म्युत्प्रेक्षायाः संसर्गान्तरेण धर्मोत्प्रेक्षायाश्च सं
ग्रहायैकोक्त्या लक्षणद्वयं विवक्षितं। साचोत्प्रेक्षा द्विविधा वाच्या प्रतीयमाना च। इव नूनं मन्ये जा
ने अवैमि ऊहे तर्कयामि शंके उत्प्रेक्षे इत्यादिभिः कङाचारक्विबादिभिः प्रतिपादकैः सहि
तापत्रोत्प्रेक्षासामग्री तत्र वाच्योत्प्रेक्षा यत्र च प्रतिपादकशब्दरहितं तत्सामग्रीमात्रं तत्र प्र
तीयमाना। यत्र तत्सामग्रीरहितं प्रतिपादकमात्रं तत्र संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षा सापि
प्रत्येकं त्रिविधा स्वरूपोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा चेति। तत्र जातिगुणक्रियाद्रव्य
रूपाणां तदभावरूपाणां च पदार्थानां तादात्म्येनेतरेण वा संबंधेन जातिगुणक्रियाद्रव्या

त्मकैर्व्यस्तैस्समुच्चितैरुपात्तैरनुपात्तैःनिःपन्नैर्निःपाद्यैर्वा निमित्तभूतैर्धर्मैर्यथासंभवंजातिगु
णक्रियाद्रव्यात्मकेषु विषयेषूत्प्रेक्षाणां स्वरूपोत्प्रेक्षा। तत्राभेदेन संसर्गेण धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षा
संसर्गान्तरेण धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षेति चोच्यते। उक्तविधेषु पदार्थेषु प्रागुक्तप्रकाराणां पदार्था
नां तथाविधैरेव निमित्तैर्यथासंभवं हेतुत्वेन फलत्वेन च संभावनं हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा
चोच्यते। एतास्त्र काश्चिन्निष्पन्नशरीराः काश्चिन्निष्पाद्यशरीराश्चेत्येवमनल्पविकल्पाः
संपद्यन्ते तथापि दिङ्मात्रमुपदर्श्यते। आख्यायिकायां जात्यवच्छिन्नस्वरूपोत्प्रेक्षा य
था तनमेनाकगवेषणालंबीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानाया भगवत्याः
भागीरथ्याः सखीति। अत्र भागीरथ्या द्रव्यजातौ बाहिमगिरिसंबंधीभुजत्वजात्यवच्छिन्न
स्तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते। तत्र च भागीरथीगतानां श्वैत्यशैत्यलंबत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वा

नाधर्माणां निमित्ततासिद्धये विषयि हिमगिरि भुजगगतत्वं मवश्यं संपादनीयं तेषां च मध्ये नुपात्तयोः
श्चैवसशेत्स्यपोर्हिमगिरिसंबंधित्वादेव भुजगगतत्वं संपन्नं। इतरयोरपि संपादनापतनपमेनाकग
वेषणाफलमुत्प्रेक्षितं तत्साधनतान्ज्ञानस्य लंबत्वजलधिजठरप्रवेशानुकूलपत्नजनकत्वा
त्। एवं च विषयिगतताहृशगवेषणाफलकलंबत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वाभ्यां विषयगतयोः
साहविकलत्वंबत्वजलधिजठरप्रविष्टत्वपारमेश्वध्यावसानातिशयोक्त्या साधारण्यसंपत्तौ
निमित्ततानचात्रफलस्याप्युत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षेतिवक्तुं शक्यं। उत्प्रेक्ष्यमाणफलनिःपा
दितनिमित्तोत्थापितापास्वरूपोत्प्रेक्षायामेवविधेयत्वाच्चैमत्कृतेर्विश्रामात्। उत्प्रेक्षाप्रति
पादकस्यप्रत्ययस्यफलेनानन्वयाच्च तत्पेवात्रव्यपदेशोयुक्तः। अत्र निगीर्णविषयाचैवंपंउ
पात्तानुपात्तगुणक्रियात्मकनिमित्ता। निष्प्राधविशिष्टशरीराज्ञात्मुत्प्रेक्षा हिमगिरिभुजगस

र॰गं॰ १८८ 188

कृतिनैव निःपादितत्वात्। तादात्म्येन गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा। अंभोजिनीबांधवनंदनायां कूज
न्नूवकानां समजो विरेजे। रूपांतरांक्रांतगृहस्तमंतात्पुंजीभवन्नूपुक्रस्वाश्रयार्थी। अत्रैकाधि
करणापन्ने कूजने विशिष्टे बकत्वजात्यवच्छिन्ने विषये पुंजीभवने विशिष्टः शुक्लगुणस्ता
दात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते। तत्र बकगतानां कूजने नैर्मल्ये पुंजीभवनानां शुक्लगुणगतत्वमंतरेणाव
कशुक्लयोरभेदस्य दुरुपपादत्वात्। अत्र हि दृश्यते तेषां विषयिगतत्वं साध्यं तत्र नैर्मल्यवत्कू
जनपुंजीभवनयोर्निःपादनाय रूपांतराक्रांतगृहस्तमानाश्रयार्थित्वं च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षि
तं इहापि प्राग्वत्साहजिकयोः कल्पितानामभेदाध्यवसानात्साधारण्यं। एवमन्यत्राप्यूह्यं। ए
वं हि यथा फलस्योत्प्रेक्षणेपि न फलोत्प्रेक्षा तथेहापि हेतोरिति। क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा य श्री॰
था केलिंदजानीरभरर्धमग्नाबकाः प्रकामं कृतभूरिशब्दाः ध्वांतेन वैराद्विनिगीर्यमाणाः १८८

क्रोशंतिमन्येशशिनःकिशोराः।अत्रप्रथमांतविशेष्यकवोधवादिनामभेदसंसर्गेसाकलिंदज्ञानी
रार्धन्यग्रकृतभूरिशब्दोमपविशिष्टेषुवंकेषुध्वांतकर्तृकवैरहेतुकनिगरणकर्माभिन्नोत्प्रे
क्षितशशिकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षणपूर्वकक्रोशनकर्तृत्वधर्मउत्प्रेक्ष्यते।तत्रतादात्म्योत्प्रे
क्षणेधर्म्युत्प्रेक्षायांसाधारणोधर्मःसंवंधांतरेणोत्प्रेक्षणेधर्मोत्प्रेक्षायांतत्समानाधिकरण
धर्मश्चविषयगतोनिमित्तमितिस्थितेक्रोशनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षायांतत्समानाधिकरणनि
गरणकर्मत्वविषयगतत्वसिद्ध्यर्थेनुवाधतयाशशिकिशोरतादात्म्यमनुयातश्चेत्यनिमित्त
कमुत्प्रेक्ष्यते।तत्रयथाविशिष्टोपमायामुपमानोपमेयविशेषणतद्विशेषणानामप्यर्थमौप
म्यमेवमत्रापिविषयवकविशेषणतद्विशेषणयोरर्धमज्जनयमुनाजलयोर्मूलोत्प्रेक्षाविष
यिशशिकिशोरविशेषणतद्विशेषणाभ्यांनिगरणध्वांताभ्यामभेदश्चार्थः।ततश्चध्वांतकर्तृ

र॰गं॰
१८९
189

कनिगरणोसिद्देमुख्योत्प्रेक्षानिर्वाहः।क्रोशनशब्दनयोरपिबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदः।तेनकलिं
दजानीरार्थमप्रकृतभूरिशब्दोभयाभिन्नावकाध्वांतविशीर्यमाणाशशिकिशोरोभयाभिन्नाःक्रो
शनक्रियानुकूलव्यापारवंतइवेतिबोधाकारः।आख्यातेभावप्राधान्येतुअभेदेनक्रोशनक्रि
योत्प्रेक्ष्या।तत्रशाब्देहेत्वेवकविशेषणतयाप्रतीयमानमपिशब्दनंविषयतयाऽवतिष्ठते।अ
ध्यवसानवशात्क्रोशनक्रियायांवक्तादृशवकाविशेषणं।तादृशेवकेषुचाभेदेनतादृशश
शिकिशोराःनतुशशिकिशोराएवसाक्षात्क्रियायां।एवंचवकानामनन्वयापत्तेः।विषयवि
षयिविशेषणानांप्राग्वदेवबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदप्रतिपत्तिः।तथाराज्याभिषेकपाज्ञाय
शंबरासुरवैरिणः।सुधाभिर्जगतीमध्यंलिंपतीवसुधाकरः।अत्रापिचंद्रेविषयेतादृश
लेपनकर्तृत्वरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्येकंदर्शनं।किरणव्यापनेविषयेचंद्रकर्तृकसुधाकरण

श्री॰
१८९

कलेपनस्यतादात्म्येनोत्प्रेक्षणमितिद्वितीयं।तत्रप्रथमेमतेधवलीकारकत्वरूपनिमित्तानुपादाना
दनुपात्तनिमित्ताविषयस्योपादानादुपात्तविषया।द्वितीयेपितस्यैवनिमित्तस्यानुपादानादनु
पात्तनिमित्ताविषयस्यनिगीर्णतयाअनुपात्तविषयेतिविशेषः।तदात्म्येनद्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षाप्य
थाकलिंदशैलादियमाप्रपागंकेनापिदीर्घापरिखानिखाता।मन्येत्तलस्पर्शविहीनेमस्यामा
काशमानीलमिदंविभातिअत्रयमुनायांनीलत्वदीर्घत्वनिमित्तकमाकाशतादात्म्योत्प्रे
क्षणं।आकाशत्वस्यस्वरूपात्मकत्वात्द्रव्योत्प्रेक्षेयंअतएवाकाशपदाद्द्व्याश्रयत्वाधनुप
स्थितिरशायामप्याकाशधीः।नीलत्वरूपनिमित्तस्यविषयिणिसिद्ध्यर्थंतृतीयचरणोपा
दानंदीर्घत्वरूपनिमित्तसिद्ध्यर्थंचपूर्वार्धेआत्यादीनामभावोत्प्रेक्षापथा।बाहुजानांसमस्ता
नामभावईमूर्त्तिमान्।जपत्यतिवलोलोकेजामदग्न्यःप्रतापवान्।अत्रजास्यवच्छिन्नाभा

र॰गं॰ वोविरोधित्वनिमित्तेन नन्दैरात्म्यंनोत्प्रेक्ष्यते। विनाश इवेत्युक्तौ तु ध्वंसः समस्तलोकदुःखानामि
१९० तिप्रथमचरणोक्तेर्गुणाभावः। घोरं तं नकालीभिर्जलदालीभिस्तथा चेन्द्रोजगदखिलमपिय
190 थासीद्विलीचनवर्गेसर्गमिव। अत्रापिचाक्षुषज्ञानसामान्यशून्यत्वेन निमित्तेन तत्पायेतिक्रि
क्रियाभावोधर्मः। एवंद्वयाभावोत्प्रेक्षापि स्वयमूह्या। मालारूपोप्येषा संभवति। तथा। द्वि
नेत्रैरखवासवाकरयुगो विश्वस्तानिवद्विजी पूर्ववचन्द्रमाः श्रितवपुर्मनोभूरिवानराकृतिरिवां
बुधिर्गुरुरिवक्षमागतोनुतो निखिलभूस्तुरैर्जपतिकोपि भूमीपतिः। अत्रराजगतानांहि
नेत्रत्वादीनां वासवादितादात्म्यविरोधिनां विरोधनिवर्तनायविषयिषुचासवादिष्वप्या
रोपेणासाधारणीकरणे। न चात्रोपमाशङ्का निरूपणाद्विनेत्रत्वादीनां मुक्तेर्निःप्रयोज श्री॰
नकत्वापत्तेः न चोपमोयापि। पादकं तेषां साधारण्यं तदभावेपिपरमैश्वर्यादिभिः प्रती १९०

यमानैस्तस्यानिः पद्मैः असुंदरत्वादुपमानिःपादकत्वेन कवेरनभिमतत्वाच्चानत्यत्र हि नेत्रत्वादिभि
धर्मैर्वस्तिवादिसादृश्यं रात्रः कवेरभिप्रायविषयः एवं द्वितीयत्वादीनां चंद्रादिष्वारोपे पोप्युपमायां
सत्यामनर्थक एव स्यात्। अभेदप्रतिपत्तौ तु सहस्रनेत्रेण सहस्रकरेण विधिस्रष्टा वेकेनवपुर्वि
हीनेन जलाकारेण स्वर्गगतेन कथमस्याभेदः स्यादिति प्रतिकूलधियमयसारयतां विषयिगता
नां द्विनेत्रत्वाद्यारोपाणामस्त्येवोपयोगः अत्रैवेवशब्दस्याभावे दृष्टान्तं रूपकं विषयिगतवि
शेषणानामभावे उपमा। उभये येषामेकत्तरस्याप्यभावे मुद्रूपकमिति विवेकः। एवं स्वरू
पोत्प्रेक्षादिष्युपदर्शिता। अथ हेतूत्प्रेक्षा। यथा। त्वत्प्रतापमहादीपशिखाविपुलकज्जलैः
। नूनं नभस्तलेनिस्तंनीलिमा नूतनायते। अत्र नीलिमसामाधिकरण्येनोत्प्रेक्षितस्य हेतु
त्वेनोत्प्रेक्षणं। कज्जललेपनैरिति कृते इयमेव क्रियाहेतूत्प्रेक्षा गुणहेतूत्प्रेक्षा। यथा॥

र॰गं॰
१९१

।परस्परासंगसुखान्नतभ्रुवः पयोधरौ पीनतरौ बभूवतुः।तयोरमृष्यन्नयमुन्नतिं परामवैमि मध्यस्त
निमानमंचति। अत्र पूर्वार्धे सुखस्य गुणहेतुत्वं तावत्संचमेव निर्दिष्टं। अपरार्धे धर्मिविशेषणत
याऽनुधमानस्य गुणभावस्य लाभः यथा॰ मोक्ता भुंजानो वातव्यतीसारी भोजनं दे:। यथा वाच्या
गुंजन्मधुकरपुंजमंजुगीतामाकर्ण्य स्कृतिमुदयअयातिरेकात्। आभूमीतलनतकंधराणि म
न्येरण्येस्मिन्नव निरुहांकुडुंबकानि। क्रियाहेतूत्प्रेक्षा यथा महागुरुकलिंदमदीधरोदरवि
दारणाविर्भवन्महापातकावलिवेल्लनादिव श्यामलितेति। द्रव्यहेतूत्प्रेक्षा यथा॰ वणाकायंस
कारमणाद् इति वल्यांतिसहसामरः स्वच्छं मन्ये मिलदमृतमेतन्मखभुजां। अमुष्यिन्याकापि
पुतिरति घनाभातिमिषतामिपनीलव्या पांडु परिनिरयायाऊगनतः अत्रामच्छ सरोरूपत्वेनो
त्प्रेक्षिते चंद्रमसिनीलत्वेनाध्यवसितेकलंके उपरिवर्तिनमाहेत्त्वमुत्प्रेक्ष्यते। एवंच्चनद्र श्री॰
१९१

व्यस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणं नास्तीति प्राचां प्रवादो निरस्तः एषामेवाभावानां हेतुत्वोत्प्रेक्षा यथा निता
तरमणीयानि वस्तूनि करुणोज्झितः । कालः संहरते नित्यमभावादिव चक्षुषः । अत्र कालस्य संहा
जिके संहारकत्वे चक्षुरभावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । निःसीमशोभासौभाग्यं नतांग्यानयनद्वयं । अन्यो
न्यालोकनानंदविरहादिव चंचलं । अत्र गुणाभावस्य । ज्ञनमोहकरं नवालिमन्यो विकुराकारमिदं
धनं धकारं । वदनेंदुरुचामिहाप्रचारादिव गतं गिनितांतकांतिकांते । इह दितीयार्धे क्रियाभावस्य
। प्रथमार्धे तु जात्यवच्छिन्नाभावस्य जात्यवच्छिन्नस्य वा स्वरूपोत्प्रेक्षैव । ननगोः काननगा पदहुद
तीषु त्वदरिभूपसुदतीषु · शकलीभवंति शतधा शंके श्रवणेंद्रियाभावात् । इह श्रोत्रत्वस्य जाति
गुणक्रियाभ्यो तिरिक्तस्याविवेके क्रियमाणे आकाशस्वरूपतया तदवच्छिन्नाभावस्य द्रव्या
भावस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षा । निमित्ते च क्रियाभावः एवं हेतूव्येन्तादिकं । अथ फलोत्प्रेक्षा । दिवानिशं

र॰गं॰ १९२ 192

वारिणिकंठदघ्नेदिवाकराधनमाचरंतीवक्षोजतापेकिमुपक्ष्मलाक्ष्यातपश्चरत्यंबुजपंक्तिरेषा।अत्रवक्षो
जतापमेवपतन्हंतिजातिस्तल्लभत्यपार्थः।तत्तलोःप्रवृत्तिहेतुनिमित्तएवविधानात्।सएवचात्रतप
श्चरणक्रियायाःसाहजिकजलावस्थानाभिन्नत्वयाध्यवसितायाःफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतेनचात्रप्राप्ति
क्रियामंतरेणजातेःश्रेष्ठायाअफलत्वात्क्रियायाएवफलत्वमितिवाच्यं।प्राप्तेःसंसर्गितयात्तद्द्वारैव
जात्यादेःफलत्वोपपत्तेः।अन्यथाफलत्वबोधकचतुर्थ्याअनुपपत्तेः।अतएवब्राह्मण्यापतयस्ते
मविश्वामित्रःस्तुदाहरणमित्यादयःप्रयोगाः।गुणफलोत्प्रेक्षायथा।वियोगवह्निकुंडेस्मिन्हृदयेतेवि
योगिनिप्रियसंगसुखायेवमुक्ताहारस्तपस्यति।क्रियाफलोत्प्रेक्षायथाहालाहलकालानल
काकोदरसंगतिंकरोतिविधुः।अभ्यासितुमिवतदीयांविद्यामधापिहरशिरसिगतः।अत्रविरहि
वाक्येभ्यस्तनक्रियायास्तुमुनाफलत्वंलभ्यते।एवंलक्ष्यानुसारेणयथासंभवमन्यदप्युदाहार्यं श्री॰ १९२

रहजात्वाद्यो हि भेदाः प्राचामनुरोधादुदाहृता। वस्कृतस्तु नैषां चमत्कारवैलक्षण्यमस्तीत्यनुदाहृ
पिन्नेव। चमत्कारवैलक्षण्यं पुनर्हेतुफलस्वरूपात्मकानां त्रयाणां प्रकाराणामेवेति। प्रागुदाहृतेष्व
वपधेयुवाच कानामिवादीनां सांगप्रतीयमाना। अर्थसामर्थ्याविसेषत्वात्। ननुव्यंग्यपात्तम्रमित
व्यं। तस्याः प्रकृतेप्रसंगाभावात्। धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा। निधिर्लावण्यानां तेवरवलु मुखं मिमित
वतो महामोहमन्ये सरसिरुहस्तेनोरूपचितं। उपेक्ष्यत्वाय स्मात्किमयमकस्मादिह कृतीकलाही
नेदीने विकल इव राजानमनंतोतं। पूर्वार्द्धोत्प्रेक्षितमोहरूपधर्मसिद्धये द्विपे द्वितीयार्द्धेऽविचार्ये
कारित्वं तत्सामानाधिकरण्येनोपात्तं त्र्यस्याश्चस्वरूपस्योविषयित्वे निमित्तभूतो धर्मउपमायामिव
विंबप्रतिविंबभावादिभिन्न उपात्तोनुपात्तश्च। हेतुफलयोर्विषयित्वे तु पंप्रतिहेतुफले निरूपि
तेसधर्मः कल्पमानोपि विषयगतसाहजिकधर्माभिन्नतया ध्यवसीयमानो निमित्तं संपद्यते

र॰गं॰
१९३
193

मचोपात्तएवभवति। अन्यथाकं प्रति हेतुफलयोरन्वयः स्यादिति संक्षेपः। अत्रवग्राचांमर्धाचांचानेक
धादर्शनं व्यवस्थितं। तत्र प्राचामित्थं सर्वत्राभेदेनैव विषयिणो विषयेउत्प्रेक्षणं न संबंधांतरेण।
तथाहि धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायां मुखंचंद्रमस्येइस्यादौ तावद्विषयिणश्चंद्रस्याभेदो विषये मुखे स्फुट
एव। नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पत्तेः उपात्तविषया चेयं। एवं त्रस्यां मुनीनां नामपि मोहमू
हेरत्यत्र नैषधपद्ये धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षायामपि मुनिसंबंधिनि धर्मांतरे विषये दमयंती विषयकमोहस्यावि
षयिणोभेदेनैवोत्प्रेक्ष्यत्वेप्युत्प्रेक्षायाश्च साध्यवसानत्वाद्विषयस्यानुपादानं संगच्छते। निमित्तधर्मश्चात्त
त्तदेगासक्तहृत्तित्वं। एवं लिंपतीव तमो गानि वर्षतीवांजनं नभ इत्यादौ कस्यापि मते न प्रथमांतार्थैक
र्त्तरि लेपनकर्तृत्वारेहत्प्रेक्षणं। तस्याख्यातार्थविशेषणत्वेनैकदेशत्वात्। नापि लेपनादिकर्तु
रभेदेन। तस्य क्रियाविशेषणत्वेनाप्राधान्यात् किंतु तमःकर्तृकमंगकर्मकं लेपनमुत्प्रेक्ष्यते नभः

श्री॰
१९३

कर्तृकर्मजनकमेकं वर्षणं च। उत्प्रेक्ष्यमाणाभ्यां चन्द्राभ्यां विषयस्तन्त्रमः कर्तृकव्यापारस्य विगीर्णत्वाद
नुपादानं। अत एवैवमादावियमनुपात्तविषयोच्यते। निमित्तधर्मश्च श्यामीकारकत्वादिरनुपात्त एव
। अत एव संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यदिति लक्षणं विधायोक्तं व्याप्त्यादिलेपनादिरू
पतया संभावितमिति मम्मटभट्टैः। एवं। उन्मेषं योममनसहन्नेजातिर्वैरी निशाया मिंदोरिंदी। नीतः
शांतिमस्तमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षाल्लग्नामन्येललितं तनुते पादयोः पद्मलक्ष्मीरित्यादौ दो
षाचीनयधेहेतुत्प्रेक्षायामपि न हर्षो रूपं हित्नुमात्रमुत्प्रेक्ष्यते लक्ष्मीरूपविषये किंतु तद्धे
तुकं कार्यं लगनादिरूपं विषयितारात्म्येन स हर्षजिकलगनादौ विषये· कार्यस्य निमित्तताव
दिनापि विषयगतत्वमानजातीयेनाभेदाध्यवसानस्यावश्यवाच्यत्वादन्यथा हेतुरूपविषयि
समानाधिकरणधर्मस्य कार्यरूपस्य विषयावृत्तित्वात् उत्प्रेक्षैव न स्यात्· एवं चोल्लस्य यद्धीति

र॰गं॰
१९५

पत्नापितस्यभालत्वंचकंटकिनोवानांत्ताः अथापिकिंवानुभविष्यतीतिव्यपाटयन् दृष्टमिवाक्ष
राणीत्यादिपरायघेफत्नोत्प्रेक्षायांकंटकिषुवनांत्रेषुविषयेषुनकेवलंभालात्वग्विपाटननिमि
त्तकंललाटाक्षरदर्शनंफलमुत्प्रेक्ष्यतेकिंतुतत्फलकंभालत्वग्विपाटनादिरूपविषयिकं
टकजविपाटनादौविषयेत्तादात्म्येनेतिसर्वत्राभेदेनैवविषयेविषयिणउत्क्षणमितिदर्शनं
।तत्रविचार्यते।नसर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिनियमेकिंविदन्तिप्रमाणंलक्ष्येषुभेदेना
प्युत्प्रेक्षणस्यदर्शनादस्यांमुनीनामपिमोहमूहइत्यादौ।नचमुनिसंबंधिनिधर्मविश
षेमोहस्याभेदमात्रेक्षणमितिवाच्यं।भेदेनोत्प्रेक्षणबाधकाभावेनेदंशकल्पनायानि
रर्थकत्वात्।नत्वभेदेनैवोत्प्रेक्षणमितिवेदेनबोधितंपरर्थमयमाग्रहःस्यात्।लक्षण श्री॰
निर्माणस्यपुरुषाधीनत्वात्।लिंपतीवतमोगानीयत्रापिलेपनादिकर्तृत्वंतमस्यादि १९५

षु विषयेषु त्वेऽस्य तदस्येव वस्तुकां अनुकूलव्यापारात्मकस्य कर्तृत्वस्यैवाख्यातार्थत्वान्नस्य च
प्रथमांते विशेष्ये आश्रयतासंसर्गेणान्वयान्न दोषः भावप्रधानमाख्यातमित्यस्य भावो
व्यापारस्तदर्थकमाख्यातं तिङ् इत्यर्थकारणान्न विरोधः सत्त्वप्रधानानि नामानीत्यु न र
वाक्यगतस्य प्रधानशब्दस्याभिधेयपरत्वात् फलमात्रार्थस्यापि धातोराख्यातार्थव्या
पारव्यधिकरणत्वसमानाधिकरणत्वाभ्यामर्थगताभ्यां सकर्मकाकर्मकत्वव्यवहारः
नामार्थयोर्भेदेनान्वयाभाववत्त्वभावकदर्थव्यापारस्य न नामार्थेऽन्वयः अत एव चैत्रक
र्तृकं रिक्तादित्यनेन विशिष्टशक्तिबोधकेन न धआदिषु भावग्रहणस्य विशेषशक्तिबोध
कत्वगतार्थता। शब्दानुवृत्तिपक्षस्वीकाराच्च कर्तृरिक्तादित्यत्र धर्मिपरस्यापि कर्तृग्र
हणस्य लः कर्मणीत्यत्र धर्मपरतायामपि न दोषः। यद्वा अस्तां फलव्यापारौ धातो

र॰गं॰ राश्रयश्चेतिऽर्थः परंतु देवदत्तः पचमान इत्यादाविव देवदत्तः पचतीत्यादिष्वपि प्रथमांतार्थ एव तिङ
१९५ र्थस्याभेदेन विशेषणत्वं युक्तं न तु भेदेन धात्वर्थभावनायाः। सर्वजनसिद्धस्योद्देश्यविधेयभाव
195 स्य भंगापत्तेः। सत्यां हि गतौ प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थे विशेषणमित्यस्योत्सर्गस्याप्यनुग्रह एव स्याप्यः
।भावप्रधानमाख्यातमित्यस्य भावनार्थको धातुरर्थकारणान्न विरोधः न चैवैयाकरणाम
तविरोधाद्दूषणमितिवाच्यं। स्वतंत्रत्वेनालंकारिकतंत्रस्य तद्विरोधस्यादूषणत्वात्। प्रपंच
यिष्यते चैतदधिकमुपरिष्टादिति प्रकृतमनुसरामः एवं च लिंपतीवेत्यादावभेदेन वा तिङर्थस्यै
व प्रथमांतार्थ एवोत्प्रेक्षणं। नं तु धात्वर्थस्य स्वनिमित्तव्यापनादेः सर्वजनसिद्धाया इव वा
र्थस्य विधेयतापाद्यानुपपत्तेः तमः कर्तृकं लेपनमिवेत्यस्मादपि उद्देश्यबोधकशून्यवाक्या श्री॰
दुत्प्रेक्षाप्रतीत्यापत्तेश्च यदि च विषयिसंबंधिना लेपनादिना विषयसंबंधिनो व्यापनादेर्नि १९५

भिन्नतासंपन्नेऽपि स्वताद्रूप्यसंपादनेन निगीर्णत्वादनुपात्तविषयत्वमध्यवसानमूलत्वं चोच्य
ते तद्रूपकेऽप्यनुपात्तविषयत्वमुच्यताम् अध्यवसानमूलत्वं च लोकानहंति खलो विषमि
त्यादौ खलसंबंधिनो दुःखदानादेर्विषसंबंधिहननात्मनाध्यवसानात्· तस्मान्निमित्ता
शे॰ तिशयोक्तिरेव। एवमुन्मेषयो मम न सह इत्यत्र लक्ष्मीरूपे विषये लगनहेतुत्वेन हर्ष
उत्प्रेक्ष्यते तत्र साहजिकसंबंधे तादात्म्येनाध्यवसितं लगनमेव निमित्तं। तथा सैषा स्थली
यत्र विचिन्वता त्वां भ्रष्टं मया नूपुरमेकमुर्व्यां। अदृश्यत त्वच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिव
बद्धमौनं। अत्रापि मौनहेतुत्वेन नूपुरे विश्लेषदुःखमुत्प्रेक्ष्यते। तत्र निश्चलत्वनिमित्तकनिः
शब्दत्वाध्यवसितं मौनं निमित्तं विश्लेषदुःखसमानाधिकरणत्वेन नूपुरस्थितित्वात्· ननु
निश्चलत्वनिमित्तके निःशब्दत्वविषये विश्लेषदुःखहेतुकमौनमभेदेनोत्प्रेक्षायामिवशा

र.गं. द्धान्वितस्योत्प्रेक्ष्यतायाउक्तसर्गसिद्धत्वात्विषयविश्लेषदुःखहेतुकमौनस्याभेदेनउत्प्रेस्यनिगीर्ण
१९६ तयाविषयिणोविधेयत्वानुपपत्तेश्चनिमित्तान्तरगवेषणायांतैश्चपद्यपिएककालमसंभवतादिरस्ति
196 साधारणोधर्मोनिमित्तंतथापितस्याचमत्कारीत्वादुपमायामिवोत्प्रेक्षायामप्यप्रयोजकत्वात्
एवंफलोत्प्रेक्षायामपिबोध्यं एतेनयद्वाहेतुफलधर्मस्वरूपाक्षेपोदाहरणाद्यपितादात्म्येनैवो
त्प्रेक्षेतिप्राचांमतमनुसरताद्रविडपुंगवेनयदुक्तंतदपिपरास्तं।अलंकारसर्वस्वकृत्तावद्
त्प्रेक्षणमित्थंनिगारितंविषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोध्यवसायःसचद्विविधः
सिद्धः साध्यश्चतत्रसाध्यत्वप्रतीतौव्यापारप्राधान्यउत्प्रेक्षेति।अस्यार्थःसिद्धत्वंनिगीर्ण
विषयत्वं साध्यत्वंचनिगीर्यमाणविषयत्वं यत्रहिसिद्धत्वंतत्राध्यवसितप्राधान्यंयथाति श्री०
शयोक्तावादौयत्रसाध्यत्वंतत्रव्यापारस्याध्यावसानक्रियायाःप्राधान्यउत्प्रेक्षेतिएवमभेद १९६

गर्भमुत्प्रेक्षालक्षणां विधाय सैषा स्थली पुत्रेत्यत्र नूपुरगतस्य मौनित्वस्य हेतुत्वेन दुःखगु
णत्वमुत्प्रेक्ष्यते । तत्र मौनित्वमेव नूपुरगतं निःशब्दत्वाभेदेनाध्यवसितं निमित्तमि । त्युक्तं । ए
वं यत्र धर्मेणैव धर्मिगतत्वेनेत्यादिना धर्मोत्प्रेक्षाप्रसंगे लिंपतीव तमोऽङ्गानीत्यत्र लेपन
क्रियाकर्तृत्वोत्प्रेक्षणे व्यापनादि निमित्तमित्युक्तं तदेतत्सर्वं परस्परविरुद्धं । न हि दुःखगु
णोत्प्रेक्षायामभेदगर्भाध्यवसायोस्ति । मौनांशे सत्तस्याध्यवसायः सिद्धत्वादतिशयोक्तेरेवावि
षयो भवितुमर्हतीति नोत्प्रेक्षायाः त्वन्मते मौनस्य निमित्तत्वेनानुत्प्रेक्ष्यत्वाच्च । एवं लिंपतीवेत्यत्र
लेपनीशाध्यवसायोपि । तस्यापि व्यापनरूपतया परिस्थितस्य तया त्वया कर्तृत्वोत्प्रेक्षानिमि
त्तत्वेनोक्तत्वाच्च व्यापनादौ तत्प्रेक्षाविषये निमित्तमन्यदन्वेष्यं स्यादिति त्वय्येव बाधकस्यो
पन्यासात् । निमित्ताशाध्यवसानं तूपमादावपि स्थितं । किंच नूनं मुखं चंद्र इत्यादौ कुत्र

ध्यवसायः। विषयस्य जागरूकत्वात्· न च सिद्धे ध्यवसाये विषयस्य जठरवर्तित्वं साध्ये तु निगीर्यमा
णत्वात्स्थगुपलब्धिरिति वाच्यं। साध्यवसाने मानाभावात् अन्यथा रूपकादेरप्यध्यवसानगर्भ
त्वापत्तेः। किंच· अध्यवसाने लक्षणाभेदः न चात्र विधेयांशे पांशे लक्षणास्ति। अभेदादिसं
सर्गराहार्यबोधस्यैव स्वीकारात्। तस्मात्प्राचीनामाधुनिकानां चोक्तयो न क्षोदक्षमाः एवं प्रा
सङ्गिकः। तत्र तावदप्रस्तुतप्रशंसानिर्षः प्राचीनमतपरीक्षावसरे कृत एव हि पवान्तूत्प्रेक्षायां तु पंच
म्यर्थो हेतुरभेदश्चाप्रकृतिप्रकृत्यपार्थयोः संसर्ग इति पक्षे विश्लेषदुःखाभिन्नो हेतुः पंचम्य
तार्थः तस्य च प्रयोज्यतासंसर्गेणोत्प्रेक्षणेनैव वादिनाबोध्यते। प्रयोज्यत्वं· पंचम्यर्थ इति
दर्शने निरूपितत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः संसर्गः। आश्रयतासंसर्गेण चोत्प्रेक्षणं। उभयथा
पि पंचम्यर्थ एवोत्प्रेक्ष्यत्वेनैव वाक्यार्थान्वयात्। उत्प्रेक्ष्यतावच्छेदकसंबंधेनोत्प्रेक्ष्यसमा

नाधिकरणश्च धर्मातिशयोत्कर्षो नाभिन्नत्वेनाध्यवसितनिश्चलत्वादिनिमित्तं वृद्धमौनं च विष
येमौनद्वारकं च वृद्धमौनस्य प्रयोज्यत्वं संभाव्यते। एवं प्रयोज्यधर्मके धर्मिणि सर्वत्रापि धर्मद्वा
रक एव पंचम्यर्थान्वयः यत्र तु धर्म एव किंचिद्धर्मी भिन्नत्वेनाध्यवसितः साक्षाद्विषयः तत्र वि
षयतावच्छेदकधर्मो निमित्तं। यथा तत्रैव विश्लेदुःखादिव मौनमस्येति निर्माणमौनत्वं। एवं
तृतीयार्थेपि वोध्यं। फलोत्प्रेक्षायां तु मुख्यादेरर्थः फलं। प्राग्वत्मकृस्यर्थप्रस्ययार्थयोरभेदसं
सर्गः तच्च साधनतासंसर्गेणान्वेति। तेनैव संसर्गेणोत्प्रेक्ष्यते। यत्र चोत्प्रेक्ष्यते तदंशे वि
शेषणतया भासमानो धर्मो निमित्तं। तत्र धूमिलिविषये ऽभिन्नत्वेनाध्यवसितो धर्मस्त
थाभूते च धर्मे विषयतद्विशेषणीभूतान्यदिति विवेकः। एवं च यत्र समासस्य गुणीभूते
विषये हेतुफलात्वयोनसाक्षात्तंभवति तत्र प्रधान एव विषये तादृशविशेषणद्वारक

र०गं० प्रयोज्यत्वप्रयोजकत्वाभ्यां संसर्गाभ्यां हेतुफलयोः स्वोत्प्रेक्षाबोध्यां। एवमपि विशेषणे प्रियथाकथ
१९८ चिद्धेतुफलयोरन्वयाद्विशेषणस्यापि विषयत्वमुचितं। तथापि विषयविषयिणोः स्तदेवपवि
198 धेयभावप्रसंगयास्यानुरोधादिति परसरणिराश्रिता यदि च तस्य नास्त्येवानुरोधस्तदा प्राचां दृश्
नमेव रमणीयं स्यात्। किंच। प्राचां मते हेतुफलोत्प्रेक्षास्थले तु हेतुकर्तृस्फलकयोः। कार्यका
रणयोरेव निगीर्णे विषये उत्प्रेक्षणात्स्वरूपस्योत्प्रेक्षायामेव पर्यवसानं न हेतुफलयोः। एवं
च विभागश्चिरंतनानामुच्छिन्नः स्यात्। अथ स्वरूपतादात्म्याविशेषेऽपि हेतुफलाविशे
षणाकथमुद्धृतस्वरूपोत्प्रेक्षायाः हेतुफलविशेषणाकस्वरूपोत्प्रेक्षायामस्ति हेतुफलकृत एव
भेद इति चेत्। तन्न यमेनाकगवेषणालंबीकृतजलधिजठरमविश्व हिमगिरिभुजायमानायाभग श्री०
वत्या भागीरथ्याः स्वीति प्रागुदाहृतायां स्वरूपोत्प्रेक्षायां तन्न मैनाकगवेषण भूपस्य फल १९८

सोत्प्रेक्ष्याविशेषणाकोटिप्रविष्टत्वात्फलोत्प्रेक्षात्वापत्तेः। उत्प्रेक्ष्येसाक्षाद्विशेषणतापन्नप्रयो
जकत्वादिसत्त्वं स्वगोत्रकलहेन। उत्प्रेक्ष्यमाणोप्यपियस्यविषयिणा। उत्प्रेक्षाविधेयतयाभास
तेतदीयोत्प्रेक्षयैवव्यपदेशः प्राधान्यात्तेनविश्लेषदुःखादिववह्मोनमितमत्रनपुरगतत्वेन
दुःखस्योत्प्रेक्षणेपिनतदुत्प्रेक्षयाव्यपदेशोन्याय्यः तस्याङ्गत्वेनानुवादत्वात्· किंतुपंच
म्यर्थोत्प्रेक्षया· तस्याएवशब्देनविधेयत्वात्· तथाचोल्लसितपक्ष्मपिवनांतगत्वेननतलला
टाक्षरदर्शनोत्प्रेक्षयापि· च्यपितुतुमुत्रर्थोत्प्रेक्षया। एवंतत्रपद्मेनाकस्यादिगंधेनफलोत्प्रेक्ष
याव्यपदेशः नायिकलिंदजानीरभीरेईमन्नाद्युत्सत्रशकिशोरतादात्म्योत्प्रेक्षयातद्दुष्टापि
तयाध्वंतेकर्तृकवैरहेतुकनिगरणकर्मतादात्म्योत्प्रेक्षयावा· प्रागुक्तादेवहेतोरितिदिक्
ष्विविधोहितावद्धर्मोपिस्वतएवसाधारणः साधारणीकरणोपायेनासाधारणोपिसाधारणी

कृतश्च·स चोपायः क्वचिद्रूपकं क्वचिच्छ्लेषः क्वचिदपह्नुतिः क्वचिद्विंवप्रतिविंवभावः क्वचिद्विंवप्रति
विंवभावः क्वचिदुपचारः क्वचिदभेदाध्यवसायरूपो तिशयाः यथा· नयनैर्दिदिसनंदमंदिरंमि
लदिदिरं। इदमिंदीवरं मन्ये सुंदरांगि तवाननं। अत्र प्रथमार्धगतः प्रथमो धर्मो रूपकेण विषय
विषयिसाधारणीकृतः। द्वितीयश्च विलक्षणशोभयोरभेदाध्यवसायेन· केवलशाब्दात्मको
प्ययं संभवति। अकितान्यृक्षसंघाते सरोगाणि सदैव हि। शंके पंकेरुहाणीति शरीराणि श
रीरिणां। अयमुपात्त एव भवति। अर्थमेयेनुपात्तश्चापि भवति· यथा· द्विनेत्र इव वासवः त्या
दौ जगदीश्वरत्वादिः। न चात्र द्विनेत्रत्वादिरूप उपात्त एव साधारणो धर्मः साधारण्यार्थमेवत
स्य विषयिण्यारोपादिति वाच्यं। तस्यारोपेण साधारणीकृतेप्य सुंदरत्वेनोत्सेनोत्सेत्खापक
त्वविरहात्। साधारणीकरणानुप्रतिबंधक निरासार्थमित्युक्तमेवाहृष्टिः संभृतमंगलावुधम

पीडेवत्वदीपासमाकाव्यस्याश्रयभूतमास्यमहणाविरोधरस्तुंदः क्रोधस्तेशनिभृतस्तनस्यधिषणास्वं
तंतुसोमास्यदंराजन्नूनमतूनविक्रमभवान्सर्वग्रहालंवनो। अत्रोत्प्रेक्ष्यमाणस्यसर्वग्रहालंवनस्य
धर्मेषुतत्र इहाश्रितोगकत्वेषुविशेषणीभूतैस्तनेंदुरैर्विषयस्यराज्ञोधर्मेषुकल्याणाश्रयत्वा
दिषुविशेषणानांकल्याणादीनांश्लेषेणतादात्म्यसंपादनद्वाराताद्दशधर्माणांसाधारणतासंप
त्तिः। यथावा· विभातियस्यांललितालकायांमनोहरावैश्रवणस्यलक्ष्मीः कपोलपालिं
तवतन्विमन्येनरेंद्रकन्येदिशमुत्तराख्यां। इहापिविषयविषयिधर्मेविशेषणयोरलकालकयोः
श्रवणवैश्रवणयोश्चश्लेषेणाभेदेधर्मस्यसाधारण्यं। यथावा·। नासत्ययोगोववनेषुकीर्त्तितथा
र्जुनः कर्मणिचापिधर्मः। विनिर्जगत्प्राणभवापदास्तेवशंवदास्तेकिमुपांडुपुत्राः। अत्रपांडुपुत्रे
षुविषयेषुराजवशंवदत्वादात्म्योत्प्रेक्षायांराजाश्रितत्वरूपाविषयिधर्मः श्लेषेणविषयाणांत

र.गं.
२००
200

राश्रितामांचासत्यामसत्याभावशुक्लगुणपुणपर्यायेभ्यश्चराणामभेदसंपादनद्वाराविषयसाधारणीकृतः।
स्तनांतर्गतमाणिक्यवपुर्बहिरुपागतं।मनोनुरागितेतन्विमन्येवल्लभमीक्षते।अत्रवल्लभेक्षणासाम
नस्यचेक्षणायांतन्निमित्तमंतःप्रदेशाद्बहिरागमनमुपेक्ष्यंतच्चबहिःप्रदेशसंबंधरूपमाणिक्यमा
त्रवृत्तिमनसोनसंभवतीतिमाणिक्यायहृत्स्थामनोगतंक्षिप्तोविवेशतिविंबभावस्तकलिंदजा
नीरभरेधंमग्नाइत्यत्रैवनिरूपितः।माधुर्यपरमसीमासारस्वतजलधिमथनसंभूता।पिबतामनल्प
सुखदावसुधायांननुसुधाकविता।अत्रकवितायांमाधुर्ययानयोर्मुख्ययोरसंभवादास्वादश्रवणयो
र्मुख्ययोरुपचारेणमुख्याभ्यांसाधारणीकरणं।लक्षणयाशक्याभेदेनलक्ष्यबोधनात्।अभे
दाध्यवसायमात्रंयथाप्रागुदाहृतायांहेतूत्प्रेक्षायांव्यागुंजन्मधुकरपुंजमंजुगीतामित्यत्रशाखा
नीचत्वकंधरानमनयोरभेदाध्यवसायएवतथाहेतूत्प्रेक्षानिमित्ततापात्रस्यकंधरानमनस्यनी

श्री.
२००

चशास्त्वनतकं धरो भयसाधारणं बीजं। एवं सर्वत्र हेतुफलयोरुत्प्रेक्षणीयस्य हेतुफलं चोत्प्रेक्ष्यते सो
नेन प्रकारेण साधारणीकृतो निमित्तमित्यसकृद्वेदितं। एवं क्वचिदुपात्तोपि धर्मी विषयि साधारण्या
भावात्सुंदरत्वाद्धास्यमुत्प्रेक्षणं साक्षादुत्थापयितुमसमर्थोपि तदुत्थापनक्षमधर्मांतरो
त्थापनेनानुकूल्यविधानादुपयुज्यते। यथा· धोरंजनकालीभिरतिमागुदाहृते पद्ये स्वोज
ज्वलताली समावृतत्वरूपो धर्म उपात्तो जगतो निर्लोचनचर्गसर्गत्वोत्प्रेक्षायां वैयधिकरण्याद
प्रयोजकोपि स्वप्रयोजकोपि स्वप्रयोज्यनिविरोधकाकारमयुयुक्त चाक्षुषज्ञानसामान्यभू
न्यत्वमतथाविधोत्प्रेक्षानिमित्तस्योक्षापतेना विषयो व्युपात्तो निरूपित एव। क्वचिदयमप
नुक्तोपि भवति। यथा जगदंतरममृतमयैरंशुभिरापूरयन्नितरां। उदयति वदनव्याजात्कि
मु राजा हरिणशावनयनायाः। इत्यत्रोत्प्रेक्षाप्रकरणं। अथातिशयोक्तिः। विषयिणा विषयस्य

र·गं·
२०१

201

निगरणमतिशयस्तस्योक्तिस्तच्चस्ववाचकपदेनशक्यतावच्छेदकरूपेणवान्यस्यबोधनं।अ
त्रचविषयेविषयिवाचकपदस्यलक्षणयाशक्यतावच्छेदकेमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्य
कबोधनंकार्यंतावच्छेदकमताशक्यासाधारणधर्मस्यलक्ष्यासाधारणधर्मस्यचभानाभानमो
नेविरोधः।परंतुमात्रविशेषणांनदेयंतेनलक्ष्यासाधारणोपिधर्मोभासतेइत्याहुः।केचित्तु
लक्षणयालक्ष्यासाधारणधर्मप्रकारेणैवबोधः।अनंतरंचव्यापारांतरेणशक्यतावच्छेद
कप्रकारेणलक्ष्यबोधःइत्याहुः।बाधज्ञानस्यचयथानप्रतिबंधकत्वंतथोक्तंप्राक्।अत्र
चैकपदोपात्तत्वान्नोद्देश्यविधेयभावः।उदाहरणं।कलिंदगिरिनंदिनीतटवनांतरंभासयत्
सपथिगतागतक्रमभरंहरन्प्राणिनां।स्फुरत्कनककांतिभिर्नवलताभिरावेष्टितोममाशु
हरतुश्रमानतितमांतमालद्रुमः।अत्रतमालेनभगवतोनिगरणंकलिंदनंदिनीत्यादिनि

श्री०
२०१

तीर्णाश्चरणत्रयगतानि विशेषणानि तदनुग्रहार्थविषयविषयिणो साधारणधर्मत
पास्ता द्वाऽऽपा ज्ञानिचतुर्थमपि चरणगतमवैयाकरणानां दर्शने वैयाकरणानां तु पा
तमालाभिन्नकर्तृकपाश्रमहरण क्रियायोनीतं तादृशक्रियाकर्तृत्वं तथा तया स्थितं हिती
येचरणो चोर्ध्वं वचयोर्निर्मंचणमाय यथा दिनात् तृतीये पिलता भिगोपीनां निगरणं तास्मिन्नेत्वा
नुग्राहकतया ऐवं बह्वावपद्यवेपमतिशयोक्तिः यत्र चानुग्राहकेन निगरणामङ्गीकृत्य शुद्धसाधा
रणधर्मादिमानि रवपवायथा नपनानं इसंदेहत्वं हिलीकरण—मातिरपत्याश्रुसंतापका
पिकादिविवीमम अत्र भगवतो मूर्तिमिगीर्णानामार्ध्यपोरभेदसंसर्गेण विशेष्यविशेषणभा
वस्यानुत्पन्नतया न रूपकेतावत्—तु चितो विषयविषयिणो हीन संसर्गे विशेषणविशेष्यभा॰
वेन तत्प्रकृते विषयितावच्छेदकरूपेण विषयस्य वभानादभेदसंसर्गाप्रसक्तेः अभेद

प्रधानाचार्यातिशयोक्तिरिति प्रवादस्तु प्रागुक्तसंसर्गारोपरूपकरूपविषयितावच्छेदकस्यैव
भेदाभावरूपतया निर्वाह्यः तत्र विषयितावच्छेदकं क्वचित्प्रकृते निगरणादार्ढ्याय विषयमा
त्रवृत्तिधर्मात्वस्तुमात्राधिकरणधर्मे शब्दतावाच्यत्वाभ्यां प्रसिद्धं यथा कुलिंदनगनंदिनीत्यादौ गंगात्वा
दि क्वचिदप्रसिद्धमपि कल्पितोपमादावप्रमानमिवकाविनास्वप्रतिभया कल्पितं धर्मिगणरूपधर्म
स्यापि कल्पनायामविरुद्धत्वात् यथास्य तापितरूपणानयं यथावाजगज्जालेज्योत्स्नामपनयं धाभि
जैटिलयन्नूजनानां संतापं निविथमपि विथमपि स्वयः प्रशमयन् स्मितोवृंदारण्यपनगुनिविलई
दारकन्तेोममस्तोतध्वांतेतिरप्रांतनवीनो जलधरः अत्र विषयधर्मविशिष्टतया कल्पितेन लो
कोत्तरजलधरत्वेन रूपेणो भगवतः प्रतिपादनेतत्समानाधिकरणत्वेन कल्पितानां वि
शेषणानामतद्गुणं एवं च निगरणे सर्वत्रापि विषयितावच्छेदकधर्मरूपेणैव विषयस्य भा

नेन विषयाभिन्नत्वेनेति। स्थिते रूपकातिशयोक्तिः स्यात् निगीर्याध्यवसानन्तस्मात् रूपकवि-
शेषाणां रूपके दर्शितानां विधानामिहापि संभवो दर्शितातिदेशेन प्रदर्शितार्थं तेनाद्याप्यभेदा-
तिशयोक्तिस्तादृश्यातिशयोक्तिरिति द्विविधं कुवलयानन्दे यदुक्तं तन्निरस्तमिति नव्याः। प्राञ्च-
स्तु रूपकद्वा— पि विषयाभेदोभासनेऽपरं तु निगीर्णे विषये इति रूपकारस्याविशेष।
ग्राध्यवसायस्य सिद्धत्वेनाप्रधान्यान्निश्चयात्मकत्वाच्च साध्याध्यवसानायाः संभावनात्म-
कोत्प्रेक्षापावेन — एवमित्याहुः। कथं तर्हि कमलमिदमनंबुजातं जयति तमोऽकनक-
लतिकायामित्यादावित्यादेर्विषयतावच्छेदकस्योल्लेखान्निगरणमिति चेत् नाऽत्रेदमिम-
त्सकमलत्वविशिष्टविशेषमात्वपवातिशयोक्तिः इदं यत्तावच्छेदकत्वे रूपमेव एवं गौरयमा-
यश्चैवेदमित्यादावपि बोध्यम्। अत एवातिशयोक्तावभेदोऽनुवाद एव न विधेय इति प्राचां उक्ति

र॰ मंगलेतएवमेकःप्रकारोतिशयस्ययत्रभेदेप्यभेदः अथप्रकारांतरंयत्राभेदेपिभेदोलोकोत्तरत्वम
स त्युपपत्त्यर्थः इदमेवप्रस्तुतस्यान्यत्वमित्यनेनोक्तं उदा॰ अस्याजगत्त्रितमपीमनसः प्रवृत्तिरन्येव
२०३ कापिरचनावचनावलीनांलोकोत्तराचकृतिराकृतिरपरैवयाविद्यावतांसकलमेवचवित्र
मन्यत् एवमन्यःप्रकारोयत्रासंबंधोवर्ण्योत्कर्षार्थंयथाधीरध्वनिभिरलंतेनोरदेममासि
कोगर्भतुन्मदवाराणतुरुणामध्येजठरेसमुल्लसति अत्रसिंहीवचनेसमुच्छलनासंबंधेपिसमु॰
च्छलनसंबंधोक्तिःशौर्यातिशायिकायथावा॰ गीतंसमाकर्णापितेयदीयंसदारसज्ञैरनु॰
भावनीयांसमीहतेनित्यमनन्यचेतानभवद्गात्मभाविशनेतायथावातिप्रवेशारदचंद्रिकता
रकाःकमलविद्रुमचंपकपीवरकाः यदिमिलतिकदापितदाननंखलुतदाकलपात्रलपा
मेरू एवंचनिरुपमानरूपतांसंभाव्यमानइतिविशेषः तथान्यप्रकारोयत्रसंबंधेप्यसंबं २०३

यः यथा पीयूषमहत्साम्यमपि ते गीर्भिः निपीतवतां तोषाय कल्पते नो पोषायाथ विंवमधुरिमोद्रे

कः अत्र वक्तेतास्य संवंधेप्यसंवंधः एवमेवान्योपि प्रकारो यत्र प्रयोजकस्य प्रयोज्यस्य च पौर्वापर्यवि

पर्ययविपर्ययः स च द्वयोः सहभावत्प्रयोजकस्य प्रयोज्यानंतरभावाद्वेति द्वेध आद्यो यथा

प्रतिक्षुभितिकरशिलातलसंघट्टसमुच्छलद्विद्युदुल्लीकृतविस्फुलिंगच्छटापटलानां वा

ग्निनामिति द्वयवर्णने अत्र समुच्छलनविपद्दल्लीकरणयोः सहोत्पत्तिर्गम्यते द्वितीयो य

था श्रुत्वा भरतवर्षभूपतीनां भवंति भूवलभमस्मशेषाः अनंतरं तेभ्यः क्रुद्धी विंटकात्स्फुर

ति शेषानलविस्फुलिंगाः अत्र भेदे द्वयप्रयोजनपातिशयप्रकृतः प्रयोजनशेषात्तिशयो ग

म्यः एवं चैतद्द्वैरूप्यचतुष्कामनंतमत्वमतिशयोक्तिसामान्यलक्षणमिति प्राचीनाः अन्ये तु

संवंधेप्यसंवंधः असंवंधेसंवंध इति भेदद्वयं नातिशयोक्तिः पतात्त्वस्यातिशयस्यन्नप्रक

र ग
२४
२०५

दीयकोपमायऊत्मादिषुस्वभावोक्तिमित्रेषुप्रायशः सर्वेष्वप्यलंकारेषुसत्वात् नहियथा श्लिष्टतव
ल्लकावल्लिकाविदिच्छित्तिः कार्यकारणयोर्वापौर्वापर्यविपर्ययस्याविवेनैवद्यासंतयाभेदान्तरतानाथ्यतेप्र्व त
स्मादिषविरणानिर्णीयोप्यवमानंनविषयस्यतस्यैवाच्यत्वयथादिशाहे रससमविनोर्थस्यकस्यनं कार्य
कारणयोर्वापर्यक्ष्ययेतदन्यतमत्वमतिशयोक्तित्वमित्याऊः नव्यास्तु निगीर्याध्यवसानमेवातिश
योक्तिः प्रभेदांतरंत्वत्तुगतत्रूपाभावादलंकारांतरमेव ननुप्रस्तुतान्यत्वभेदेनाभेदस्य असंबंधेसंबंध
इतिभेदेसंबंधेनासंबंधस्यसंबंधेअसंबंधइतिभेदअसंबंधेनसंबंधस्यकार्यकारणयोर्वापर्यविपर्य
येचतेनैवानपूर्वस्यचनिराकरणंरत्नाकरविमर्शनीकाराद्युक्तप्रकारेणसंभवतीतिचेत् न अन्यत्वा
देभिरनन्यवस्तुप्रतीतेर्वचमत्कारित्वेनतद्गतनन्यत्वादिभिः तेषामनुभवासंगतेनवानतमत्वमनु
गतमतिशयोक्तित्वंकं विच्छित्तिवैल— ०एषतमन्यतमत्वस्याप्रयोजकत्वात् अमथानुपमानूप २०५

क्वादिकतिपयात्यन्तमत्वं सकलात्यन्तमत्वं वा तल्लक्षणामुपमादयश्च नह्येदा इत्येव किं न ब्रूयाः अ
लंकारान्तरत्वे गौरवमित्यपि न वाच्यं· नह्यत्राकृ(?)सपदार्थकल्पनं प्रेनेगौरवं स्यात्· प्रधानोत्वाषकतानूषस्या
लंकारत्वस्य तथापि स्वीकारादलंकारविभाजकोपाधिपरिगणनस्य च पुरुषपरिकल्पितत्वादित्यापि
वदंति गगनचरं जलबिंबकथमिव स्पर्शं वदंति विद्वांसः दशरथचलत्वरचारिहृज्वरहारी विधुस्तपरि
पूर्णः इत्यादौ विषयिणा स्वाभाविकस्थाननिह्नवेन इत्यध्यवसानातिशयोक्तिः ॥ यत्र केवलदा
नंदे यद्यपल्लवगर्भत्वं सैव सापह्नवा मतात्वत्सूक्तिपुस्तथाराजन्भ्रान्ताः पपंपतितां विधाविसत्रपर्यस्ता
यं इति गर्भामतिशयोक्तिमाहुः तत्त्विदं —र्थलापह्नुतित्वेन प्रामाणिकसंमतमिति प्रागेवाव
दनात् यदपि तैरेवोक्तं संबंधातिशयोक्तिस्यादयोगयोगकल्पनं सोधाग्रासिपुरस्यास्यस्पृशति
विधुमंडलमिति तदपि न ग्रंथैवस्पृशंतो वैडमंडलामिति कृतेकोलंकारः उत्प्रेक्षैतिचेत्· तर्हीवा

२. स. २.५ 205

देशाभावादस्योत्येवेपगुविनाशवादिमतेपावाच्योत्येकामैवेवाभावेगम्योत्येहेतिनियमस्यसर्वसंमत्वात्तत्व
कीर्तिर्भ्रमणस्यात्ता विवेशस्वर्गनिस्तुर्गामितित्वडकूगम्यो त्येतपाः सैथाद्रीनीत्यस्यचोत्येकांशे
विशेषानुपलंभात्तथाहित्वकीर्तिरित्यादौवकूडूगसनेस्वर्गगमनेवास्वर्गगाप्रवेशनादास्मोत्ये
केतिनेषस्वर्गसंवंधित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेयंकीर्तिस्वर्गगाकर्मकप्रवेशकर्तृत्वोत्येकेतिनयेता
दृशमनहूपात्तधर्मनिमित्ताविशेषणीभूतमणाभ्रांतत्वरूपहेतत्वेहेतिनपेक्षतादृशागमनतादा
त्म्याभ्रवशितस्वर्गगाप्रवेशरूपेणानुधर्मनिमित्तेतिसर्वथाऽसमैवसौधाग्रानीत्यत्रपरमोर्ध्वदेश
संयोगेचंद्रमंडलस्पर्शतादात्म्योत्येक्षायांपरमोर्ध्वदेशावृत्तित्वरूपानुपात्तधर्मनिमित्तातादृश
स्पर्शकर्तृत्वोत्येक्षायांतुपरमोर्ध्वदेशसंयोगरूपानुपात्तधर्मनिमित्तेतिश्यमयिगम्योत्येहेवतसा
इत्येकासामग्नीयत्रनास्तितादृशशास्त्रदादृणामुचिंतयथास्यदीयंथीरध्वनिमित्यादिसंदर्भत्वसत्तु

२०५

यत्कारकत्वमलंकारस्यामायामलत्वमित्याद्यपि न विस्मरणीयं· इयं चातिशयोक्तिर्वेदेऽपि दृश्यते
यथा· द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति स्मृतौ च· या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी यस्यां जाग्रति भूतानि सा
निशा पश्यतो मुने अथास्यार्थः यतिः देवत्वदर्शनादेव लीयते पुण्यपापराशयः किं वा दर्शनतः पापम
शेषमपि नश्यति पुण्यपापयोः सुखदुःखभोगमात्रनाश्यतया दर्शनादर्शनाभ्यां तज्जन्यसुखदु
ःखयोरशेषशब्दाभ्यां च जन्मशतोपभोग्ययोरेवाह पादद्विपाभ्यां पूर्वयोर्निगरणमव
ज्यते नच पूर्वाभ्यामग्निमपोरेव निगरणं किं न स्यादिति वाच्यं नाशांकि सामञ्जस्याय नाश
कत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन प्रत्ययस्याविषयीकृततया तन्निगरणासंभवात् उपमानेन महत्त्वा
त्वद्व्योपमेयस्य महत्त्वाध्यान पनिगरणस्योचितत्वात् एतेन तदप्राप्तिमहादुःखेत्यादि

२· काव्यप्रकाशो व्याख्यातः इति रसगंगाधरे अतिशयोक्तिप्रकरणं अथ तुल्ययोगिता प्रकृताना
ग· मेवाप्रकृतानामेव वा गुणक्रियादिरूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता। औपम्यं चात्र गम्यं तत्प्रयो
२०६ जकस्य समानधर्मस्योपादानात् वाचकाभावाच्च अत एवालंकारिकाणामपि सादृश्यपदार्थो
२०६ तरेण तत्साधारणधर्मरूपमिति विज्ञायते अन्यथोपमायास्तु गम्यत्वोक्तेरनुपपत्तेः केचि
त्तु सादृश्यमभावपदार्थातिरिक्तः सादृश्यं तु तत्तत्साधारणधर्मात्मकमेव सैवादिपदानां शक्यताव
च्छेदकः न त्साधारणधर्मवाचके तु तत्साधारणधर्मस्य सादृश्यशक्यतावच्छेदकत्वद्धर्मरूपेणावो
धेनापि सादृश्यप्रभावरूपेणावबोधो व्यंजनसाध्य एवेत्यपि वदंति । उदा० प्रिये विषादजडीकृति
वाचं प्रिये सरागं वदंति प्रियायाः वारामुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः
अत्र मानित्वावरणत्वात्प्रदीयत्वेन प्रकृतयोः कर्त्रोर — मानयोर्विगलनक्रिया समान २९

धर्मित्वेनोपात्ताविलोचनमनसोरुपादानयोश्च–क कारणं सर्वेषामपि क्रियात्वयस्तत्त्व
त्वात् एवं च तद्गुणक्रियानूपधर्मैकोपि द्वयोर्द्वयोरेवोपमं प्रतीयते न परस्परं च तद्गुणं तदु
पादानत्वं तत्कर्तृत्वरूपविशेषसामान्यस्पर्शवसानात् शेषमुपरिष्टाद्बोध्यं स्यंचतिवय
सि प्रथमे समुद्रंचति किंच तरुणीमनिहरश्मः उत्प्र–तिकापि शोभा वचसां चरशंणा चवि
भ्रमाणां च अत्र गुणः यदि च विलसंतस्तरुमिकया वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशमित्यु
त्तरार्थं तया दिदधतिस्म मधुरिमाणं वाचो गतयश्च विभ्रमाश्च भृशमिति क्रियते तदा गुणा
विशिष्टा क्रिया केवलगुणेन साम्यं तत्संबंधाभावात्केवलक्रियायाश्चाहृद्यत्वात् अप्रकृता
नामेव यथा संचतिवात्मस्मरभाः समुद्रचति गंडस्थली श्रिया दिमति मालिन्यमाविरासीद्भा
कापि पल्लवलिकनकाना अत्र गुणः आविर्भावक्रियायाः साक्षाद्धर्मि श्रिरनन्वयात् सं

र॰ वतिशाकापिपर्णवलीपुरटं चपुंडरीकंचेतिकृतेक्रियायवलीमवत्पह्नदितंलवलीकनकंकला
ग॰ निर्पिस्त्रायमितिकृतेगुणाविशिष्टक्रिया   त्वपियाकशामनस्पमेशासतिसकलवसुंधरा
२०७ वलयं विपिनैरिवपूना नांवर्षतिविलोचनानिचनानिच ग्रंडाभयस्माथाशणायोर्गुणाक्रि
ययोरभावाछुद्रमात्रेस्मेषमूलेनाभेदाध्यवसानेपिटीकृतोर्णोवा   त्यत्वलंकारसर्वस्वकृ
तातदनुगामिनाकुवलयानंदकृतावगुणक्रियाभिः संवद्धत्वेगुणक्रियानुपेकथमीत्वप्रर
तिचोक्तंतदायाततनः शासतित्वयिदेहराजन्नखंडावनिमंडलं   नमनागपिनिश्चितेमंडलेश
न्नसित्रयोरित्यत्राभावरूपस्येवधर्मस्यान्वयात्प्रगुणक्रियेतस्पलक्षणावाधर्ममात्रस्य पवंपक
त्वंदानशीलोसिमत्पार्थिपुतथार्थिषिस्यादावपिदानशीलत्वरूपैकान्वयाल्लक्षणमश्क्तिः यथाकथ
विदनेकैवेकान्वयस्यचमत्कारिणेपेक्षितत्वात्   पतेनद्वित्वाद्वितेत्वतिलोत्समयगात् ॰ २०७

स्ययोगीताश्वरीपतेपराभूतिर्मिश्रशास्त्रचयोस्समेतस्यादिनातुल्ययोगितापाश्रकारांतरंयत्तुवन
पानंकृतालत्तितमुदाहृतंचतस्यवाक्तंस्यस्या अपिवर्णनानामितरेषांवाधर्मैक्यंतुल्ययोगीतेति
पूर्वलक्षणाक्रांतत्वात् पकानुपूर्वीवोपितवस्तुकर्मकदानयानंतत्वस्यपरंपरपातताइशशाब्द
स्याग्रगुक्रमगेणार्थस्यवाधर्मस्यैक्यात् पश्चान्निवंपरस्पुनापश्चैनंमपुमर्पिषाघश्चैनंयमात्स्या
यैःसर्वत्रकद्वैरेवसस्थस्थापिकट्टत्वविशिष्टस्यनिंवस्यैवपरंपरयाच्छेदकसेचकसृजकयर्मैक्यं
भवात् नचात्रहृतिर्नियामकसंबंधेनधर्मिहृत्तित्वविवक्षितंमुस्यवद्भमाणाकारकदीप
कादाकाव्याप्त्यापत्तेः अथचंद्रश्चवस्तुदंरस्तुत्वमित्याद्युपमायांचंद्रस्तुत्वपोरेकधर्मान्व
यादीन व्याप्तिनचात्रप्रकृतानामेवाप्रकृतानामेवैकस्यकात्वात्रतथ्येति वाच्यंप्राग्लक्षेप्रियेपवि
पदमितिपयेजगालेमानाहृदयादृष्ध्याविलोचनाभ्यामिववारिधारेस्तनराधेकृतेप्रकृत

द॰ क्षेयोर्मानवारिधारयोरूपमायां तथाप्यतिव्याप्तेः चंद्र इव सुंदरं मुखमित्रापि वक्ष्यमाणदीपकत्
ग॰ त्वगणनात् व्यासेश्च नैवौपम्यस्य गम्यत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमिति वाच्यं चंद्र इति निर्मलं वारि चंद्रो
२५ हंसस्समयतिः हंसास्तु शरदि मेरपुण्डरीकमनोरमा इत्यत्र वाचकाभावादुपमेयोपमायां तथाति
२०८ प्रसंगात् यदि चात्र नवं गम्या उपमा किंतु समासस्य वाच्या पूर्वपदस्य लक्षणा वेति सूक्ष्ममीक्ष्यते त
थापि हंसास्तु मानसभुवश्चंद्रा इव न संशय इत्यादिरूपकादिष्वतिप्रसंगः नह्यत्रापि चंद्रादिसा
दृश्यमपि विशिष्टे चंद्रादिपदानां लाक्षणिकत्वादुपमालक्ष्यैवेति शक्यते वक्तुं रूपके लक्षणा
नास्तीति मार्गे वप्रतिपादनादिति चेत् न यत्र यथोक्तानां धर्मिणां यथोक्तधर्मत्वमेव च
मत्कारीति तत्र तत्संयोगीतादीपकं वा। न त्वेदीपकमतस्तथा तत्संयोगीतैव पञ्च क्रियासाथा
थरणोधर्मस्तत्र पावतां कर्त्रादिकारकाणां संनिधानं तेषां स्वसजातीयनान्येन सदृतत्सा २०८

योगितादीपकंवाच्यंयथाऽस्मभगवति प्रीयमस्यापिऐगेवभासमानत्वात् यथा सज्जनाः परो
पकारेस्मृताः मान्द्यंवचनंकृपणाः ऊलवत्तौमंदाक्रांताणामपपवर्गंचेति अत्रकर्तृकर्मणोः
एवंवक्ष्यमाणेलावण्येनप्रमदेत्यत्रकर्तृकरणयोः अमुनैवन्यायेनानेकासांक्रियाणामेककारका
रकान्वयेकारकदीपकं। यथावसुदातुंयशोधातुंविधातुमरिमर्दनं त्रातुंचुम्पमाहृशान् राज
न्नातीवनिपुणोभवान् अत्रहृतिहीनस्यकस्यचिद्दीनस्यवचनेवसुदानस्यत्राणलक्षणयोःक्रि
ययोः प्रकृतयोररिमर्दनस्यवाऽप्रकृतस्ययशोधानस्यवोभयात्मनः साधारणंकर्तृकारकं।
यथावावासपतिर्हीनमत्वान्नतिसत्वान्दृढतास्त्रिविधासमति त्रासयतिसकलशत्रूनीति।
विदामग्रणीर्नराधिपतिः अत्रकस्यचिद्धीनसत्वस्यसत्वाधिकमसहमानस्यवाशत्रुपरिपीडि
तस्यवाकस्यचित् राजानंकेचित्सत्वसामान्यविशेषवन्नृपाणामप्रस्तुतप्रशंसापामर

र॰ कस्याः क्रियायाः प्रकृताद्याश्चतरपोष्या प्रकृतयोर्धारणात्तत् पौदत्तमाग्रहणाव हृ भिन्न॰
ग॰ स्यकस्य चिद्राजस्तोत्रनीतिमात्रबोधकस्यैव पमुक्तिस्तदा क्रियाणां प्रकृताप्रकृतत्वद्व॰
२०८ यत्वाभावात्तस्योपयोगीतिव यत्तु सकृद्वृत्तिस्तद्धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मना सैव क्रियासु
वकीभूकारकस्येति दीपकमिति लक्षणमुक्तं विद्यति कृणाति वेल्लाभि निमिषति वि॰
लोकपतितिर्यक् श्रूतनंदति च वित्तमिछति नवपरिणयावधूः शयनेऽश्ति दृढ़ति प्रदी
पकमुदाहृतं काव्यप्रकाशकृद्भिः । तत्र विचार्यते प्रथमार्धगतलक्षणेनैव दीपक
द्वहृद्भिः यस्यापि संग्रहाद्धीति लक्षणं व्यर्थं गुणीनां कारकाणां च गुणक्रियारूपधर्मस्यै
व क्रियाणामपि कारकरूपधर्मस्य सकृद्वृत्तेः साम्राज्यात् न च क्रियाणां प्रकृताप्रकृता
त्मतावि रहेपि शुद्धप्रकृतत्वे शुद्धाप्रकृतत्वेपि वा कारकस्य सकृद्वृत्तेर्दीपकत्वक्रियाभिन्ना

२०८

नांतप्रकृतात्मनापामेवक्रियादेर्धर्मस्येति विलक्षणापलक्षणाद्वयमिति वाच्यं कारकतुल्ययो॰
गीतोच्छेदापत्तेः सकलालंकारिकसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च लक्षणाद्वयस्यानन्यगजत्वाच्चतादृ
शलक्षणाद्वयान्यतरवत्त्वास्य पद्मचतादृशधर्मान्वयप्रयुक्तं सादृश्यमभेदो वा तद्वोपमारूपका
दिकमेव अलंकरणाप्रयोजकं सुंदरत्वे सत्युपस्कारकत्वमित्यसकृदावेदनात् अन्यथा सादृ
श्यस्यात्र अप्रयोजकत्वादारोपमात्रव्यवहारस्यापत्तेरिति दिक् एवं वदन्ती विवरितकर्णौ इह
महेमाचलाधिप अदात्त्वं मध्ये यं वहृष्टो भवति भासते श्तादोरशना नूपेषाय ध्यासंख्या वष्ट
स्याहृष्टः सदसि चेद्ग्रांश्च द्वंदनचंद्रिकाः अथ त्वं समग्रे सौम्याः प्रोषकालानलाध्यपश्चात्र च
सन्नपद्वयेन राजविषयकरतिभावभूषणान्तपाप्तितापन्न च प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेव वा क्रिया
णामेककारकान्वयः साकारकतुल्ययोगितामध्या वसदातंयशोधातं विधातमरिमर्दन। अ

र॰ गं॰ ५७

२१०

तेंच सकलां पृथ्वीमतीव निपुणोभवान् अत्र राज्ञः श्लावकवाक्ये प्रकृतानां क्रियाणामेकेनक
र्त्रा साधारणेन धर्मेणौपम्यं॰ यथा वाङ्गीकरोति क्रमतिं विमलीकरोति चेतश्चिरंतनमयं वल
कीकरोति भूतेषु किंच करुणां बहूलीकरोति संगमसतां किमु न मंगलमातनोति अत्रार्थांत
रन्यासान्वितकिपिस्मरत्युनुसरंति च केचिदन्ये पश्यन्ति पुण्यपुरुषाः कतिच स्पृशन्ति मातर्मुरारि
चरणांबुजमाध्विगंगे भाग्याधिकाः कतिपये भवतीं पिबंति अत्रैकं कर्म क्रियाणां साधारणं धर्मगैपा
धायथा अपेलिलाभयग्निपुरहरकोदंडमहिंमहिमन्कथापत्रादंचतपत्त — लवलयैर्यसमव
तः अयंकोवातन्नप्रस्मरफणाकोणानिहिंनतितिः शेषः श्रीमान् कमठकुल चूडामणि
रपि अत्रकोवाइत्यनेनवाच्यलस्यअतिरिक्तस्यागणनीयत्वस्यशेषकमठभ्यामप्रकृताभ्
भ्यामन्वयः प्रतीयते इतिरसगंगाधरेतत्वयोगीतान्प्रकरणं अप्रदीपकं प्रकृतां॰ २।

नामप्रकृतानां चैकसाधारणधर्मान्वयो दीपकं यथा देवाज्ञायायोयमस्यागमात्वं प्रकृतार्थमुपात्तो
धर्मः प्रसंगादप्रकृतमपि दीपयति प्रकाशयति संदीपीकरोतीति दीपकं यदा दीपः स्वदीप्तकं संज्ञा
पांकमूर्दीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन वोध्यं उदाहरणं अमृतस्य चंद्रिकाया ललिता
याश्चापि कवितायाः सतजनस्यैव निर्माणं जनयति न हि कस्य संतोषं यथा वा सुधायाश्चंद्रिका
याश्च संजीवितिमामरोषधे रूपाद्दृष्टेश्च तेराजन् विषसंजीवनयुगं यथा वामृतस्य लिप्साकृपण
स्यदितास्य विमार्गगायाश्च नूचिः स्वकांतसर्पस्य शांतिकुठिलस्य मैत्री विधातस्पृष्टो न दिदृष्टम्वा
श्रद्धाभावसाधारणधर्मः कस्यचित्फलहरणत्वे गोरवाडयमवमसंगाच्च एवंचसिसियतिकु
पतीत्यायुदाहरणमपि न संगच्छते क्रियाणां शब्दप्रकृतत्वात् किंचदीपकत्वस्य योगीत्वात् दोग
समानमौपम्यं जीवातुरिति सर्वेषां संमतं नचात्र स्वेदनहृनादीनामेककारकान्वितानामयौ

द०
ग०
२१

पर्यंकविश्रंभगोचरः तस्मात्समुच्चपालेंकाव्हायान्नोचिता असमुदीरितानां वस्त्रदानादीनां
हीनमनादीनां च राजकर्तृकाणां पयहूपगतानामौयम्यप्रतीतौ सहृदयहृदयमेव प्रमाणमि
ति न प्रतिवंदिदानावसरः यदि तु स्वेदनादीनामौपसंप्रतीपत पवेत्याग्रहस्तथापि क्रियाणां श्र
ङ्गप्रकृतत्वात्तल्पयोगीतास्वादपि न तद्दीपकमित्याक्ता तावत् यदपि विमर्शीकृतोदाहरणे आ
लिंगितं शशिमुखी चरत्यंचपांतकीर्तिं च साधयपि तु मर्जयितं च लक्ष्मीत्वद्भक्तिमद्भुतवसां हृदये वक
र्तुमेदादवंजनमर्हयग्मुमवमन्य अत्र लिंगनायनेकक्रियाकर्तृत्वेनैकपरजनो निर्दिष्ट इति तदपि
वितथं आलिंगनादीनां क्रियाणां भेदादत्वेनैकाश्रयत्वस्यावश्यपक्रत्वे पपरमेकाश्रयत्वस्यानाव
श्यमेकाश्रयत्वस्यानावश्यपकत्वात् यशोशामखीमालिंगितं यद्युम्हधांगते यो पि कीर्तिं साधयपि
तु यच्चलक्ष्मीमर्जयितं यच्चापि त्वद्भक्तिकर्तृभेदादत्र सर्वमपि जनपद्ममनेन इति तु ॥ २॥

मुख्यं तावन्नो भिन्नकर्तृत्वेऽप्युपपन्नैरेककारकान्वयकृतं क्रियाणां मौपसंबंधप्रकारीतिन शक्यते वक्तुं
किंतु शशिमुखी सुधाकीर्तिलक्ष्मीत्वङ्गकीनां विंबप्रतिविंबभावकृतं नापिद्योत्रे कर्तृकत्वेका
चिदर्थस्याप्तिपरिशुष्टिः प्रस्तुतशातिकृत्स्नं सर्वेषांयस्त्रोतस्पेक्षापाम्रकलत्वादश क्रिया
करणमंदादरस्यैकस्य शुभोत्केरमणीयत्वात् यदित्वविमर्शनीकारोतित्वशंपसमर्थनीये
त्वाशहृत्स्नेदेयसमर्थ्यतो क्रियाणां कर्त्रैकत्वाभावेऽपिकर्तृकान्तवच्छेदकस्यमंदादरत्वस्यैका
त्तस्यैवचपरंपरासंबंधेनानेकक्रियासाधारणत्वमस्सत्कृद्वृत्ति रसलीतिनदोषः कारकस्यैव
कारकविभाजकोपाध्यवच्छेदकस्यापिसकृद्वृत्तेः कारकदीपकत्वेनपरिभाषितुं शक्यत्वात्
कारकसकृद्वृत्तेस्वस्वामिकृत्कमेवोदाहरणमनुसर्तव्यं अन्येदंबोध्यं तुल्ययोगितान्तेदीप
कंनस्ट्रथकभावमर्हतिधर्मसकृद्वृत्तिमूलायाविच्छित्तेरविशेषात् विच्छित्तिवैलक्षण्यएपसै

२० वालंकारविभागहेतुत्वात् नचधर्मस्य सकृद्वृत्ते रविशेषेधर्मिणां प्रकृतत्वाप्रकृतत्वाभ्यां प्रकृता
ग प्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां दीपकस्य विशेष इति वाच्यं तत्रापि तुल्ययोगितायां धर्मिणां के
२१२ वलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सशेष इति वाच्यं तत्रापि तुल्ययोगितायां धर्मि
णां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः श्लेषेपि द्वैतापत्तेश्च सर्वे
षामप्यलंकाराणां भेदवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यापत्तेश्च नच दीपके वास्तवमौपम्यं गम्यमुपमे
योपमानयोः प्रकृताप्रकृतरूपयोः सत्त्वात् तुल्ययोगितायां चैवं वस्ति- उपमानोपमेय[illegible]रूपा
भावादतो वैलक्षण्यमिति वाच्यं उपमेयोपमानत्वयोः प्रकृताप्रकृतरूपत्वेमानाभावात् ॥
त्वामिव वर्जेजन्तमिव वरवामित्याद्युपमेयोपमायां गतौमेवौपम्यानापत्तेश्च तस्मात्तुल्ययोगिता
यापवत्रैविध्यमुचितं प्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिरप्रकृतानामेव प्रकृताप्रकृतानां वे . २१२

ति एवं प्राचीनानां तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथगलंकारतामाचक्षाणानां दण्डापूपन्यायमात्रमि
ति तन्नव्याः अमुं चालंकारधर्मस्य गुणक्रियायात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रिविधमाम
नंति यथा। न भाति रमणीयोऽपि वैराग्येण विना पतिः। वैदुष्येण विना विप्रो नरलोकस्त्वपा
विना लावण्येन मस्यमद्गातिरेकेण वारणाधिपतिः। भाति विभवेन भवकान्नराजन् भव
तावद्भ्रमतीवलच्चं आखण्डलेन नाकः ऊकालखंडलेन पातालं नरमंडनविभुखंडनभ
वता भूमंडलं विभाति तिनमाम्। एवं तुल्ययोगितायामप्युद्देश्यवस्तुतस्तुधर्मस्यादिमध्यान्त
गतत्वेऽपि चमत्कारविलक्षणाभावान्नैविध्यो क्लिष्टापातमात्रात्। अन्यथाधर्मस्योपाधयम
ध्योयान्तगतत्वेनानाकिंचित्करनांपि कदेशवृत्तित्वेनानंतभेदप्रसंगात्। एवं केवलाद्युगा
मि साधारणधर्मतायां दीप्तितिं दीपकं बिंबप्रतिबिंब भावेनाधरतत्सभवति यथा शील।

र॰
गं॰
२१३
213

भारवतीकांतासुप्रभारतीलता अर्थेभारवतीवाणीभारवतीवाणीभजतेकामपिस्त्रि
यं लताकुसुम भारेणशीलभारेणसुंदरी कविताचार्थभारेणश्रयतेकामपिश्रियं
इदमेवलतादियुत्पत्तमस्यप्राकरणिकत्वदीपकस्योदाहरणमस्यथात्तुल्ययोगितायाः
अत्रबिंबप्रतिबिंबतायांनकेवलंक्रियाहृद्यमनुप्रासमिमात्रंचमत्कारकारणमपितुकुसुमा
दिबिंबप्रतिबिंबकरंबितंश्यामत्वशोभायत्केवलबिंबप्रतिबिंबभावेनाप्युपमादीनांभवति
निष्पत्तेः नेहिबिंबप्रतिबिंबमात्रेणधर्मस्यसकृद्वृत्तिःसंभवति तथामतस्यलिप्तत्वादिना
गुह्येकेष्टतादीनां॰कारकदीपकेकारकतुल्ययोगितायांचवस्तुदादिमित्यादौक्रियाणांयमि
त्वातद्विशेषणानांवस्त्रादीनांचबिंबप्रतिबिंबताबोध्या॰ अत्रैवान्तरस्मिन्सर्वपूर्वस्योपकारक
तायांमालादीपकं यथा अस्वादेनरसोरसेनकविताकाव्येनवाणीतव्यालोकांतः

२१३

कारुण्यानुरागरसिकः समाचामुनादारिद्र्यानलदह्यमानजगतीपीयूषधारायमुनाणीनाथतपाभ
वांस्त्वभवताभूमंडलेभासते एतत्कुप्राचामनुरोधेदस्माभिरिहोदाहृतं वस्तुतस्त्वेतद्दीपकमेवनतथा
कंचवृक्षस्माहृश्यपसंपर्काभावात् किंत्वेकावलीप्रभेदइतिवक्ष्यते अस्मिंश्चालंकारद्वयेक्रियादेर्भसे
कत्वेनैकधर्मित्वनन्वयोदोषः यथाप्रागुक्तेपद्येरसिकाः सामाजिकास्तैः साभाइतिकृतेएकव
चनांतेर्थंभिभिरेकत्वेनान्वयेशिसामाजिकैरनन्वयात्वचनविपरिणामेवनान्वयउपमाया
मिवस्यादेवदोषः एवंजहल्लिंगनामार्थस्यधर्मसमकृत्वेलिंगभेदोपिदोषः यथाजगतिनरज
मनस्मिन्नेवंडषंतन्त्रसत्कविता क्षविताथांपरिणामोडःप्रायःपुण्यपद्दीनेन तादितउतयसाना॰
त्वेनप्राक्यतेलकुंमितासख्यातांतंक्रियतेतदालिंगभेदोनदूषणं एवमजहल्लिंगनामार्थस्यस
कृत्वेनापिनदोषः यथाफलमतिशयितंतरयस्यायाइति चतुर्थचरणनिर्माणेप॰

१ वं पुरुषस्यैकरूप्याभावे दोषः यथा दिवि सूर्यो भुवि त्वं च तथा तले पन्नगाग्रणीः दिक्षु दिक्पालव
ग र्गश्च राजपुंगव राजते यदि च त्वमित्यत्र भवानिति क्रियते तदा न दोषः एवं कालभेदेष्वप्यूह्यं एतेन·
२१७ संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितं ॥
कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरमला कीर्त्या च लोकत्र
यमिति प्राचीनानां पद्यं दीपकांशेपि सदोषमेव इति रसगंगाधरे दीपकप्रकरणं ॥
अथ प्रतिवस्तूपमा तच्चैतावत्सादृश्यस्य यत्र चमत्कारितात्तत्रोपमेत्युक्तं तस्याश्च साधार
णधर्मस्य सर्वेऽपि प्रकारा यथासंभवं निरूपिताः सादृश्योपस्कृतस्य वस्त्वन्तरस्य चमत्कारि
तायां भेदाभेदान्यतरप्रधाना अन्येऽलंकाराः तेष्वपि साधारणधर्माणां यथावसरं यथासं
भवं स्थितिः प्रदर्शितैव । इदानीं वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मो न्यायापिता· २१५

वाक्यार्थगताप्रतिवस्तूपमानिरूपितेनचास्यावाक्यार्थगतत्वेनैवोपमातोभेदइतिभ्रमिति
व्यं ।दिविभातियथाभानुस्तथात्वंभ्राजसेभुवीत्यादौवाक्यार्थेप्युपमायासंभवात् अतए-
वभिन्नसाह्योपात्तैकधर्मकत्वेनापिनवैलक्षण्यंवक्तुंशक्यं प्रकृतेभाति भ्राजतिभ्यांधर्मस्यै
कस्यैवप्रतिपत्तेः तस्माल्लक्षणानुसारेणालंकारान्तरेभ्योवैलक्षण्यमस्यावोध्यं ।
अथकिमस्यालक्षणंवाक्यार्थगतोपमात्वमितिचेत् । प्रागुक्तवाक्यार्थोपमायामति
व्याप्तेः नचार्थत्वेनतद्विशेषणीयमितिवाच्यंदृष्टान्तालंकारेतथाप्यतिप्रसंगात्· वस्तु
प्रतिवस्तुभावापन्नसाधारणधर्मकत्वेनापितद्विशेषणीयमितिचेत् तथापितावत्कोकि
लविरसान्यापयदिवसान्वनान्तरेनिवसन् यावन्मिलदलिमालःकोपिरसालः समुल्लसती
त्यप्रस्तुतप्रशंसायामतिप्रसंगादिति । नैवं । अप्रस्तुतप्रशंसायांवस्तुप्रतिवस्तुभाव

र॰ स्यभिन्नशब्दोपात्तैकप्रतिपाद्यरूपस्यासंभवात् ॥ एवं च वस्तुप्रतिवस्तुभावापन्नसाधा-
ग रणधर्मकवाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं प्रतिवस्तूपमा । आननं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलाल-
२१५ कावृतं । भ्रमद्भ्रमरसंभारं स्मरामि सरसीरुहमित्यत्र स्मरणत्ववाक्यार्थगतमिति ।
अत्रौपम्यस्यार्थत्वेपि पदार्थगतत्वमेव न तु वाक्यार्थगतत्वं स्मरणस्य तदसंपर्कात् यदा
215 तरहंसस्य तत्कर्मेव दृष्टा आपदृतः स्खलन्मुद्राशयचन्द्रावली विस्मारयत्युत्कृतपूर्वमुदारभा-
वं कालागुरुदहनमध्यगतः समन्ताल्लोकोत्तरपरिमालं प्रकटीकरोति अत्र विस्मा-
रप्रकटनेन वस्तुतपकत्रूप्येणाभिमतेयष्टावाविद्याभिरामभ्रगुणगौरवंगुफितानारो-
षोपि निर्मलधिषां रमणीय एव लोकं शोणापरिमलैः परिपूरितस्य कालागुरोः कठिनता-
पि नितान्तरम्या वैधर्म्येणाप्ये संभवति वंशभवो गुणवानपि सखं गां विशेषणापूज्यते पुरुषः न २१५

हितंवीफलविकले वीणादंडःप्रयातिमहिमानं यथावागीभिर्गुणानांपृथगाह्वराभिरहकृता
यांतिनवामहत्त्वंअलब्धश्रगणोत्कर्षणात्पाणिगणजातमेघोणोमणिघोवशंति । अत्रशाहेन
ष्टांतेनकृतः सामान्यावच्छिन्नव्यतिरेकसहचारप्राप्तिप्यतेतेनचसामान्यावच्छिन्नान्वयनियमसि
द्धिद्वाराप्रकृतेविशेषावच्छिन्नान्वयनियमः सिध्यतीतिप्रायशः सर्वत्रवैधर्म्येस्थितिः एवम
न्वयेनप्रतिवस्तूपमायामपिनियमविशेषस्यप्रकृतवाक्यार्थत्वेनान्वयदृष्टांतेनसामान्यान्वयनि
यमसिद्धिः नियमविशेषरहितकेवलार्थमात्रस्यप्रकृतत्वेनअप्रकृतवाक्यार्थनिरूपितमौ
पम्यमात्रंगम्यंनतुनियमः अप्रयोजकत्वात् यथाभेरभ्रेमासतेवंद्रोभुविभातिभवान्बु
धैरित्यादौ ननुकथमस्मिन्नलंकारेसर्वत्रौपम्यंगम्यमित्युच्यतेयावताप्रागुपदर्शितायां
वैधर्म्यप्रतिवस्तूपमायांवाक्यार्थयोरौपम्यस्याबाधात् नहिप्रचलतिनप्रवतीतिवाक्यार्थयोः

द॰ पाकक्रियामात्रसाम्यादेवायमंगम्यते निषेधप्रतियोगित्वेनोक्तवाक्यार्थे तस्याप्रसक्तेर्द्वादि
गं॰ तिचेत्न प्रकृतवाक्यार्थे इति तस्य च स्वत्वैपरीत्यस्यैवोपस्थाश्रयत्वात् । न च वाक्यार्थयोरैक्यमपि
२१६ तियदुक्तं तत्कथं संगच्छतामिति वाच्यं वाक्यभेदस्यैव प्रकृते वाक्यार्थत्वेनेष्टत्वात् ॰ तथाहि
216 तत्त्वं किमपि का॰ वा नां जानाति विरलो भुवि मार्मिकः कोमरंदानामंतरेणामधुव्रतं अत्र वि
रलो जानातीति विधिमुखोपि प्रकृतवाक्यार्थः पुरुषो विशेषविना न सर्वे जानंतीत्यर्थमा
दायैव पर्यवसितो भवतीति निषेधरूपवाक्यार्थस्य तादृशेनैव द्वितीयवाक्यार्थेन सह गम्यते
साहृदयंगमस्फुटमेव यत्र वंशभवस्त्वादेशाग्गृहीतप्रकृतवाक्यार्थो विधिरूपः संगविशेष
हेतुकत्वस्य जनादौ विधेयत्वाद्दवसीयते तत्रापि हेतुतायुक्तव्यतिरेकस्य गुणा
तयाप्रतीयमानस्योपयमंगं निर्वाधमिति न दोषः । इयं च वाक्यार्थयोः सा॰ । २१६

मान्यविशेषभावानापन्नयोर्भवति तत्रैवोपमस्यागम्यत्वात् सामान्यविशेषयोस्त्वौ
पम्याप्रतीतेः समर्थ्यसमर्थकयोरर्थान्तरन्यासो वक्ष्यते यत्तूज्ज्वलषानं दृष्टान्तौ वैधर्म्य
मुदाहृतं विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं नहि वन्ध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेद
नां यदि संति गुणाः पुंसां विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं नहि वन्ध्या विजा
नाति गुर्वीं प्रसववेदनां यदि संति गुणाः पुंसां विकसन्त्येव ते स्वयं नहि कस्तूरिकामो
दः शपथेन विभाव्यते इति तत्र विद्वानेव हि जानातीति पद्यं भवतु नाम यथा कुर्यं विदि
धर्मोदेहरणं यदि संतीति तत्र न युक्तं वैधर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपादानं
गार्थ्यं द्वाभ्यां यत्तानि हि स्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्मान्तराद् उज्ज्वस्य प्रकृतार्थस
कथनं प्रकृते च यदि संतीति तदन्वयमेव प्रकाशयति न त्वर्थस्य प्रस्तुतस्य व्यतिरेकत्वं संतउपा

र॰ ग
१२७

यौ तत्तेगुणापि न प्रकाशं तश्शति न ह्यत्र स्थितीयार्थेन तत्सजातीयोर्थो निवध्येते निवध्यतेव
स्वयंप्रकाशं तेन परेणोत्पन्नस्य प्रस्तुतस्यैव न कथ्यजातीयशापध्येन न विभाव्यते किंसस्व
यमेवेति प्रकृतार्थानुरूपत्वेनैव पर्यवसानात् नहि द्वैवेधर्म्यं प्रकृतानुरूपं जातु विद्भव
ते व्याते किंसस्वयमेवेति प्रकृतार्थानुरूपत्वेनैव पर्यवसानात् नहि द्वैवैधर्म्यं प्रकृता
नुरूपं जातु वि — टते व्याघातात् तस्मात्साधर्म्येणैवेदमुदाहरणं संगतं न वैधर्म्येण न
वोपायान्तरनिवृत्त्यच्च दित प्रस्तुतवाक्यार्थेन कथं नाम तच्चदितं तत्तरवाक्यार्थः साध
र्म्यमर्हतीति वाच्यस्तस्य मिस्सग्राकृष्टेन एवं कारेणैवोपायान्तरनिवृत्तिः प्रस्तुतवा
क्यार्थे निवेशितत्वात् अंशतायोगव्यवच्छेदस्योत्तरवाक्यार्थेन गृहीतत्वेप क्रिया
समभिव्याहारयोगात् संतः स्वतः प्रकाशं तेगुणानपरतोन्वयं ग्रामोदोन हि कल्पयाः १२७

शयुक्त्येनानुभाव्यते अत्र स्वतोऽनुभूपत इत्यत्र पर्यवसिते नोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थस्य यथा साध
र्म्यमेव न वैधर्म्यं धर्म्यं तथा पदि संतीति पयेऽपि तीनत्व मात्र अवर्णि देहे थर्मेऽजगोदेन तु निपुणा तां
देनिशीत्ति नमायुष्मता· पदित्तपदि संतीति पयस्य न हि केन्हशिके सा फत्त राद्दी रीरी हूस वाचा
वाचनेष्वोश्रि विलसंति न वल्लय इति क्रियते तदा वैधर्म्यं प्रकृतविपरीतार्थपटनापुक्तं अथ
त्वलास्तु कुशलाः स्वीयहितप्रत्नकुकर्मणि । निपुणाः फणिनः प्राणान यद्दृत्तं निरासा
मस्यत्वासंकुलवाक्यार्थेतिप्रसंगः कुशलनिपुणपदात् पामेकसैव धर्मेण स्खलफणिनोरोप
स्य प्रत्यपात् नापि धर्मिरोपस्यापि विशिष्टवाक्यार्थयोस्तत्र तथेति वाच्यं अवपवहापनयो
रपितस्यतथात्वात् स्वभावसिद्धत्वेनानुपात्तधर्मरोगोपूर्व्यस्य गमकत्वाद्वेति चेत्· मैवं सा
धारणायमेस्य वस्तुप्रतिवस्तुभावो कात दितरपदार्थानाविंवभावोयदनाया अत्रहृप्य

वृ॰ च विवक्षितं कृते च केवलफणिनोः प्राणाद्धितपोऽस्य सत्यपि विंबभावे हृदयगतस्य करणयोर्नो प्रा
गं॰ प्रागभावपर्यवसिततया ननु नूप्याज्ञविवप्रतिविंबभावश्र्तिन दोषः यद्वा ॥ अत्र स्वत्रप्रति
२१८ वस्तुयमापरं लसं— लतनूपस्य वाक्यार्थसामान्यदोषस्य सत्वाद्चमत्कारिङ्शेयमादिवत्
वाक्यार्थोद्दिगाढतरमुत्पन्निनिपुणीकृतं ततः करणौनानाविधपदार्थरचनापरिहृतिसमर्थैरे
२१४ कविभीरचितः कामप्यिकमनीयनामायत्ते नेतरः तथाहि । उपासनामेत्य पितुः स्मरज्ञते दि
नेदिने सावसरेषु वंदितां ॥ पठं तन्द्र तेषु प्रतिभूपतीनलं विनिद्ररोमाजतिशृणवतीनलं अ
स्मिन्नेषधीयपद्येऽहपोः क्रिययोरुद्देश्यविधेयभावेन गुणप्रधानाभावमज्ञवतां वंदिनः ष
ष्ट्येतया समंसमतनयाच्च वह्निः परामृष्टात । कविना वाक्यार्थः क्रमेलकहसं— लतां प्रापितः २१८
यदि च समपववाक्यार्थः प्रकारांतरेण निर्मीयते उपासनार्थं पितृरागता यिसानि ॥ १९

विष्टचित्तावचने पुंवेदिनां प्रशंसत्यादारिमहीपतीनलं विनिद्रो माजनि श्रुपवतीनलमिति त
दालनं नागसंमिवेशाइव कीदृशी कमनीषत्तामावहेदिति सद्दैये राकूलनीयं एवं तवाश्रतसं
दिपादयं कवेनिवेशितानाम्नाकथमत्यदिच्छति सिक्तेरविंदे मकरंद निर्भरे मधुव्रतोनेत्तरकं हिवी
त्तेत्तेइति कुवलयानंदोदाहृते श्रालवंदारुस्तोत्र यश्ये वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हे
त्वादित्याशुवेकवीक्षणप्रतिषेधस्य च समविशेषणोऽयमिति न्यायेनेच्छाप्रतिपर्यवसायितया यद्यपि
पर्येकं स्तंसंपादमस्त्वाहृष्टान्तालंकारस्तथापि पादांकजेनिवेशितात्मेवत्याधारसप्तम्या
स्थितेरविंदे इति सप्तमीवस्तुशतिवस्तुविंवप्रतिविंवभावयोरव्यन्तरेणापि प्रकारेणानानुरू-
पेत्यासंबन्धनास्थितेरविंदे मकरंद निर्भरे इति चक्रियते तदाह रमणीयं ।
तस्मादेवं ज्ञातीचकेषलंकारेषु पूर्ववाक्यार्थघटकनामर्थानुरूपेनामार्थैस्तघटकविमत

र
ग
२१८

वस्तुरूपाभिर्विभक्तिभिस्तदन्वयानुरूपेणाचान्वयेनभाव्यमितिसहृदयहृदयंगमत्वंवहति
विषयशान्तपदीवज्जन्माशिशिरश्मिमपीपटलंदधातिदीयः विधुरपिभजतेतरांकलंकंपिसु
नजनंनुखलंविभ्रति इतीद्दशः अत्रवदनाधानभजनभरणानांवस्तुतपेकरूपाणामति
स्तुयमेयमालानुपायस्थदृष्टान्तालंकारस्यकृतवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनांसा
धारणधर्मस्यचविंवप्रतिविंवभावदृष्टान्तः तदुक्तंदृष्टान्तः पुनरेतेषांसर्वेषांप्रतिविंवन
मितिउदासस्तुरूपःखलुहिताचरणरंमंदमानंदयत्यखिललोकमनुत्तमपव ।
अारापितकस्य — केनकौरेहृदारैरिंडर्दिकासद्यतिकैरविणीकुलानि अत्रानंदनविंव
प्रतिविंवभावः अस्माचालंकारस्यप्रतिवस्तुपमयासहभेदकमेतदेवयान्नस्याधर्मो
नप्रतिविंवितः किंतुशुद्धसामान्यात्मनेवस्थितइहतुप्रतिविंनितः ठिमर्शनाका २१८

रस्तु प्रतिवस्तूपमायामप्रकृतार्थोपादानं तेन सह प्रकृतार्थस्य सादृश्यप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्ते तु तदु-
पादनमेतादृशोऽर्थो भिन्नापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतेर्विशदीकरणमात्रार्थेन तु सादृश्य-
प्रतिपत्त्यर्थमतः सादृश्यप्रतीतिभ्रमामनयोरलंकारयोर्भेद इत्याह तत्र प्रकृतवाक्यार्थयोरुपादा-
नस्यालंकारद्वयेऽप्यविशिष्टत्वादेकत्र सादृश्यप्रत्ययोऽन्यत्र तेन्यस्यास्तामात्रत्वान् वैपरीत्या-
पि सहृवचनात्तादृशोऽर्थोऽन्यत्रापि स्थित इति प्रकृतार्थप्रतीतिविशदीकरणस्य त्वदभिहितस्य
सादृश्यपर्यवसायित्वमत एव प्रायशः सत्कविनिर्मितप्रबन्धेषु प्रकृतवाक्यार्थघटकप्र-
कृतिप्रत्ययार्थानुरूपप्रकृतिप्रत्ययघटित एव वाक्यार्थो दृश्यते न च भवद्भ्यामपि वैलक्षण्यं
नानयोः पृथगलंकारतायां प्रयोजकमौपम्याख्यसामान्यलक्षणाक्रान्ततया तूपमा-
भेदवदेकालंकारभेदतापत्तेरिति वाच्यं न वापि दीपकतुल्ययोगितयोरैकभेदतापत्तेः

२ अं २७ दृष्टापत्तिरिति चेत्सैवात्रापि दृष्टपूर्वं प्राचीनविभागस्य भवेत्तैव शिथिलीकृतत्वा
त्। औपम्यन्नूपमामात्मलक्षिणसत्वाद्द — नामलंकरणानुपपमामावांतरभेदत्वा
पत्तास्तकलालंकारिकसिद्धांतभंगप्रसंगात्तु अद्यिलयित एववानरभेदैरित्यादि
मुक्तादिपर्यायेपर्यायिज्ञानार्थपकोधर्मोनिर्दिष्टस्तथापि नैतन्निबंधनमौपम्यं विवक्षितं
पत्रिबंधनं च विवक्षितं तथाच्छिलेयनादावत्त्यैवदित्सवापादानादिनाप्रतिबिंबनमि
ति तन्मूलग्रंथविरोधाच्च नचयन्निबंधनं च विवक्षितमितिस्तन्नार्थालंकारत्वं विशेषं शे
षणेनैवोक्तस्य न पुनरौपम्यमिति वाच्यं औपम्यं न विवक्षितमित्यत्रैकवारनिस्यत्रैकवा
रनिष्टयापरामृष्टस्यैव ब्रूतनत्त्वयापरामर्शस्यक्षुसनेः नैवंसार्थमोदनः पक्षोपदर्शं च पक २१०
समेन्न इत्यादौ द्वितीयपक्षादिशब्दानामथाहृतनशाकादिपरत्वे प्रसंगतेः स्फुटत्वात् तस्माद् १५

स्फुटं केनैव यथा प्राचीनो विहितोऽलंकारयोरनयोर्विभागः संगमनीयः यदि तु न तेषां दृष्टि
णं नैकस्यैवालंकारस्यैषो भेदोऽपि तु वस्तुयमाद्दृष्टान्तश्चेयत्वानयोः किंचिद्वैलक्षण्यं न तस्य भे
दत्तायापवसायकेनालंकारान्तरत्वायाऽइति स्ववचं वैधर्म्येणापि यथा जनपतिपरप्रीति
त्वाराः सत्कुलसंभवाः नहिकारस्कंकापिनायनिर्वापणक्षमः यथाबातातपत्रयं स्खलन्ट
णांह्यदितावदेवयावन्नैवलन्निद्वहपाकदाक्षाः प्राचीनललाटपरित्ववितिभावविंवेपके
रुहोदरत्ता नानिकृतस्तमांसि प्रीतिज्जननताप निर्वापणाभावयोस्तापन्नयाव
ल्छानन्तमोहकरणपोश्च वैधर्म्येणात्रविंवमतितिवभावः ॥ अथ निदर्शना ॥
उपात्तपारर्थयोरर्थयोरभेदः औपम्यपर्यवसायी निदर्शना अनिशयोक्त्यादीनां यम्य
मानरूपकस्यचवारणायोगापात्तपोरितिवाच्यरूपकवारणायार्थ्यद्वक्तिप्रयंत्वः

१ गं २२१ प्राथमिकालवोधाविषयत्वं । यदि चाविशिष्टेऽयमायां विशेषणद्वारभेदः प्रतीयते तदा बिं-
बप्रतिबिम्बभावानापन्नत्वमपि प्रधानविशेषणे । न हि विशेषणानां तु बिंबप्रतिबिंबभावो
न निवार्यते इदं च श्रौतार्थनिदर्शनालक्षणं आर्थीसाधारणलक्षणां तु ललितालंकारप्रकर-
णे वर्ण्यते उदाहरणं तरात्मनि लसंतमनंतमनंतास्तीर्थेषु हंतमदनांतकेशोऽथयंतः विस्मर-
स्य कंठतमथ्य परिस्फुरंतं चिंतामणिं क्षितिरजःसु पदे षयंति अत्र तनान्यत्र परिशोधतं
कंठस्थस्य चिंतामणेर्यावस्वगवेषणाचाभिन्नमिति तत्सादृश्यमूलार्थी: यथा वा अन्यैः
समानममरैरनंगदहनात्मन ये चंद्रेश्वरं वदंति भवंतमज्ञाः ते किं न हंत तुलयंति नभो-
निरंतवातापनोदरगतैर्विचरांतरालैः पूर्वत्रैकवाक्यगत इह तु भिन्नवाक्यगतः । एवं २२१
त्रवस्तुमात्रयोरौपम्यमूलोऽप्रभेदः स्तवौपम्यद्योतौपम्यमूलः सद्गतिविशेषः पक्षावा १६

कार्यार्थनिदर्शने स्फुटे विशिष्टार्थयोः प्रकृतैकधर्मिगतयोरार्थो भेदे वाक्यार्थनिदर्शनायां दृष्टेः
अस्माच्च च्छटपदार्थानां बिंब प्रतिबिंबभावश्यकः पदार्थनिदर्शना यथा ॥ अगण्यैरिन्द्र
यौ रप्यपरमपुण्यैः परिचितो जगज्जन्मस्थानप्रपञ्चनाशित्वनिपुणः प्रसर्पत्यात्मीयूषाम्बुपिल
हरिलीलाविलसितो हृद्गतस्तेमंदममकुलषट्दंदूलयतु । अत्र हृद्गताम्बुपिलहरीलीलया
गाग्र्यभिदाद्विनेत्रोरपि सादृश्यमूलत्वाद्रूपाभिमानः आरोपो वा हृद्गते लहरीलीलयाः यथा
वापारोपकृतः पाणिरिलाहृतायाः सस्वेदकंपो रघुनंदनेन हिमाम्बुसंज्ञानिलकंपसप्रभावतयप्र
स्वभावशोभं ॥ अत्र हिमाम्बुजनितविकृततास्मिंकणकीर्णतारूपावगतजनितनिरू
लता च विभूतिरूपा रागजाभ्यां वा सस्वेदत्वोत्सारितकंपितयोः प्रतिबिंबनमिति पूर्वस्माद्भेद
दाहरणाद्भेदः । प्रभातपर्देसान्त्रिध्याम्बुयमस्य षड्वकामः समुद्रयोः प्रत्ययात्याणा

र॰ बपितत्सिद्धिः अस्यां चोपमानोपमेयगतधर्मयोरर्थाभेदप्रतिपत्तिरतः पदार्थनिदर्शनो
गं च्यते ॥ विद्रुमतिविंबभावस्तूपमानोपमेययोः सविशेषणत्वे भवत्यन्यथा तु नेति विवेकः
२२२ ननु वाक्यार्थनिदर्शनायां विशिष्टवाचकशब्दयोर्विशेषणयोरनुपादानादस्तु मा भूदुपमान
पोरर्थयोरर्थाभेदः पदार्थनिदर्शनायां तूपमानशोभादेरन्यत्रस्येवोपात्तत्वेन द्वयोरिति
चेत् शोभाशब्देन शोभात्वेन द्वयोरनुपात्तत्वात् न ह्युपमानोपमेयगतावच्छेदकरूपेणोपात्तः
222 त्वविवक्षितं येनाव्याप्तिः ॥ स्यात् स्वस्वशब्दोक्तं लक्षणं वाक्यार्थनिदर्शनायां न पदार्थनिद
र्शनायः अस्यां त्वयामानोपमेययोरन्यतरधर्मस्यान्यतरत्रारोपो लक्षणमस्तु नन्वेवम
पि वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकध्वनिनो पदार्थनिदर्शनायां चोपनिगीर्याध्यवसानरूपत्वा २२२
तिशयोक्त्यागतार्थत्वमिति चेन्न वाक्यार्थनिदर्शनायां रूपकस्यगुणीभूतत्वे । र

नत्वस्य नित्यायोगात् अन्यथा गुणीभूतयोपमया रूपकस्यापि त्वार्थतापत्तेः किंच अस्यास्य श
रीरं तादृशपदार्थयोः परस्पराभेदमात्रमुभयत्र विश्रान्ते रूपकस्य त्वमे युक्त उपमाना-भेदेति
शब्दोक्तेस्तु निगरणानिगरणाभ्यां त्वनयोर्विशेष इत्यस्त्यत् एवं च स्फुटमेतास्या रूपकातिश
योक्तिभ्यां वैलक्षण्यं अत एव त्वामन्तरात्मनीति पर्ये गवेषयंतीत्यत्र गवेषयंत त्यनूद्य शो
धयंत इत्यत्र शोधयंतीति विधाने अर्थयोः पौर्वापर्येव तेषां दर्शहानिः रूपकादौ तु व्यामा
नेत्थं रूपकरूपकत्वोद्देश्यविधेयभावस्यापि वाच्यकत्वोद्देश्यविधेयभावानुसारित्व उपमानेउ
पमेयाभेदसिद्धावस्यापन्नेदितिसुधीभिर्विभाकतीलं अलंकारसर्वस्वकारस्तु तत्राह न
स्वारस्येनापदलक्षणकर्मीतनं दंष्ट्रीरवंडले येनयं दूरीकरणं विधोरिति पर्यवाकृय पविं
निदर्शनायामुदाहरत् साहृचयत्र तत्प्रकृतवाक्यार्थानां समारोप्यते साम्यनापिक ।

र॰ रणेपि न तत्र संबंधानुपपत्तिमूला निदर्शनैव यत्केति । तत्र वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलांजलि-
गं॰ त्वापत्तेन चेष्टापत्तिः वाक्यार्थनिदर्शनैव नित्यं वास्माकं स्वीक्रियतां च वाक्यार्थरूप । कमिति पूर्य
२२ नुयोगस्यापि तुल्यत्वात् यत्कं च तत्र पदार्थरूपके मुखं चंद्र इत्यादौ ... मस्य श्रौतस्याभेदारो
पस्य रूपकजीवातुत्वस्य कल्पनायाश्रौचित्यात् । किं — शोभां वहत्यास्यमित्यादिपदार्थनि
दर्शनायामभेदारोपस्याभावात्तज्जीवातुत्वायोगाच्च रूपके विवनं नास्तीति तत्राप्यर्थ
मात्रं भूतस्याभावात् अस्मदुक्तोदाहरणे वाक्यार्थनिदर्शनायाः —वकाशश्च अस्तु तेन व
लक्षणं निर्मितं संभवतावा वस्तुसंबंधेन गम्यमानमौपम्यं निदर्शनेति तदपि रूपकातिश
योक्त्यादिष्वतिव्यापनात् एवमलंकारसर्वस्वकारानुकारिणा कुवलयानंदकृतोक्तं २२३
वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना यद्दातुः सौम्यता सेयं पूर्णेन्दोरकलंकता १८

ति एवं तन्मतदूषणेनैव निवेदितरहस्यमिति न पुनरङ्गीक्रियत इति तु वक्ष्यमाणत्वात् —रत्नानि·
यो रंजीतिपावकेः ॥ इदं चंदनं लेपेन पांडुरीक्रियते हिमं इति प्रयुंजन्ति मीयते तदा निदर्शनायु
क्तान च अस्मदुक्ता वाच्या निदर्शना इयं तु प्रतीयमानेति वाच्यं मुखं चंद्र इवेति व्याख्योपमायु
खं चंद्र इति प्रतीयमानानन्त्वलंकारान्तरमित्यस्यापि सत्त्वात् एवं च आरोपाध्यवसानमा
र्गबहिर्भूतस्यार्थद्वयाभेदो निदर्शनाजीवितं। स कर्तीयभेदः प्रतिपादकद्वारा प्रतिपाद्यते वा
क्यार्थनिदर्शनायां यत एवं मम ट्टैरुदाहृतं कृत्यं प्रभवोर्वंशः क्व चाल्पविषया मतिः
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरमिति नन्वत्र निदर्शना तेव संगच्छते विषयिणउपा
दानेपि विषयस्यानुपात्तत्वात् ॥ उभयोपादानं हि तन्नावश्यकमते ललितालंकारं उचितः
त्विचेत् ललितालंकारं निपकरणागावं सर्वपवैतव्यक्तिमुपपादयिष्यामः एवं तस्मादनव

र॰
गं
२२४

रत्नानामिस्यत्रदंष्टांतालंकारमाहुः तदप्यसत् विंवप्रतिविंतभावायत्रपदार्थयरि
तस्यनिरपेक्षवाक्यार्थद्वयस्यैवदृष्टांतत्वात् तस्मात्तस्यादनुरवरत्नानाषित्यत्रवाक्यार्थ
रूपकमेवतन्निदर्शनेतिस्थितं एवमसंभवद्वस्तुसंवंधप्रतिवंधनापदार्थवाक्यार्थनि
दर्शनादर्शिनाहृदामणिपदेथतेचोवारेरविभागतं । सतोकार्यानिरोधीतिवोधयनरह
मेधिनः अत्रकारणयोग्निरध्यापपत्तिभिद्यावासापतीतियदानुकूल्याचरणेणि चः प्र
योगाद्विरुक्तस्तयोर्द्वयदेशावछिन्नशिरस्कांतानूपस्यराहमेघिगतस्यदात्तिप्यकरण
विषयकवोधान्तुकूलाचरणस्यसंभवान्मषेवान्वेनाण्पतिष्ठिमेवाकार्येत्येयमसद्दो २२४
वान्वसंनभवद्वस्तुसंवंधमूलापितिदर्शनासंभवति नचवोधपत्रिववोधयन्निति प्र
तीयमानेयमुत्प्रेक्षावालिंपतितयोगानिनभोवर्पतिकज्जलमित्यादः ॥ १५

विवेतिवाच्यं हृत्तुनः संभवेनैव नस्या अप्रसक्तेरित्याहुः द्वंवथा तु नोक्तक्रियेनिसंका·
रकेकर्तृत्वेष्पतरस्तुक्तयथ्येनथात्पातव्यापाराश्रयत्वंकर्तृत्वमितिसंगच्छतेयदितुकृताकु
तविरोगात्रुपपद्यतेपूर्वज्ञार्थज्ञाकात्कृजस्तुविसविषयार्थकत्वात् तत्कर्तृप्रत्ययस्याश्रय
त्वेतिन्नूठलक्षणयापर्वाश्रयः कृतेपदार्थत्सपवमकर्तृप्रत्ययानामुख्यार्थ। चेतनस्तुभक्ते·
इतिनयथ्येननिरीक्षतेतदाबोधयविस्पन्नप्रतीप्रमानेनोत्वेत्तासंभवत्येवा अप्युमेववाश
येमनसिकृत्यमंभटभेदैः स्वस्वहेत्वनयस्योक्तिरित्यापिलक्षणानिदर्शनेनतरसकृत्वोदाहृते
उन्नतंपदमवाप्ययोलघुर्लीनयैवसप्रतेदितिध्रुवं शैलशेखरगतोदृषत्कणश्चारुमा
तधुतः प्रततयघरतिपयेरतियदोनंबोधयनबोधयितृत्वंत्स्याभावाडेत्तापात्रसंभवेवो
यंनंनिर्दर्शनायुक्ताहालाहलं खेलपिपासतिकौतुकेनकलानलंपरिचुवंविषतिप्रका

र० मं व्यालाधिपं च पतत्ते परिरभ्य महापोऽद्रर्ज्जनेव शापितं तनुते मनीषा। यथा वा व्योम
ग० निर्वीजकृते विचित्रनिर्मातिसुन्दरं पवनि। रचपति रेखाः सलिले यस्तु खले चरति सत्क
२२५ रं वीजाकरणं वीजप्रसूते पयःपूर्वकं कर्षणं। इदं चापूर्वं बोध्यं यानी गुरुजनैः साकमस्य मा
नाननाभुजातीयं ग्रीवेयपदद्वात्तीनन्निः पत्राकरोऽजीगत अत्र भावप्रधानमाख्या
तमिति यास्कोक्तरीत्या क्रियाविशेष्यबोधवादिनां शाब्दरूपवाभेदारोपः क्रिययोरिति
स्पष्टं चेदं इत्यादाविव रूपकमुचितं प्रथमान्तविशेष्यबोधवादिनां शाब्दरूपवाभेदारोपः
क्रिययोविस्पष्टं चेदं इत्यादाविव रूपकमुचि प्रथमान्तविशेष्यकबोधवादिनां त्वार्थः
स इति॥ निदर्शने तिभेदः तिः पात्राकरणं च खेशारसापरपार्श्वे निर्गमनात्पत्रराहित्य २२५
करणं इति रसगंगाधरे निदर्शनाप्रकरणं अथ व्यतिरेकः उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषव र०

वत्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः प्रतीपादिवारणाय प्रतीयं तं वैधर्म्यपरं तत्र चोपमानत्वमात्रकृत एवोत्क
र्षो न वैधर्म्यकृतः साधर्म्यस्यैव प्रत्यपात् अधिकगुणवत्त्वमात्रमुपमानगतापकर्षमात्रं वा
न व्यतिरेकः पत्राकरणे जगत् अत्र भावप्रधानमाख्यानमिति पाठकोत्कर्षेणा क्रियाविशेषणकावो
पवोदितां धारावृ एवाभेदो एषः क्रियया दितिम्न खे चे द्रव्यादिरा विवरूपकमपि चित्तं प्रथमां तं विशे
ष्यकबोधवादिनां न्यार्थस्सङ्गतिर्निदर्शनेति भेदः तिः यत्नाकरणे च समुद्रे खमार स्यापरधा
र्यैर्निगमनात् तत्र हि त्यकारणं ॥ अपरमेगं गायरे निदादर्शनाप्रकरणं ॥ ॥ अथ व्य
तिरेकः उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवत्त्वेनोत्कर्षो व्यतिरेकः प्रतीपादिवारणाय प्रत
तीयं तं वैधर्म्यपरं तत्र चोपमानत्वमात्रकृत एवोत्कर्षो च धर्म्यकृतः साधर्म्यस्यैव
वन्यपात् अधिकगुणवत्त्वमात्रमुपमानगतापकर्षमात्रं वा तिरेकस्वरूपं तयो

२· न्युपमेयोत्कर्षाद्वैपम्यं नरेणाणस्तुंदरत्वात् अतएव न सादृश्याभावमात्रं उपमानादुपमेयस्याप
ग कर्षेपि न संभवात् स्वचक्वाल्लवत्वे नासुंदरत्वात् उपमेयोत्कर्षविशिष्टत्वेन सादृश्याभाव
२२६ शेषएतस्यैवालंकारत्वोचित्यात् उदा॰ अनिशंनष्ठनाभिरामयादमयास्मद्दिनोमुखेस
तेनिशिनिः सरद्दिदिं कथं तुलयामः कलयापि पंकजं अपंचोपमेयोत्कर्षकोपमातापु
कूर्षवयोर्वैर्थपोर्द्वयोरप्युपादानात् उपादानाभ्यामेकतरानुपादाने पादाने नवतास्त्रवं
ह्ये सोप्युपमायाः श्रौतीत्वार्थीत्वाद्विस्तान्वे ह्योदशविधो भवन सश्लेषनिःश्लेषत्वाभ्या
चतुर्विंशतिप्रकारस्त्रिंशिंचः उदा॰ कज्जल्याति क्रश्चिहृत्सुवेदीवेरीदशमुन्नोकिविद
ग्मः कथमिंदुरिवाननेत्वदीयसकलंकः सकलंकहीनमेतत् अत्रोभयोरुपादात् २२६
न्नमुपमाचश्रौती अत्रैवकथमिंदुरिवाननंतेवदंत्युतिभेदं नदथाति यत्कदायीतिकृत्ते २१

युक्तिमेदं खलु यो दध्याति नित्यमिति वा कृते एकान्तरान्तपादानं साच कथमिदुरिवाननं स्म
गात्मा भविन्ति युक्तं मिदं विदं तमन्तः इति कृते हेतुमामान्तपादानं साच हेतुद्वये हि यस्मे
वान्तपादानेन तस्माद्धेतुपेण वगाति हूभयोरप्यन्तपादानेन तथैव न च नवगति: व्यतिकेहेतुर्धपक
र्षिहूयत्वान्तपोस्य प्रयोजकत्वानमेतरेणानवोयात् एवं न पन निवहन्त्व विजनानामिहतानां
मिहतानां वियमगाभगाभागंपशोनेन सद्य्योकथ्यमानेन स्वशोभे स्वशोभे गुणस्वयसैत्र जेना
श्रेयोमयोपादानमाथीचदेनेन कथ्यसमानयोर्भेस्य देशोभेगुरुसेगुरुसंपदाद्भुजेन प्राणस्य नस
पदं त्रुजेनेजिवकृते एकान्तरान्तपादानं साच सदृशं कथ्यमानं न स्वस्वर्गंदम भवितां हेतुनिशापि
नापकेने निहकृते उभयान्तपादानां साचह्लवं वे ह्व निदर्शनेवकाजियपदिवसाविल्लासं निसहा
संगमंगलसविचिह्नौ लक्ष्येयति स्ववीमगोर्वाणधुनीतटोल्लास्यति निनत: श्रवेवदेस्माहूपमाचशाक्रसमसगुण

२ द्रेक्ष्यत इति शिष्टप्रयोक्तृस्यशब्दस्याभावान्तत्स्यार्थमार्गो हृदयं ह्यितीत्यर्वीकरणेनातिसेवोपमा अ
गं त्रैवनिःसंगे अभिलषिते त्यागचरणानिर्माणे संपातडरं तवितपाकलितमिति ह्यितीयचरणनि
२२८ मार्गेवापकृतत्वानुपादानं साचः सर्वाचीनात्रिवीस्यमनोरथाननन्यजुषामितिपूर्वावेनतदन
पाल्लनमिति। अतः सवाक्रेलोदाक्षकरभूत्तोयपर्यद्ध्यानन्तथातेपतोभूयस्थिरधीरमि
227 गीमिलतः अत्रोपमाश्रौतीश्लेषस्तुस्फुटं पवराजन् अचंडमार्तंडमंडलोदंडशासनाकथम
कृत्वसत्वाच्चपयोधिविवर्णीपमेश्रुतिकथ्यवार्धिदिवृक्षित्वयतः सर्वविषभागयश्रुतिवाकृतेप
कृतत्वानुपादान महेंद्रतल्पकवयाभवंतं चंद्रं तुकिंतानिरूढवारपामः भवान सदृशैः सम
पास्यमानः कथं समानत्रिदशाधिपेन अत्राथो त्रिदशाधिपः शत्रेषामधिपः स्वंमेयायासत्र २२९
दशाधिकसंख्यासत्वे पश्रुतिवरुत्रीहो बहुत्रीहौ संख्ये पदश्रुति अचितताम्ररुषःक्रमेगगर्वात्मवो२२

नप्रयोगः त्वयोदृशानेति बहुव्रीहिर्वा भवानसदाबद्धितगोत्रयत्नः समानकत्वः नकथम ।
स्पृष्टत्वमिति कथं निर्दृष्टाखिलगोत्रयत्नः सामानकत्वमनुज्ञातेसः इतिवाक्ये तो एकत
रान्नपादाने इदं तवोच्यते हो भयान्नपादानभेदत्रयं दृष्टान्तयोः वैधर्म्यान्नपादाने हि कि
माश्रयश्लेषः स्यात्तन च यत्र द्विजसहरालयमातरीश्वादिशा दृष्टे वैधर्म्यमानोपमये पुष्ट
शाश्छेपान्ते एवं श्लेषो व्यतिरेकोऽन्वयायकस्नैवेतदुदाहरणं ह्यपादमितिवा चेत्तत्र स्वश
दृष्टे वैयसैव वैधर्म्यस्य सम्भवात् इयं च तत्र विंशतिर्भेदा इति प्राचामुक्ति विपुलोदाहरण
भिजैर्यग्याकथंचिदुपपादनीया किंचायमाप्रभेदाः सर्वएवात्र संभवन्ती त्सलं च तत्र विं ।
शतिभेदगणनयानन्वयस्यालंकारस्य वैधर्म्ये मूलस्यायमाशनिकूलत्वमेवोचितं ।
नत्वयमागर्भत्वेनतस्याः साधर्म्यमूलकत्वादमपचतविशेषयत्नपेणैव प्रहतेः नचेष्टया ।

र० ग

तिःसिद्धांतभंगप्रसंगात्ससंपद्गुणपुरस्कारेणयस्ययत्साहृश्यनिषेधउत्कर्षपर्यवसायीत
स्यगुणपुरस्कारेणतत्साहृश्यस्याप्रतिषेधेपिगुणांतरेणसाहृश्यप्रत्ययस्यदुर्वारत्वात् यदि
१२८ चतत्साहृश्यसामान्यनिषेधोविवक्षितः स्याद्गुणविशेषपुरस्कारोऽनर्थकःस्यात्तथाचैतेना
यमस्मादधिकइत्यस्याःउक्तेर्विषयापहारेणकोलेनसममितिसर्वजनीनप्रत्ययापात् एवंचप्रतीयमा
नमणिसाहृश्यंपद्मरागांतरस्फुटनिषेधोत्थापितेनोत्कर्षेणहृतप्रभमिवववदीकृतमिवतत्वम
त्कारविशेषमाधात्तेप्रभवतीतिग्रन्थकाराशयः अत्रचालंकारेत्किंचिदुहृश्यसाहृश्यनिषे
धात्किंसाहृश्योपमेयोत्कर्षीयमानापकर्षोहिकविविक्षशाहोस्विन्नोपमेयोत्कर्षेणोत्तिसादृश्योपमा
नापकर्षसाहृश्याभावोऽत्रविवक्षितदर्शनोपमानापकर्षेणादिसाहृश्यप्रापोत्कर्षस्तदभावो
तथातत्राद्यःप्राचीनरीत्यासंभवदात्मा द्वितीयस्तुतीयावपिप्राशस्त्यावच्छेदावेवतत्रदिउ·त्रुमदा १२८

कपं किलाद्रुणाधिके निर्मलमाननेनेऽनल्पमाधुर्ये किं वोध्यतादिमा ग्रिहोगुणवत्साः कवीनां
अत्र पूर्वार्द्धे उपमेयोत्कर्षः शशाङ्क उपमानापकर्षस्य हेतुनाभावाद्वा दोषो द्वितीयार्द्धे उपमा
नापकर्षः शशाङ्क उपमेयोत्कर्षस्य हेतुनाभावाद्वा दोषौ एवं क्वचित्तयोरनुपादानं यथा शशाङ्क।
त्वं समभवयिनानीव दृश्यास्मि तिनोदाहृतेऽपि चित्रयमप्यादित्समेव। यथा अपारे खलु सं
सारे विधिनैकोऽर्जनः कृतः कीर्त्या निर्मलया भूपत्वया मैव ज्ञनाः कृताः अशीतलोगन
मस्तस्य प्राशेशिरः पाशी उष्णपाशीत त्वमेकोऽसि राजन् विशेषप्रसादयोः यथा वा सनव
षेति वा विवादि द त्वम दाराशापरल वर्षणः सकलहरजनीमलीमसस्त्वां महान् वैहिरेव निर्मलः
अत्रोपमानतद्विशेषणपादानसामर्थ्यादर्पितापेव व्यतिरेको न तव्यपरस्तिकदापि ध्वमितव्य
सत्यनस्तु उपन्निले पोव्यंतजनानाप्रश्नोहारान्ते इह वराजविशेषणस्यायथाकथंचिन्नस्तु॥

२॰ त्सर्वत्वेप्युपमानतद्विशेषणोपादानस्यान्योत्कर्षमंतरेणानुपपत्तेर्गौणगारुडकत्वात् यत्रत्व
ग मानतद्विशेषणोपादानमंतरेणोपमेयविशेषणैः सुंदरोदेवदत्तइत्यादावितरस्थिति
प्रकाशनेनकृतार्थ्यं रथ्याकृतविशेषणस्यविलक्षणविशेषणविशिष्टधर्मांतरायेदयाव॰
२२८ णपरस्योत्कर्षः प्रतीयतेसव्यंजनविषयः यद्यानमनागपिराजरोषशंकानकलंकानुगमानया
ऽभावः उपचीयतएवकापिशोभापरितोभासितितेमुखस्यनित्यमयंव्यतिरेकध्वनिरर्थश
क्तिमूलः यत्वलंकारसर्वस्वकारउपमानादुपमेयस्याल्पत्वेपिव्यतिरेकमाहतल्लक्षणायमा
ऽक्षेपव्यतिरेकत्वात् उदाहृतश्च क्षीणः क्षीणोपिशशीभूयोभूयोभिवर्द्धतेसत्यंविरमप्र
सीदसुंदरियौवनमनिवर्तियातंतत् यच्चात्रव्याख्याताविमर्शनीकारः सपूर्वपक्षसिद्धांतव्या
चख्यौ तथाहिनत्वयोपमानादुपमेयस्यान्यूनत्वंव्यतिरेकइतिनयुक्तंतस्यहिवास्तवत्वे॰ २२९

नादृदात्वात्यौवनस्यचास्थिरत्वेशतिपाणेचेदंइयेत्तपाणिकग्रहणत्वमेवविवाहितंपदे तद्वंदवचा
तंसर्वप्रथनरागयातीतियतोत्रचंद्रवद्दतंसयौवनंयदिपुनरागच्छेत्तत्स्त्रियंप्रचिरमीर्ष्याद्यनुबंधो
पुज्येतइदंपुनर्न्हतयौवनंयातंसत्पुनर्नागच्छतीतीर्ष्यावेतस्यपरिहारेणनिरंतरयैवप्रिमेणाग्
सहजनुःसफलपितव्यपिगीर्ष्यात्यतजप्रियंप्रतिमंजुरूपप्रसादमितिप्रियवेस्यापदेशेप्रि
यंपतिकोपोयशमायचंद्रानयायौवनरागमनंस्मृतग्रहणत्वेनविवाहितमितिस्फुत्वमपिख्या
केकोरसमपरिपोषकतयाचास्यापिहृदयत्वमिति ननुभयममापसतस्मिन्नियहितमपशीली
इदंपुनर्यौवनमपुनरागमनमनातिदुर्लभरत्वादत्कृष्टामितिमानादिभिरंतरायैःशठजनसा
पुनीधैर्विदंभयाभवमापुनयागमपितुमामाप्रतमितिन्हावद्दुपानग्रहणात्पूतमुत्कृष्टत्वमस्य
स्मेवसकमसृवनिदानत्वाचनुयानग्रहणात्कृताप्युत्कर्षोत्रवाक्यार्थपरिपोषायसहृदय

हृदयमराणिमवन्तरं यथा किमित्यस्य कदर्थपीवनस्य कृते सयामानाद्भिंस्यते पातुनाम·
र॰ पीवनमिति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टत्वापत्तेः किंच यत्रक्कापि शाब्दउपमेयस्या
गं कर्षस्तत्रापि सतत्स्य वाक्यार्थपरिपोषकत्वयोत्कर्षात्मना परिणमति यथाऽऽह्रादो तिण
२३० मांलोके हीनो द्राहलादपि अयं इति कुलसाग्रे भोक्तारं केवलं तमः अत्रहीनत्वापकर्षादा
230 तृणतापिकत्वपोत्कर्षात्मन परिणमति एवं दद्रस्तु परमोत्कृष्टोग्रः तीणवहते मुञः थि
गीदृयो वंतं विंतीणं तपुनरेति पदित्पादावुयात्तस्यापुनरावृत्तित्वस्य तद्धर्मस्य मानप्रतिकूल
नपाद्देषेणेव पिक्कारादिदिकपनं नतुवास्तवापकर्षेणेद्वलभत्वस्याभियसमागमोल्लास
कत्वस्य चोत्कर्षकस्यट त्वान्यदि पिकुवलयानंदकृन्नालंकारसर्वस्वोक्तार्थानुवादकेनमू २३०
नमूनत्वापाभुद्राद्धतंरक्तस्त्वं नचपलवैरटमपिस्रोपीप्रियापाणिणेत्त्वा मायांतिशिलीमुखाःस्मरपञ्जिकाः १५
सरेवमपि

कांतायादर्शनलाहतिनित्तवशादेतद्दुःखमप्राप्तावयोः सर्वेंऽतल्लंमशोकेवलमहं याज्ञामसशोककृतः
अत्र सशोकत्वेनाशोकाद्गित्तपापकर्षः पर्यवस्यतीति तदपि चिंत्यरत्मा यत्र पूर्वतयाम
केऽतस्थिदं गाढरूपेण यसारणं यथारण्ये भाविशेषायभवत्येवं प्रकृतेऽउपमालंकारहरी
करणमात्रमेवरसानुगुणतयारमणीयत्वव्यतिरेकः अतएवास्य मालंकारंप्राचीनम
मते अन्यथा नवालंकारान्तयानत्वीकारापत्तेः यथाऽभवतन्निति तथेपि माननैः पारिपूर्णो
विद्रुधेश्वयाज्ञानवैः नभविष्यतिनास्तिनाभवन्नुपपत्तिभ्रजन्तेहलापदं अतएवध्वनिकृ
तासहृदयधुरंधरेणरसकविस्तरसानुसारेणक्वचिदलंकारसंयोगंक्वचिदलंकारवियो
गंचकुर्यादित्यलंकारकारत्वमितिपृथक्साहृशपदकारणेऽदाजन्ते अतएवमंमटभट्टरापिका
मात्रंव्यतिरेकश्चरुक्तो निरस्तो चमनत्वव्यतिरेकश्तितस्मादुपमेयस्योत्कर्षएवनिरेकालंका

मानान्तुय १

१ ग तेनापकर्ष इति स्थितं यदि तत्वमनलमपि रेक इत्याग्रहस्तदेदमुदाहार्यं नगरप्राणप्त
ब्रह्मस्त्वमानलं केवलमेव रसेन कथं समारोढसि हं तराजन सहस्रनेत्र सातत्वलाहितेवप्रव
धर्महृद्ये नैव त्वनोसि धर्मातेरणात्समइति प्रतीतिस्तत्र विति विशेषणादलंकारता एवं च
२२१ लक्षणेऽपकर्षोऽप्येवं ज्ञातीयोदयः यद्यपि कुवलयानंदकृताप्यनुभावपर्यवसायिनो व्य
231 तिरेकस्योदाहरणमुक्तं हृद्यतरनिबद्धमुष्टेः कोशविषस्यास्य सहजमलिनस्य ॥ कृपाण
स्य पाणौ स्यकेवलमाकारतो भेद इति तत्रानिर्गीतिर्नमायुष्मता तथाहि किमत्रोपमा
नुदुत्कर्षस्त्रपोव्यतिरेकोऽभयथापि नाद्यो हास्वित्सर्वस्वकाराद्युक्तादिशापकर्षस्त्रपनाद्यः २३१
उत्कर्षप्रयोजकधर्मस्यात्रानुपस्थितेः न च श्लेषेण दीर्घत्वतरस्योपस्थितिरस्त्येवेति वाच्यं
तस्योमात्रतत्वप्रतीतावेनोपमेयत्वानुत्कर्षकत्वात् अर्थान्तरेणाकृतिरूपेण सदृशेषत्रु' २८

लकाभेदाध्यवसायन्साधारणीकरणाच्च अन्यथाश्लेषमूलकोपमोच्छेदापत्तेः चन्द्रबिंबमिव·
नगरं सकलकमित्यादावपि कलकलसहितत्वकलासाकल्पयोर्वस्तुतो वैधर्म्यरूपत्वात्
त्सकलत्वमित्यत्रोपमायामेव कवेर्निर्भरः प्रकृते तु भेदशब्दो न्यायावैलक्षण्यमशक्तिमुगीतव्यं
यद्यत्रोपमाविषयेऽनरूपो व्यतिरेको निर्भरसद्भः स्यात्तदाकारशब्दश्लेषोऽनर्थकः स्यात् रूपण
स्य रूपणस्य भेदो दीर्घोक्तत्वादेवेत्यवश्यात्र ह्यत्र व्यतिरेके श्लेषोऽनुकूलः सतश्च कूल
पवउपमायां पुनरनुरनुकूलः प्रतिकूलं स्पर्दीर्घोक्तत्वरूपवैधर्म्यस्य साधारणीकरणाद्राकृति
भेदस्योपमानोपमेययोरपि सत्वात् एवं हि कवाशयेण रूपाणयोल्लेसेनवगादत
त्नेस्यादिविशेषणसाम्यात् अन्तरभेदत्वाकारभेदत्वादविरुद्ध एवेति सहृदयेनाकलनीयं ल
हि त्वापतीयः नस्या क्रिमाचेणाप्यसंगतेः अप्रहृद्यतावत्तस्मादत्रगम्योपमेयवस्तुप्रतिष्ठिते

१० स्यात्त्वं कूटकार्षापणेनोच्चाटनं प्रकृतमनुसरामः अलंकारांतरोत्थापितोप्ययं संभवति य
ग थाईश्वरेणसमो ब्रह्मापितामाता त्वमहेश्वरः पार्वत्यासहशीलक्ष्मीर्माता मातुस्समाभविपिता
२२९ मूकाष्टदृशः स्वयंपावकसन्निभः अनुपकान्त्यचायमाउपमेयोत्कर्षस्योपमानापकर्षस्य
वहेतवः अस्यचालंकारस्य सादृश्यगर्भत्वात्सादृश्यस्य वच्चिविषयमौत्थापितत्वादत्रा
232 पितन्मकारानुगमो बोध्यः तत्रानुगापि निधर्मे यथा म्हल्लाणामपि विदुंमृदुलतरं चापि किंस
लमं बाले अधरीनितितिरांतवाधरो मधुरिमातिशयात् अत्रानुगामिशब्दमाना वनुगामितो विवश
निविबभावयत्रे यथा नलजेलितविकाससंदर्हासतवाननं हसति अत्रहासविकासयोर्विंबप्रति
बिंबभावः लालिन्मसौंदर्ययोः शुद्धसामान्यताश्लेषोपात्तेजडम्जत्वं सान्अर्याकर्षहेतुः एवं सादृश्यपति २३२
षेधालीढे व्यतिरेको निरूपितो भेदालीढोप्येष संभवति यथा निःकलंकानिपतनकचतः षष्टिक २

लायवसराघूर्णा महीपतंवद्दोसीतिरूषावचः ॥ इतिरसगंगाधरव्यतिरेकालंकारः अथ
सहोक्तिः गुणप्रधानभावावछिन्नसहार्थसंबंधः सहोक्तिः इयंत्वंचालंकारसमान्यलक्षणागतं
सकलालंकारसाधारणमेवेत्यसकृदुक्तंतत्रात्रकार्यकारणयोर्वापौर्यविपर्ययात्मिकया
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसानात्मिकयाकेवलाभेदाध्यवसानात्मिकयावातिशयोक्त्यानुप्रा
णनेभवतीतिवदंति अनुकूलभावमथवापराङ्मुखत्वंसहैवनरलोके अमोसमविश्वितमग्रौ
विपिदिल्लीवल्लभोवहतः ॥ इत्यत्रातिप्रसंगवारणायावछिन्नांतंउदा० केशैर्वधूनामथसर्वको
शैः प्राणैश्चसाकंप्रतिभूपतीनांत्वयाधृतोनिः कृष्टेनराजन्श्वायस्यजीवाचकृष्टेन अत्रचापा
कर्षणकार्याणांकेशाकर्षणादीनांपौर्वापर्यविपर्ययविपर्ययेणानुप्राणितःसह भावः
निष्कृष्टत्वेनचपौर्वापर्यविपर्ययः यथावा भा॰पनसहविघूर्णामतिपसकृथा।

२० विष्टः सहसैव पतन्ति तेषु तिमिनिशाम न नमस्य नामाकं पूर्वं तु कर्मणः सहोक्तिरिह कर्तृरि
ग तिभेदः त्वयि कुपिते रिपुमंडलखंडपांडित्य संपद्दंडे गीरिगहने रिपवथ नो दिवसैः सह
२३२ लोचनानि वर्षन्ति अत्र वर्षवदाचरणे पाः श्लेषेण भेदाध्यवसितिः यथा वा वज्रमत्या
महीराजत्र वपभवतः ज्ञाति विपद्भिः सह दीपंते मपदो भवता यतः पूर्वाकर्तृसहोक्तिः
233 इयं व्याजस्तुतिसंवलिता कर्मसहोक्तिः पमपत्रेत्टणां तैत्रैः सहलोकत्रयश्रियाउन्मी
लिता निमीलितो जयति सवितुः करः अत्रोन्मीलननिमीलनयोः पद्मपत्रायाश्च यभेदे
नमित्रयोरपि प्रकटत्वायेकोपाध्यवछिन्नतयाः भिन्नीकृतयोनुपादानमित्सत्येक क्रिया
संबंधः अत एव न श्लेषः तस्य प्रतिद्याधतावच्छेदकभेदपवत्तीकारात् पष्ठ्दाहवणेषु २३३
सहयोगात्टतीया प्रयुक्तो गुणप्रधानभावः प्रधान्येन क्रियान्वयेतु यथा षष्ठ्यंतस्यागीना २८

दीपकं वा भवति सहादिशब्दप्रयोगाभावेप्येषां भवतीति वृद्धोपने इति निर्देशेन तृतीयायाः सा
मान्यात्परं त्विवादिशब्दरहितो मेतादिवज्जम्पा अप्रधानभावस्तु शाब्दपवृत्तेन तु कथमप्रधान
भावः शाब्दश्च स्यात्तेपावता अर्थक्रियायामेव पितान्वयः तस्मात्तदार्थ्यान्तन्वयो वा उभयथाप्यस
वाचकशब्दाभावादशाब्दत्वमेवेति चेत् अस्ति तावन्मम एवडु मम एवडु मांत्विडं वाप्रधानत्वं यद्दशा
द्वयमस्मिन्नेगेरप्रधानं मुख्यं इत्यादयो व्यवहारा आपामरं मुल्लसंतीति तदभावे रूपे चाप्रधा
नत्वे सहयुक्ते प्रधाने इति शास्त्रेण तृतीयायाः शक्तेर्बोधनात्तस्य कथमशाब्दत्वं न च सहा
र्थे न युक्ते वयुक्ते वस्तुतोऽप्रधाने तृतीयेति तस्यार्थो न तु अप्रधानेऽर्थे वाच्ये इति तथा च नो
काऽर्थसिद्धिरिति वाच्यं एवं चाप्रधानग्रहणमेव यच्छ्रीपतेः पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ पित्रा

२० द्विर्भ्यो तरंगत्वात्तस्य मोक्षस्तेरेवौचित्यात् पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः
ग प्राबल्याच्च अप्रधानस्य षष्ठीशेषे इत्यत्रापि विशेषणाग्रहणापतेः तस्माद्यथा द्वैतोऽत्र तीयेत्यादि
२३४ शास्त्रे हेतुशक्तिग्राहकमेव सहयुक्ते प्रधाने इत्स प्रधानशक्तिग्राहकं यथैव तत्तवतत्राप्रकृ
तमर्थस्याभेदेन विभक्त्यर्थेन्वयस्तथा हायि शाकेपाव क्तेधर्मि शक्तावपि पथमेत्वादीनामिवाप्राधा
न्यस्यापि प्राप्त्वमव्याहतमेव षष्ठीस्थले तु विशेषणाशङ्काभावो नैवमिति स्फुटमिव वे
लक्षण्यापत्तेनाप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुमिति वदंतो मनोरमाकाराः परास्ताः उक्त
प्रकारेण सार्थक्यसिद्धौ मुनिवचनस्य वैयर्थ्यकल्पनायायोगात् न च पुत्रेण २३४
सहागतः पितेत्यादौ पुत्राप्रधानसहितः इति बोधस्याप्रामाणिकत्वान्नोक्तार्थ
सिद्धिरिति वाच्यं दण्डेन घटः इत्यादौ दण्डजन्यतावान् घटः इति हि सर्वजनी २१

नीने वोथेइतोत्सनी मुनिवचनावलंवेन दंडाभिन्नेहेतुकोघटइतिवोथवदनाभवेत्तेवास्या

मरणोर्दर्शितत्वात् भावप्रधानमाख्यातमित्यत्रैतेकेर्मनिवर्त्तेस्तत्रतत्त्वहृतवोथवैपरि

समस्तानुपपत्तेश्चेतिकृतमप्रसक्तविचारेण: प्रकृतत्वाप्रकृतत्वेप्राधान्येण प्रमेयतायत्तो

यमानतयोर्निर्णायकेऽस्तु कृत्वादिहततनाभ्यांतपोर्निर्णयः प्रकृतेयोरपिसाहित्यसं

भवात्किंतु प्राधान्याभ्यामितिहृदयं त्वचास्याप्रतिशयोक्तिकृतमित्युक्तंयत्रतुसानास्ति

तत्रपृथ्वेणसहागतः पितेत्यादौनसहोक्तिरलंकारइतिनयुक्तं अतिशयोक्तेरेवात्रच

मत्कृतत्वात् अत्र विचार्यन्ते केचिदथ एतावता मित्यादौ पौर्वापर्यविपर्ययानुप्राणितासहोक्तिरलंका

रइतिनयुक्तं अतिशयोक्तेरेवात्रचमत्कारप्राधान्येन सहोक्तेर्नामृमात्रत्वात् एवं कोघो

रिनाशाश्वजापते गुणापन्नपरस्मात् इतिप्रायोक्तौ लंकारान्तरकोपोरीनाशेनसहे वल्य

१० जायते इत्यत्र गुणाभावमात्रकृतं वैलक्ष्ये दोषेपि विच्छित्तेरविशेषात्तस्यैव चालंका
ग रविभाजकत्वात् नचसादृश्यपात्रप्राणितस्य रूपकादेरदृष्टत्वाभावापत्तिः निशा
करसमानोयमसमयसारतान्निशाकर इत्यादौ विच्छित्तिवैलक्षण्यस्य जागरूकत्वादस
२२५ ष्यात्तत्प्रयुक्तस्य व्यतिरेकस्यानुत्थानापत्तेः अपिच सादृश्यप्रयुक्तरूपकादिषु सादृश्य
235 स्य गुणत्वात्तत्र मन्यते इति विश्रांतिधामभ्यात्रूपकादिभ्यो यथा नदृष्टस्य व्यपदेशपत्वं त
था सदृग्भावोक्ताविर्भूताया कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययात्मिकाया अतिशयोक्ते—
काशादस्माः संदेहेकेरदृष्टत्वाभावप्रयोजितः नन्वेवं सति संदेहालंकारे निर्विषयत्वं स्यात्संदेहालं
कारस्यापि अभेदाध्यवसानरूपातिशयेन कवलीकारादिति चेन्न अभेदाध्यवसानमूलाया २३५
हि संदेहोक्तावभेदाध्यवसानेन संदेहोक्तिरुपपत्तिं यत इति न गुणेन प्रधानस्य सति तिरस्का १०

स्फुरो ऽपि तत्प्रधानेन गुणस्येत्युक्तदिशास्यावकाशे वसहोक्तिः गुणप्रधानभावश्च निराग्रैह्नः
सूक्ष्मदशावधानीय किंच परस्पराभेदाध्यवसानमात्रमेतत्र शपथ्वनातिशयोक्तिः तस्मश्लेषा ।
दावीयस्त्वात्तस्यास्तयमानेनोयमेवस्य निगरणं एवं च वर्षत्मन्मीलितो निमीलितश्च मादिकेना
पवनिगरणाभावान्नातिशयोक्तिगंधोपि अतिशयमात्रेतत्प्रायशः साधारणधर्मो ।
शेवहनाम लंकाराणामुपस्कारकं नूह्निशोभते चंद्र वन्मुखमित्यादौ चंद्रमुखशोभयोरेव
स्तुतो भिन्नयो रभेदाध्यवसानमन्तरेणायमासम्भूत्स सङ्गलति तस्मात्कार्यकारणपौर्वाय
घ्यविपर्ययमूलः सहोक्तेरेकः प्रकार इति सर्वस्य कारणैर्नामुक्तिराग्रह मूलेव अभेदाध्य
वसानमूलस्तु संकरो भवत्विनाम सहोक्तेर्विषयः यदि तद्दीपके तुल्ययोगीतायां वोप
मानोयमेवत्वोः प्राधान्येन क्रियादिरूपधर्मान्वयः इहतु गुणप्रधानभावेनैवेति ।

२
ग
२३६
236

विशेषः सन्नपि विच्छित्तिविशेषणाधायकत्तयानालंकारांतरतांप्रयोजयोऽपि नु तद्वांतर
भेदतायाइतिविभाव्यतितिरस्यतेतुसाचानिमुखेदाहृतंपत्तदानिविशनामियंक्रमा
लंकारेष्वेवकिं विह्वेलत्तणमात्रेणवालंकारभेदेववनभंगिनामानं स्यादलंकारांतरत्वप्र
संगादितिसत्यां गुणप्रधानभावालिंगीतस्य सद्भावस्यालंकारांतरहितिच्छित्तिवि
विशेषमनुभवंतः प्राचीनापवसहे— पृथगलंकारतायां प्रमाणमन्येथैवं जाती
यो पल्लवितवञ्चाकुलीसात्वैवप्रमाणीकुर्मेह्वयंप्रषाम्क्रुलितविलोचना
प्राचीनिषपतां चेयं मलंकारांतरभवतो दंवराकीतिनुप्रभृत्येवकेवला २३६
नसहृदयत्वं· पवेक्तियाग्याः साधारणमेत्वेइयमुदाहृता। गुणस्यतथा
त्वेयथामांघ्यर्घमापगमनं सहृशोभावेन् रत्नसहैवमनसाथरविंब···· ३।

मासीत् किंचाभवत्स्रगकिशोरदशो नितंबः सर्वाधिको गुरुरयं सहमत्स्यथेन अत्र पद्यापिक्वि
यायिगुणेन तत्सहसमानधर्मतामनुभवति तथापि नस्मानान्तरीयकत्वेनास्फुटत्वाद्गुणस्यैवप
र्यवसाने समग्रभरसहिष्णुत्वं शोणत्वाभ्यक्तत्वाभ्यामार्थिकभारत्वोपदेशकत्वाभ्यां च भिन्नयो
रप्युपमेयोपमानगतयोर्निरुक्तगुणयोः श्लेषेण पिंडीकरणात्सहभावोपत्तिरेवं श्लेषाभाव
पि केवलाध्यवसानेन बोध्यं ये वै क्रमेवोपमेयं विलक्षणसहोक्त्यालंवतेमा मालासाहश्या
न्मालासहोक्तिः वैलक्षण्यं च सहोक्तेः स्वसमानाधिकरणसहोक्त्यन्तरापेक्षया बोध्यं केशैर्वधू
नामित्यत्र केशैः सह कोशैः सह प्राणैः सहेत्युपमानभेदेन साहित्यस्यानेकत्वेपि कर्षणक्रिया
सहोक्तेरभेदः सीतेवा यथा कथंचिद्दृष्टेन वैलक्षण्यं धर्मैक्यात्पर्यमोपमातोभयथकान्त वैलक्षण्य
स्य चात्र विवक्षणात् उन्मीलतो निमीलतश्चात्र च धर्मे वैलक्षण्यप्युन्मीलनधर्मान्त्वापि

सं तत्सहोक्तिघटकोपमानानांपमयत्रादीनांमेव निमीलनं तथैर्मोत्पापितायामपि सहोक्तेश्च
गं दकत्वाच मालानूपत्वा भांगेपन सहदिगूर्णामिति तद्दाहरणमेव यथा चाउन्मूलितः स
हमदेनवला हूला रेहत्वापितोवलभ्यतां सहविस्मयेन नीलातपत्रमणिदंडसूचा सहे
२३१ व पाणिग्रथतोगीविशेषेण गीर्विः पुनातु अत्र नीलातपत्रमणिदण्डसूचो - विषयगुणान्नवका
237 लिकत्वाडंतर्गीर्हगतेतद्वकारद्वयेनापि संभवतः ॥ इति सहोक्तिः ॥ अथ विनोक्तिर्वि
नार्थसंबंधो विनोक्तिः सहोक्तेर्वानुवर्तते नञ्विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वा
भ्यां भवति यथा संपदा सपरिष्वक्तो विपर्यासान्वयपानवान न शोभते लोके हरिभक्ति
रसं विना यथा वा वदनं विना स्मितं विना सदनं साध्वीं विना वनिता राज्यं च विना धनिता २३१
इति गतापौर्वापर्यविपर्ययानुप्राणितेव सहोक्तिनिदर्शनानुप्राणिता च ॥ ११

नयोरवलहरिकोलाहलश्रवणं विनाश्रवणपोषणारमणीयत्वं फलमधिकाराभ्यां वर्ण्य-
ते तस्य च भावध्वन्यनुग्राहकत्वेपि ध्वनिव्यपदेशमत्वमव्याहतं अन्यथानुग्राहकत्वलक्षणासंक-
रोच्छेदापत्तेः एवं निरर्थकं जन्मगतं नलिन्या यया न परिदृष्टं तुहिनांशुबिंबं उत्पत्तिर्निशि दोषापि निःफ-
लैव कृता विनिद्रा नलिनी न येन इति कस्यचित्कवेः पदं विनोक्तिध्वनिरेव एवं तत्पदस्यापि विनोक्ति-
वशाद्वैलक्षण्यशालि इति रसगंगा॰ विनोक्तिः॥ अथ समासोक्तिः॥ यत्र प्रस्तुतधर्मिको
व्यवहारः साधारणविशेषणमात्रोपस्थापिताप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराभेदेन भासते सा स-
मासोक्तिः साधारणविशेषणमात्रग्रहणादुपस्थापिताप्रस्तुतधर्मिकव्यवहाराभिन्नत्वेन भास-
मानप्रस्तुतधर्मिकव्यवहारत्वमिति चैकोक्तिः शब्दशक्तिमूलध्वनिवारणाय मात्रेति तत्र
विशेष्यस्यापि श्लिष्टतया प्रस्तुतेतरधर्म्युपस्थापनद्वारा तादृशधर्मिकव्यवहारोपस्था-

१। पकतएवमपि भ्रमद्भ्रमरलकांनिरस्यस्मितमंबोलंरमाकांतपालेकायावशातांत
ग नोपिऊरुषेजंघालललाटस्तनेप्रत्संगोपरिमर्दयमहोवेतः समालंवमेवामानोविषयेन्दुपं
२३८ इभवतःप्रागरएषमस्यद्भुतमित्यत्रप्रकृतधर्मिकप्रकृतव्यवहारविषयकश्लेषेणव्याप्तेवीरण
पप्रस्तुताप्रस्तुतत्वेधर्मिविशेषणतपोपात्रेव्यवहारविशेषणत्वेनतपोनूपादानेतत्समाधार
णविशेषणत्वश्रुत्वपस्थापिताप्रकृतशृंगारवत्तेनाभिन्नत्वेनस्थितएवान्नप्रकृतोवीरर
सोनइतिस्यादेवातिप्रसंगः नचान्नाशोवर्णनप्रस्तुतत्वान्नतत्रतयोर्द्वयोरपिहूनातयोः
प्रस्तुतत्वमितिकथमतिप्रसंगइतिवाच्यंनस्यादतिप्रसंगोपदिनमात्रप्रस्तुतंस्यात् संग्रा २३८
दोवीरतामात्रवर्णनप्रस्तावेतस्यादेवातिप्रसंगः मलिनेपिरागपूर्णेविकसितवदना
मानल्पजल्पेपित्वयिचपिलेपिचसमरसंभ्रमर ~ भ्रामरोतितितिस्जमीत्यायप्रस्तु । १४

नतितांतं भाति कमनीयपरं मणी यत्ने यथा पंकैर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना कटुवर्णैर्वि-
नाकाव्यमानसं विषयैर्विना पूर्वोत्तु केवला इयं तद्दीपकानुलामिश्रिता यथा रागं विना विराजंते
मुनयो मणयस्तु न कोटिल्येन विना भांति नरो न कठारी भरः अत्र शतिवस्तु यमानुकूला आ-
भैर्विना विराजंते सूराः सन्मणयो यथा न दानेन विना भंति नृपा लोके हि पा इव अत्र श्लेषमू-
ला उपमानुकूला यथा तालं विना रागो यथा मानं विना नृपः यथा दानं विना हस्ती न यथा-
ज्ञानेन विना पत्निः एवं क्रियागुणादिसंबंधश्राव उपकरहत्तु उपमामाहात्म्यादवगम्यत इतिन
न यथा इयं न केवलं विना शद्दस्य सत्वप्रभवत्यपि तु विनाशद्वार्थ्य वाचकमात्रस्य तेन तन्नातिरस्य
तेरेणाज्ञाते रहितो विकलेत्यादि प्रयोगे इयमेव निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडवरोपितापा॰

र· तपुष्पश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा अलंकारभाष्यकारस्तु नित्यमेवं यानामसंबंधवचनं विनो
गं क्तिरित्याहुः तस्समतत्त्वेनैतान्युदाहरणानि शंदंतत्तूदाहरणमस्मणालमंदानिलचंदनानामुशीवशै
२३९ वालउशेशपानां वियोगदूरीकृतचेतनाया वितैत्यं भवति प्रतीतिः अत्रशैत्यस्याविनाभा
वेपि विनाभावो निबद्धः यथा वा शैत्यं विना न चंद्रश्रीर्न दीपः प्रभया विना न सोगं·
239 ध्यं विना भाति मालतीकुसुमोत्करः अलंकारांतरसमालिंगनाविर्भूतमेवास्याहृद्य
त्वं न स्वतस्तेनालंकारांतरत्वमपि शिथिलमेवेत्यपि वदंति अस्याधुनिर्यथा विशालाभ्यामा २३८
भ्यं किमिह नयनाभ्यां फलमसौ न याभ्यामीलीवापरमरमणीयान्तवनतनुश्रयंतत्पद्मकारस्रवणागुग
लस्याविश्वगेयंदनर्नापानस्तवतलदृशिलीलाकलकलः अत्रदर्शनं विना नय · · · ३१

तप्रशंसापाम प्रकृतव्यवहारः साक्षाद पातन्त्वाद्धि शेषेणा पुरुस्या पित्तपवै तितनया तिव्याप्तिः प॰
श्रितजलक्रीडादौ भ्रमरकृतेत्तानपवप्रस्तुतस्तदा भवत्येवेपसमासोक्तिः नवतात॰ हिवोथयत
करस्पर्शैः पद्मिनी मुद्रितानना परिपूर्णेनुणो प्रातर्जप्रातर्जपति भास्करश्चत्र किरणस्पर्शे॥
॥करणमुकुलितपद्मिनीकर्मकविकासानुकूल व्यापारवदभिन्नो भास्करोजपतीतिवाक्या
र्थः प्रातैरेव तावत्पतीपतेहस्तस्पर्शकरणकनायिकाविशेषकर्मकानुनयानुकूल व्यापारः
व॰ भिन्नश्चेतादिक्षापरोर्थ्यः अभ्र सचानुषक्तपातपेवशात्तया शक्तं तरेणाव्यक्त्यावासर्वथैव प्रती
पतश्चयन्न सहृदयापाद्वप्रमाणं प्रवंचहाविमोवाक्यार्थौ सच्चेतरणो विषाणवदसं तासं स्टहोम
दिस्यांतां तदा भगवतो भास्करस्य कामुकत्वं कमलिन्या नायिकात्वं च सकलप्रतीतिसिद्धा
विरुद्धं स्यात् हि प्रधानत्वेन वाक्यभेदप्रसंगापत्तेत पदि चापरार्थः प्रकृतं कर्त्रे पारोप्यते तदा

२ग कमलिनीविकासकर्तृत्वेनापि कान्तुनपकर्तृत्वं च सूर्येऽस्मिन्नेकत्र हृदयमिति विषयताशालीवोथः
स्यात्तु सर्वोत्कर्षानुपपत्तिपरिहारः यदि च श्लिष्टमूलाभेदाध्यवसानेन कमलिन्यादीनां ना
२८० पिकात्वादिरूपप्रतिपाद्यते तथाप्यश्लिष्टपदोपस्थितो भगवान्नायकत्वानाज्ञानतया वा पद्मि
नीशब्दस्यानेन लिनीशब्दोपादानेनापि नायिकात्वेन कथं नाम प्रतीतिः यद्यपि पात् न
१८० स्मादिविशेषणसामर्थ्यमहिमा प्रतीतेः प्रकृतवाक्यार्थः स्वानुगुणं नायकादिमर्थमाक्षिप
ते न पुनर्विशेषणविशिष्टशरीरः प्रकृतवाक्यार्थो स्वावतादात्म्यापत्तिद्वयपवो भेदेनावतिष्ठ
ते सर्वपरिणाम इव प्रकृतात्मनैव कार्योपयोगी स्वात्मना च रसाद्युपयोगी अत्र
वाप्रकृतार्थस्य स्पष्टकशब्दानुपादानाद्रूपकाद्वाक्यार्थे समवर्तिनो वैलक्षण्यं पदार्थरूप २५०
कान्तु स्फुटमेव प्राप्तिमार्थं घटितत्वाद्वे वाक्यार्थश्लेषात् एवं चात्र शक्यापह्नवेपा भंगा २५

मेर्वोर्ध्वनिर्वाहइतिभामहोद्भटप्रभृतीनां चिरंतनानामाशयः निशामुखं वेचुंबति चंद्र इपषइत्या
दौ निशाचंद्रशब्दयोरश्लिष्टत्वान्मुखचुंबनमात्रस्य च पुंस्त्र्यादिसाधारण्येन कथंतावन्निपतनाय
काक्षेपकत्वं कथं वा हि तस्यापि नायकादेर्निशाचंद्रयोरेवाभेदेनाचयोनभेदेनचुंबनादोनघात्वे
चतयोर्नीपकतारस्यास्माद्गेथापत्तेः तस्मान्निशामुखं चुंबति चंद्रिकेषाग्रहंमुखं चुंबति चंद्रभा
नुरित्यादावप्रतीयमानं नायकत्वप्रकृतेरर्थ प्रथमाभ्यां प्रतिपादितेन प्रकृतस्यार्थगतेन स्त्रीत्वेन पुं
स्त्वेन च स्वाधिकरणएवाभिव्यज्यते एवं च निशाशशिनोर्नायकत्वसिद्धिः श्लिष्टविशेषणेभ्यः
ज्ञनव्यापारेणोवाप्रकृतार्थबोधनं प्राकेः प्रकरणादिना नियंत्रणात् तदित्थं व्यंजनमा
हात्म्यदिवाप्रकृतवाक्यार्थतादात्म्येन प्रकृतवाक्यार्थोवतिष्ठते गुणीभूतव्यंग्यभेदस्त्वाय
मितितुरमणीयः पंथाः अलंकारसर्वस्वकारस्तु विशेषणसाम्याद्धि प्रतीयमानमप्रस्तु

र. ग

२५१

251

तेऽप्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते अवच्छेदकत्व अव्यवहारसमारोपोऽनुरूपस
मारोपः रूपसमारोपः रूपसमारोपे व्यवहारादितत्वेन प्रकृतरूपरूपित्वाद्वयमेवस्मादि
त्याहुर्देतद् किं मात्ररमणीयं अप्रकृतकर्तृत्वेनापकादिकस्वकर्तृविशेषितप्रारोपणेतद
विशेषितोवा नाद्यः एवं च सति चन्द्रोदये नायकव्यवहारा प्रकृतव्यवहारः -- अयत्वेनना
यकसाम्यं हि ह्येतत्पक्षे पादिभित्तिकाभेदाध्यवसायेन व्यवहाराभेदर्शनेपि पादपि षतः
कवैरतभिप्रेतमेव अभिप्रेतं तु नायकत्वेनत्व नायकस्य व्यवहारविशेषणत्वेन सिध्यति किंच
निशामुखचुंबतिचन्द्र इत्यत्र चन्द्रेनायकव्यवहारारोपएवन नायकत्वारोप एवमेव निशायामपि २५१
ननायिकत्वारोपः तुल्यन्याययत्वात् एवं च मुखचुंबनमात्रस्य नायिकादिर्मुक्तस्यासंदरत्वान्नायकासा
धारणव्यवहारत्वायोगाच्च किमारोपणामपद्चनिशायां हि लिंगव्यंग्य नायिकात्वमिति निरीक्ष्य। ३६

तेतदावंइगात हृल्लिंगावंगंप नायकत्वमपिनिरीक्षितं नहिद्वितीयः नायकसंबंधित्वेनाज्ञात समु
त्थितंवनमात्रस्याहृयत्वात् तितीर्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरमितिनिदर्शनानोवेलद्वाप
स्पड्डकवैधर्म्यस्येवास्थेयत्वाच्च श्लिष्टमजुपदमेवव्वक्ष्यामः यत्रसर्वस्वकाराद्यानुवर्त्तिनाऊवल
यानंदकृतासर्वपदासिद्धांतमुक्तं अत्रचविशेषणापास्यात्मारूप्याहार्यपदप्रस्तुतरूपो तस्य
प्रस्यापर्नेतत्वकृतेविशेषे तत्समारोपार्थ्ये सर्वथैवप्रस्तुतानवयिनः नेतुरूपकइनशक्तेते काचि
त्स्तरमगोचरत्वायोगात्ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपव्यावृत्ताहेतुः ननुरूपकइनशक्त
ते आवस्तुतसमारोपोऽलिमुखंचंद्रश्चत्यमुखंचंद्रत्वारोपदेतमुखविशेषसमभिव्याहारोविहक्क
श्चुवतिचंद्रमाइतिसमासोक्त्यादावप्राणिचंद्रादौमुख्त्वारोपहेतोस्तादृशचैकपदसमभिव्याहा
रस्याभावात् नैवहि निरीक्ष्याविमुखत्रपनेयपोदामुखविनिशापामभिसारिकायाइत्यत्रनिरीक्षणा

नुगुणेन यत्नोपादानं यथा पयोद श्यामदृष्टप्रहर्षत्वसमागमकं तथा किं विज्ञातत्वस्यास्ति तथाप्याग
र॰ तेः किमिति विपतपवासिंधुसंवसेत मंथकृदनः किमसौ विभेतीत्यत्र सेतु मंथकृत्वं विसेः कार्यं
गं॰ यथा शक्तो विस्तुत्वस्य तथा किंचिद्दस्ति तस्मात्सिद्धेषणास्य समर्पितात्प्रस्तुतव्यवहारसमारोप
२५२ मात्रमिह चारुताहेतुः यद्यपि विशेषणास्य समर्पितयोरप्यर्थयोरविशिष्टत्वाद्भ्यां तथापि अ
स्मतराश्रये वर्मिणापन्यतमारो यस्मात्तु अप्रकृत्वे श्रुते अप्रकृतव्यवहारस्य धर्मिणि वा प्रकृतव्यव
हारस्यारोपयत्प्रतिभाः तस्य च स्व नृपतौ ज्ञातस्य रोये सा च नृपाभावात्काशुकाय प्रस्तुयर्मि
संवं पिरेनावगम्यमान स्मरस्मात्तु गुणत्वाद्दोरोपः कामुकादेश्च यदा हन्तु पश्यित सापि २५२
चुंबनादिना अर्जितस्या। त॥ व्यवहारविशेषत्वं तस्मादय मैत्र्हीमुत्वं पप्रपरक्तो
स्पृंवति चं न्द्रमा इत्यत्र ज्ञारसंबंधितादशां बंधन नृपव्यवहारारोपयसंद्र १ ५२

ण्येव वोय इति तन्देतत्सर्वमसंगतं पद्मावद्व्यपद्यते मुखं चंद्र इत्यत्र मुखे चंद्रत्वारोप इति तत्र
नामार्थयोरभेदेनैवान्वयात् मुखं चंद्र इत्यारोपो न चंद्रत्वस्य चंद्रविशेषणस्य पदमुपस्थितेर्न्नारा
दिपदसमभिव्याहारस्य हेतौ विरहात् चंद्रादौ जारत्वारोप इति तत्र श्रौतारोपे तादृशपदसमभि
व्याहारस्य हेतुत्वेन तत्वार्थारोपे अन्यथा रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेः न च रूपकध्वनावारोप्य
माणसाधारणधर्मोक्ति रोप्यमाणतादात्म्यव्यंजिकान्यैर्हतथा किंचिदस्तीति वाच्यं
रहापि परनायिकामुखत्वे चंद्रस्य मेघमर्यादायाव्यंजनमर्यादया वाप्रतीतस्य प्रकृतधर्मि
णि चंद्रत्वारोप्यमाणस्य जारत्वसाधारणधर्मेण जारत्वव्यंजकतायाः स्फुटत्वात् एतेन
विद्युत्तपने रिपुचक्रवंसेतत्वं वधनकृदिस्मवच यथाद्दष्टत्वविस्मृत्वगामकं तेष्वहृनास्तीति नि·
रस्तं तच्च जारत्वस्य चंद्रादावारोपमंतरेणापि जारव्यवहारारोपः सिध्यत्ननुपपन्ने

र रभावान्नज्ञातत्वं गमयेदिति वाच्यं गमकं हि द्विविधं ज्ञापकं व्यंजकं च तत्राज्ञेप
ग कमनुपपद्यमानमेव गमयति व्यंजकं त्वनानुपपन्नमपि येनान्तिगतोस्य मर्कशस्यादौ
२५२ तथैवदर्शनात् अन्यथार्थापत्त्यागतस्यार्थत्वे न व्यंजकतावैयर्थ्यप्रसंगात् किंचत्वपापि
ह्रिंजावादेरप्रकृतत्वप्रसिद्धाः प्रतीतिविषयवाच्यार्थो ह्यप्रमाणाव्यवहारविशेषणा
२५३ र्थे अन्यथास्वरूपतोऽप्रकृतव्यवहारालंबनतापत्तेः एवं चानुरूपेण शब्दस्याप्यसज्ञा
रादेस्ताद्दशत्वेन कर्त्तरि चंद्रादावेव तात्पर्येण विशेषणात्वमुचितं न तु व्यवहारे भेदेन वृ
द्रव्यजातेरभिन्नतावगमे परतापिकावरतत्वं न स्याद् द्रव्यत्वात् अपि च त्रिशामुत्वं च वतिव
द्रव्यस्यरूपत्रिलिंगपुल्लिंगाभ्यामुत्वं तु न रूपाद्यसविवाभ्यंतापिकात्वं न पक्ते च व्यास २५३
न इति द्विविवादं अन्यथाति शास्त्रत्वं तु वार्निचंद्रादिकैः शास्त्रसूक्ष्मत्वं तु वर्तिभास्विंवमिस १८

त्रा पिनायकप्रतीत्यापत्तेः एवं च समानाधिकरण्येऽपि नैव संसर्गेणाप्यसमासे नायकत्वं निशा
शशिनोर्नायकत्वारोप एव पर्यवस्यति अयमेतत्परित्यक्तः स्वरूपयोर्निशाशशिनोर्नायक
नायिकयोर्धर्मविशिष्टयोः प्रतीतेरिति त्वडपञ्जीव्यग्रन्थविरोधश्च अविनाभावादप्रकृतव्यवहा
रेणाक्षिप्तेन धर्मिणो वस्तुतो धर्मावच्छिद्यते इति तट्टीकाविरोधश्च किं च चुंबनादिव्यवहारेणाभि
व्यवहारविशेषणत्वमेव न भेदेन चुंबनादिविशेषणत्वं च चुंबनादिपदसमानाधिकरणपदानुपस्थापि
तत्वादित्युक्तं तच्च तल्लनायकत्वोक्तिश्चायामपि तन्नायिकारोपो अपि तन्नायकवृन्दाभिव्यक्ता
या नायिकया अपि व्यवहारः सर्वे पि तेन वा वक्तव्या नमिति वक्तव्यं तच्च वापि तन्नायिकात्वाना
लीढके वलस्य त्रिभुवनचुंबनरूपस्य नायकस्यैव पितृ नहि तस्याश्चितादोऽप्य विना नायिकायाः
पृथक् विशेषपित्र मासिसाम ... अपिचानिलस्त्री काभवतश्चाचीप्राप्तिभास्करे प्रियेवि

र पत्तरमणीरद्धकाम्नुदं मंवतीयत्रसर्वाईगततास्यां मन्नासोत्नौभास्करादीनांनायकत्वाप्रती
गं ताव्नुन्नराईप्रियत्वादिनासमर्थनाद्याः सर्वशैवानुपपत्तेः अन्यच्च अप्रकृतव्यवहारः प्रकृ
तविशेष्ये प्रकृतव्यवहारतादेश्येनारोप्यत्तेनदभिन्नतयावानाद्दः एवं च प्रकृतवि
२७७ शेष्ये प्रकृतान्नाप्रकृतव्यवहारयोरेकत्रद्वयमितिविषयताशालीबोधः स्पास चासि
255 द्धरत्नकमेकनद्वितीयः इतोपिप्रकृतव्यवहारएव अप्रकृतव्यवहारस्याभेदेनारो
पोवरीयान्नतुभेदसंसर्गेणाप्रकृतविशेष्ये अभेदांशेव्यवहारांशेचारोपस्वीकार
प्रसंगात् ममत्वभेदांशमात्र इतिस्फुटएव विशेषः तस्मादप्रकृताभिन्नतया २७७
व्यवसितः प्रकृतव्यवहारः स्वविशेष्येनद्विशेष्याभिन्नतयावास्थितेमासतेत
त्राप्रकृतार्थउपस्कारकतयागुणाइतिप्रकारएवरमणीयः ।। ।। । ।। ९९

स्यचनवाक्यार्थरूपकेत्वत्स्यादनवस्थत्वेनाप्रिस्तत्रैव विशिष्टस्य विशिष्टे समासोक्तौ तयोः
पृथक्शब्दवेद्यत्वात् किंतु प्रकृतवाक्यार्थघटकाः पदार्था एतादृशा अप्रकृतघटकपदा
र्थोलीगपैव विशिष्टमनुभवंती सह्यावाक्यार्थरूपेणपरिणमंतीतिसूक्ष्ममीक्षणीयं ।
अतिशयोक्ताविवाप्रकृतेनप्रकृतस्यनिगरणंतत्रतवाच्यं तस्यशब्दवाच्यत्वात् अथास्याः
केवलभेदनिगरणेतेविशेषणसाम्यंश्लेषेणभवति शुद्धसाधारण्येनवातदपिधर्मांत
रपुरस्कारेणकार्यपुरस्कारेणवेतिप्रत्येकं द्विविधं तत्रविधयमनुकरस्यधौरित्यत्रधर्मां
तरपुरस्कारेणश्लेषेसमुदाहृतमपिविशेषणसाम्यंपुनरुदाहियतेउत्संगेतयायायायोति
मधुतंतुशामिताखिलश्रमभरःकथयकदाहंचिरायशापितास्मि अत्रशिशुजननीवृत्तांता
भेदेनस्थितः प्रकृतवृत्तांतः श्लिष्टकारणोऽप्युदाहृतंसगृह्णास्थलकांत्विरस्थलकांत्विरसी

२०॰ न्यत्र स्फुटसाधारणेन धर्मेण तिरस्कारो यथा॥ अलंकर्तुं कर्णौ भृशमनुभवंत्या
सं नवक्षौमम सीत्कारतिर्यग्वलितवदनायामृगदृशः करावव्यापारानतिसुकृतसाराञ
२८५ सपतोजनुः सर्वश्लाघ्यं जयति ललितोत्तंसमभवत्॥ अत्र नवकांतया क्लेशेन कर्णौ क्रियमाण
स्योत्तंसस्य सहजावतः प्रत्यग्रं स्वेडितायरकामुककदुत्तंसताभेदेनास्थितं यथा वा॥ अयेन पातभीत्या
285 संचरता विषमविषयेषु दृढमिदमपागृहीतादिमगीरिशृंगात्तुपागता गंगा॥ अत्र गीरिशं
गभवेवेणुषष्टिव्यवहाराभेदेन कार्यसाधारणेन यथा देवं त्वं स्मारितः स्तुवंस्तकवयो लोभेन
किं तास्तव्यस्त्वभविता स्तियस्तत्तृणश्वापप्रतापोध्रुताक्रोडुतः क्रुद्धतेनतां वस्तुमतीमाशाः २८५
समालिंगति वांछुं वत्समप्रवतीच सहसगच्छत्यगम्यामपि कार्यं धर्मतरयोः संकरेण साधारणेन
यथा उद्दितिम्नाः कवरीभरं विवलिताः पार्श्वद्वयं स्म कृताः पादांभोजयुगेरुषापरिष्कृता द्वरेण ४०॰

वेलांचलं गरुडांकितिलकरयाभवत्सतिमट — पालवामभुवांयांतीनां गर्हेनेषु कंटकाचिताः के
केतकभूमीरुहाः अत्र कंटकाचितत्वेन कवरीग्रहणादिसंकीर्णसमासोक्त्या व्यज्यमानस्याप्य
प्रकृतव्यवहारस्योपस्कारकत्वमेव न प्राधान्यात् उपस्कृता वाच्यस्येव तत्प्राधान्यमित्युक्त
तत्र पादित्रयस्यैव प्राधान्यस्यात्र वाच्यस्य तदादेवत्वापत्तिः वस्तुविवित्तिप्रागुदाहृतपद्येनिदांव्या
ज्ञेन वस्तुतोपर्यवसानं तस्यान्वस्तुतिनिंदयोः प्रकृताप्रकृतव्यवहारात्र्ययत्वादिनिष्पेयघत्त
तन्वीमनोरमा बालापुष्पात्तीपुष्पहासिनी विकासमेतिसुभगाभूवदर्शनमात्रतः
अत्र तन्वीत्वादिविशेषणसाम्याद्बालालक्ष्याः लताव्यवहारप्रतीतिः तत्र लतैकगामिविकासा
ख्यधर्मसमारोपः कारणं अन्यथा विशेषणसाम्यमात्रेण निपलताव्यवहारस्याप्रती·
तेः विकासस्य प्रकृते उपचरितोस्येयरत्नलंकारसर्वकारस्त्वाह तत्र विचार्यते नात्र·

द तत्र विचार्यते नात्र विशेषणसाम्यमात्रेण लताव्यवहारप्रतीतिरपि तु लतारूपाप्रकृतासाधारण
सं विकाससारोयमहिम्नेति भवतैवोक्तं तथा च विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वमिति त्वदुक्तसमा
२५६ सोक्तिलक्षणस्य कथमत्र प्रवृत्तिः तत्र लक्षणे विशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वं न विवक्षितमपि तु
विशेषणसाम्यगम्यत्वं प्रकृतेव विकासस्याप्यधिकस्यागमकत्वं न त्वेनावता विशेषणसा
१४६ म्यस्यागमकताहानिरिति वाच्यं श्लेषेतिव्याप्त्यापत्तेः नच विशेषणमात्रसाम्यगम्यत्वं नैवे
नाचता विशेषणसाम्यस्यागमकताहानिरिति वाच्यं श्लेषेतिव्याप्त्यापत्तेः नच विशे
षणमात्रसाम्यगम्यत्वं विवक्षितमेवं च तत्र श्लेषेतिव्याप्तिः नापि तन्वीमनोहरेत्यत्र ल २५६
क्षणस्याव्वर्त्तनमिति वाच्यं तन्वीमनोहरेत्यत्र समासोक्तेरेवाभावात् यत्र साधा
रणविशेषणमहिम्नाः प्रकृतस्य स्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिर्यत्र त्वसाधारणमहिम्नात १।

त्र व्यंग्यरूपकमिति विषयव्यवस्थापनात् एवं च प्रकृते साधारणविशेषणसत्त्वेपि त
तन्मदृग्लाललतायाः स्फूर्तिरपि तु विकासमहिम्नेति व्यंग्यरूपकमुचितं यथा चकोरनयनानंदि
कल्हाराह्लादकारणं तमसां कदनं भाति वदनं सुंदरं तवेत्यादौ सुंदरमिति साधारणविशेष
णसत्त्वेपि रूपकमेव तथेहापि क्वचिद्गुणीभूतं क्वचित्प्रधानमित्यन्यदेतत् साधारणेनावि
शेषणसाम्यमूलायाः समासोक्तेः स्वं येन पातभीत्या संवरतेत्यादिः प्रागस्माभिरुदाहृतो विष
यस्तत्र न निरवकाशत्वेन बाध्यसाधारणधर्मारोपमंतरेण साधारणविशेषणमहिम्नैवाप्रकृ
तप्रतीतेः एतेन तदेवं साधारणेन समासोक्तिर्विशेषणसाम्यमप्रकृतसंबंधिधर्मकार्य
समारोपमंतरेण न व्यवहारप्रतीतिं न भवतीति विमर्शिनीकृता यदुक्तं तन्निरस्तम् तस्मादे·
वं संभवति विषयविभागे तन्वी मनोहरेत्यत्र समासोक्तिवचनमसद्येय यदप्यौपम्यगर्भिते·

रं नापिविशेषणसाम्यंसंभवति यथादंतप्रभापुष्पचितापाणिपल्लवशोभितीकेशाग्रा
गं पाशालिहंदेन सर्वेषां हरिणेक्षणानां हरिणेक्षणानां हृदन्तेः सर्वेषांसमविशेषणसहि
२८७ षांदंतप्रभासदृशानि पुष्पाणीत्यादियोजनां विहाय दंतप्रभाः पुष्पाणीवेत्यायुपमित
समासाश्रयेणकृते योजने प्रकृतार्थसिद्धौ सत्यां हृत्पते रशास्यप्रकाराया एव योजनायाः पु
तरुज्जीवने पुष्पपल्लवालिहंदे रूपमेयैराहितासां यालतायाः प्रत्यपाद्यत्ववद्रारोपायः
एवं सर्वेषत्येयपरीते तिकृते उपमानरूपकसाधकबाधकप्रमाणाभावादुभयसंश
यरूपसंकराश्रयेण कृते योजने यस्मात्सर्वैकरूपीत्यालताप्रतीते समासोक्तिरेवसमा २८१
सभेदेनार्थभेदे पिशाद्देकमादाय श्लिष्टलतायामिवविशेषणसाम्यंवोध्यं आह
दोष्यंते वा नरूपकाश्रयेणादंतप्रभा एव पुष्पाणीति योजनो विहाय ।। ८२

दंतप्रभाःपुष्पाणिवैस्मायुकृतेनहरिणेत्वएणं शेष्याद्विमलत्नातातादात्म्यकैनैकदेशविवर्तिरूप
केणैवाप्रकृतार्थप्रद्योपपत्तेर्नोर्थ्यः समासेक्ते दवेतितेनैवोक्तं तदपिनविचारसहं दंतप्रभाः
पुष्पोणीवैत्युयमागर्भत्वेनाप्पादौयोजनेकृतेहरिणात्वएणंशेष्याश्चित्तेोयमानिकपापूक
यापकदेशविवर्तित्याउपमयैवगतार्थत्वात्समासोक्तेपनर्थक्यादत्राप्रसक्तेः नवा
द्रष्टमतेपकदेशविवर्तिनोरूपमासंकरयोरस्वीकारात्तथोक्तमितिवाच्यंप्रत्युपदमे
वस्वयंतत्स्वीकारात् हालाहलसमोमम्बुरनुकपायुधोयमाकीर्तितस्तवंद्रसदृशीभ
ठात्तमकरोद्वराइत्यादौगत्संतराभावात्तेनार्थकेदेशावर्तयमायापवस्वीकरणी
यत्वाच्च अवशपत्कसेनोययत्नौभेदांतरकल्पनानौचित्यात् तस्मादौपगम्य (
गर्भेविशेषणत्वापितसमाघत्सा सोक्तिप्रकारेणसंगच्छेते पत्रश्लिष्टविशे·

र
गं
२०८
248

षणेन स्फुटसाधारणविशेषणेन वा सहचरितमौपम्यगर्भविशेषणेनत्रयप्यस्ति
समासोक्तिस्तथापि नासावौपम्यगर्भविशेषणोल्लापितत्त्वनीयः प्रभेदो भवितुमी
ष्टः स्वतंत्रविषयत्वात् यथा निर्मलांबरसंपच्छ्रीः किंचिद्दर्शिततारकाहंसावलीहा
रयुता शरदि हिताशारहिजयतेतरां अत्र पूर्वार्द्धगतश्लिष्टविशेषणोल्लापितैव समा
सोक्तिरुत्तरार्द्धगतेनौपम्यगर्भविशेषणेन विवड्डस्थयितासुक्तिस्तद्गामिनापू।
र्वेणैवानुमोद्यते एवं दत्तानंदा समस्तानांभ फुल्लोत्पलमालिनीति पूर्वार्द्धकृते स्फुट
साधारणविशेषणोल्लापितैव च एवं च परिफुल्लाब्जनयना चंद्रिकाचारुहासिनी हंसा
वलीहाररयुता शारदि जयेतेतरां मित्रप्रीयमाणरूपकपोः साधकस्य बाधकस्य चाभावा
त्संकरालंकारस्वीकर्तेतयेतदुभयसंशयात्मकरूपकदेशविवर्तिनीसंकराले.... । २४८
७२

कारपवनदस्वीकर्तं तयोश्च पदोपमितसमासमासस्फूर्त्तिस्तदैकदेशविवर्त्तिन्युपमा विशेष
णसमासस्फुतौ तथाविधमेव रूपकमिति प्रथमे योजने ये वा सकतार्थो वगन्ते द्वितीय
योजनायाः परिष्कृताज्ज्वानीवनपनानीतस्फ मागर्भोपावैपथ्यादंत्ततस्थानमेव य
दात्तु शरद्वर्षासखीवभोरतिचतुर्थे च रएणं निर्मीयते तदा च शरन्मात्र वृत्तैर्वर्षासखी
त्वस्योपादानादज्वचंद्रिकाहंसप्रधानस्योपमितसमासस्यावरकत्वात्प्रथमस्फुरत्तुर्द्भूत
पानपनह्रासह्राराात्तिस्मकाभिनीरूपोयमानिकपाग्नतप्वैकदेशविवर्त्तिन्यामस्पैव
निर्वाहइतिनिवेदितमपि सहृदयधीतये पुनर्निवेदितं अथोपगूढे शरदाशयांकेश्र
हमयोयंतडित्वाढाद्वाकासारहैभागपुगो एणंगनानांनष्टः परिभ्रष्टपयोधरामितिक
स्वचित्स्ये श्राहषपकदेशविवर्त्तिरूपके एणंगनात्वसिद्धिरितिनोत्तराह्वेगतार्थतात

२ रन्यासानुपपत्तिः अप्रस्तुतवर्णनात्प्रगहनसाम्यादस्तुनामसमासोक्तिर्यत्र कुवलयानंदे
ॐ सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते यथा पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं या
२५८ तो घनविरलभावः क्षितिरुहां बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं निवेशाः शैलानां तदि
दमिति बुद्धिं दृढयति अत्र वनवर्णनेन प्रस्तुतेन तत्सारूप्यात्कुटुंबविघुटनसंजातादिसदृहि वि
२५९ पर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयत इत्युक्तं तदसत्समासोक्तिर्जी
वातोर्विशेषणसाम्यस्याभावेन समासोक्तितायाएवानुपपत्तेः नच विशेषणसाम्यात्सा
दृश्यपाद्याच्यप्रस्तुतव्यवहारः प्रस्तुतेन व्यत्यस्ते समासोक्तिरिति लक्षणं निर्मासत २५८
इतिराच्यसमासोक्तौ हि प्रकृतमप्रकृतं तो भेदेन स्थित इति सर्वसमतत्वया धिवप्रकृतय
र्मिणाप्रकृतव्यवहारस्यारोप्यत इत्युक्तं एवं स्थिते तत्सजातीयवृत्तादि विपर्यासो पन सं· ५८

तानविपर्यासायभेदेनप्रतीयतेताद्विनादोषनसंतानविपर्यासइतिसमासोक्तं
तदात्मन्यपिवैलक्षण्यपर्यवसायीसमासोक्तिरितिशपथःक्रियतेतदाअलंकारांतरमपिसमा
सोक्तिकृत्वावैवनिह्निष्पत्तौपवंतर्हिपुरापत्रस्रोतःपुलिनमधुनातत्रसरितामित्यत्रकोऽलंका
रःअप्रकृतेनवाच्येनप्रकृतव्यवहाराभिव्यक्तिष्पत्तौएवंतर्हिपुराणपत्रस्रोतःपुलिनमधुना
तत्रसरितामित्यत्रकोऽलंकारः अप्रकृतेनवाच्येनप्रकृतव्यवहाराभिव्यक्तिरूपायाअप्रस्तु
तप्रशंसायाअसंभवात्प्रकृतस्यैववाच्यत्वादितिचेत् सम्यक्पृष्टमायुष्मतासमाधानम
स्यअप्रपंचम्अप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणएवनिवेदयिष्यामइतिकिंचालंकारसर्वस्वकृता
सादृश्यगर्भविशेषणोत्थापितासादृश्यमूलासमासोक्तिरित्युक्तंतत्रहिविकिकस्यव्यव
हारस्यसमासोक्तौयस्यारोपेणेनहिपर्यायेणचवक्तृर्हीनजायाप्रागभिहितैव द्वितीयायथा

र॰
गं
२५०
250

गुणगृहीपरेयस्मिन्नेवलः प्रत्ययात्मकेऽप्युपेक्षमदितिख्यातं तत्रुह्मसमुपासहेऽग्रेत्रे दे
शेनयथा तत्र सिद्धव्यवहारे व्याकरणसिद्धस्य शास्त्रशाब्दव्यवहारस्य लौकिके शास्त्रीयस्य य
थापरार्थ्यस्यासंगात् उपजहद्दथस्वार्थपरतामभेदैकत्वेपोवहति गुणभूतेष्वसतत्वस्वभा
वायस्यातःस्फुरति ललितोदाहनमहिमासमर्थो यो नित्यसजपतितयाकोऽपि पूरुषः अत्र
समर्थसूत्रराममहाभाष्यार्थस्यत्रहि व्याख्यायेऽहं निवर्तयति किंतत्रात्र इत्यादिना जह
त्स्वार्थाकृतिरजहत्स्वार्थावृत्तिरितिपक्षद्वं – निरूपितं तत्रैवोपसर्जनार्थे प्रभेदैकत्वसंख्या
विधिनिनाम्प्रकटीकृता च वृत्तिर्णामयोषधिरसाः सर्वैमधुन्याहितशास्त्रकृयः अविगेन
नैते तां संख्यातादर्शीविदुरितिसामर्थ्यमयमेकार्थीभावबोधकतारूपं तत्रैवोक्तं शा २५०
स्त्रीये लौकिकस्य यथा कृत्वा सत्रेः हगूढार्थः प्रकृतेऽप्रसंपरं आगमानभावपनभाति ७

पाकरणपुंगवः अत्ररातव्यवहारस्य एवं शाखांतरव्यवहारेपि वोध्यं रथंचालंकारांतरेषु
वकुषानुगुणेन स्थितायथास्थितेपि सूर्येपमिंसो वर्तते मधुपैः सह अस्तंगते तु सतरां हस्त्री
णांकः अत्रयोभुविशत्रसमर्थत्वेन स्थितार्थांतरन्यासानगुणमायनेउत्तमानामपिस्त्रीणां
विश्वासो नैव विद्यते राजप्रियाः कैरविण्यो रमंते मधुपैः सह इह समर्थकत्वेन व्यांगुजन्मधु
करपुंजमंजुगीतामाकर्णयंतु तिस्त्रत्रयत्रयातिरेका तथा भूमीतलननतकंयराणीममेरोण
स्मिन्नव निरुद्धांॐ ढुंवकानिश्चशहिपरंऊत निजस्तुत्याकर्णानकंथयानमनदि विशेषणस्सा
म्योत्थापितया समासोक्त्या सजनव्यवहाराभिन्नतया स्थित एवतत्व्यवहारे भूषणत्वासं
संवंधाभेदाध्यवसितमस्तकमूलनमननिमित्तोत्थापिताज्ञापानूपहेतत्स्मिन्नासंभवति
अत्रस्थाकितवहकनमीवातमनसापित्रयोत्थापयकतापत्रेरित्युत्प्रेक्षानुगुणसमासोक्तिः

र एवं पमाभिषेकमाज्ञायप्रवरासौवैरिणः स्थाभिर्नगनीमध्यं लिंपति वृत्तथाकरेशस्त्रा
गं पिस्वामिसेवकव्यवहारमूलास्त्रथा लेपनेऽस्येत्याग्रनुपेव दिशाश्च चेतनव्यवहारोऽप्रकृते
चेतनव्यवहारसंबंधिस्वरूपेहृतफलोऽस्ये त्यापाव समासोक्तिरेव मूलं ॥ इति मूसंगगाथे सम
२५१ मासोक्तिः ॥ विशेषणानां साभिप्रायत्वे परिकरः ॥ तद्वशेन कृताऽर्थीयया दचमत्कारित्वं यपके प्रतप
252 वास्तु हेतवलंकाराहैल्लत्वांप तत्रचांगयस्यानावृत्यकत्वात्तदुपपादकत्वाद्वाचायत्कारकत्वनिष्पा
दकसाधारणीकृंगस्य गुणत्वाच्च नद्ध निरिवव्यपदिश्यते तथा मेवैर्मालितमोषथेर्मुक्तालि
ते वसंतमतंगजस्थिराणांगौः स्वसं साइमुथा स्वैर्विदलितंगत्यात्मनेग्रीवभिन्नी विस्तालितका. २५१
लिया हितपदेस्वर्लोककैलैलिनिवंतारंतिशरणायुनामभवध्यालावलीग
॥ त्मनः प्रत्रात्मनो · ९६

भागीरथीकर्त्तिकसंभवव्यालदष्टशंजनिततापहारीकरणम्यापांसनहिवाक्यार्थस्तत्रभ
गवत्याभवतापनाशिकात्वस्यसुप्रसिद्धत्वात्सपरिणामेनभवद्रूपविषयतादात्म्यापत्त्या
व्यालजनितसंतापनाशिकात्वंतावत्स्वयपादमेवस्यास्तुजंगमसंभूतविषंहंश्चैनमोनमर
स्ताद्यागमवलात्तद्विषयतादात्म्यंविनापिशुद्धव्यालजनितसंतापनेशिकात्वमयिस्वभा
वसिद्धमेवएवंवाच्यार्थस्यसत्यामपिनिःपत्तौसौंदर्यविशेषाधानायसाकृतंविशेषणं
दीचिलातिलेत्यादिग्रथनामांतरस्यसत्वेपिकालिपाहिनशब्दोपादानसामर्थ्यायाभगव
तस्मरणेफणागणान्तरस्पतिःसारीकृतकालिपेलोकोनराविषद्रहरणशक्तिरूपस्तितिसि
हितसाचतपोवीचिभिःक्षालनादंगगांगांस्नाप्रश्नपरेणहासंकातेनिमम्पते नवषा
तैःएवमेवक्षालनात्काथवर्णानावीक्षांतियस्यविष —हरणशक्तिरहितेनसंभव

१ं तीतिवाच्यं हालिनावशिष्टालेशानूपाख्याकिंस्ववेणोकाविनिस्यितासीयपासंप्रतिकालिवास्य
गं विषमहारीत्याप्याक्तांतर्गतमेवेतिनानुपपत्तिः एवं हि वाच्योरास्कारकतपात्रगुणो
२५२ भावेनतवाच्यसिद्धांगतमा ।। यथावामदकाम विमोहमत्सरादिप्रवत्त्वस्तुरपवतावकं
252 धृतशार्ङ्गः गदाविनिंदकप्रतिकर्षयति कथं नवीनमेघश्रीणुपेतोनोविस्मस्पतावकशाहृप्र
तिपादितेनस्वामिभृत्याभावेनैवनिष्पन्नशरीरस्यप्रकर्षकं धृतशार्ङ्गः त्यादिविशेषणप्र
योपशाह्मसंपन्नस्यसमक्षमेवरिपुभिः कृष्यमाणं दासमुपेक्षमाणस्याकीर्तिर्भावि
त्रितवेस्माहृतगर्भनन्वनिः प्रयोजनविशेषणापादानेपुष्टार्थदोषस्याक्रांतत्वात्सप्र २५२
योजनविशेषणादोषाभावमात्रेकष्टभावववद्भवितुमर्हतीतिनत्वलेकारश्रति अत्राव
शनीकाराकारादय अक्रूः विशेषाणांनावदत्वमत्रविवक्षितंतस्माभिप्राप . ८०

विशेषणगणवक्तृत्वकृतएव वाग्वैचित्र्यातिशयः एकविशेषणं तु दोषाभावमात्र
स्यावकाश इति तदसत् विशेषणानेकत्वं हि व्यंग्यप्राधिकायाः एकत्वाद्धि वैचित्र्यविशेषाधा
यकमस्तु नामनन्तमहत्तालंकारशरीरमेव तदितिशंकां वक्रोक्तिविदा लिलकाल्लिपादि
तपदेश इति श्रीगुणो एकस्यैव विशेषणस्य चमत्कारितायाश्चनयद्दूवनीयत्वात् अपिला
वशयज्ञलाशयतस्य हाहंतमीननयनाः स्मः हृदस्थितवपि किं वाध्यासो विस्तरेणालं अ
नेकैकविशेषणमात्रेणैव सकलवाक्यार्थसंजीवनात्र यत्तऊवलयानंदकारस्याद्दूस
षयमकादिश्व पुष्टार्थदोषाभावेन नैकस्यापि विशेषणस्य स्माभिप्रायस्य विच्छित्ति वि
शेषस्मज्ञाप्यारिकरत्नोपपत्तियीयाहितिस्फुटतैवदेवनकाव्यपंचननानवनाकिमहि
दहेतिगोवर्द्धनपर्वतविषयके नंदादीन्प्रतिभगवद्वाक्ये इतितदप्यसत् योहीमम

र॰ लंकारं दोषाभावं ततःपातियालंकारमध्याहरहिमवियतिमत्किंत्वडक्तस्तेषु यमकादिश
ग॰ ब्दविश्रान्तिविकलस्थले साभिश्रायविशेषणेभ्यो विहितनिर्विशेषं ममतेन च। आपे दोषाभाव
२५२ मात्रेणाविहितनिर्विशेषस्यालंकारप्रयोजकस्यालंकारमंतरेणानिष्पत्तेरस्मिन्सर्वत्र परिक
२५३ रस्यालंकारत्वं विहितीयेऽस्मिन्नेव यमकादिष्वपि विशेषानास्तीति तेन सह वचनत्वात्तथाहि अना
पदि विनामार्गी मनीषाणामानातुरः स्नानिकाशौचहीनस्तु न दोषो भवति किल्बिषी सत्र पर्युद
लेप्यापत्कादौ यथा केनचिन्निकाशौचादि क्रियमाणेन केनापि प्रतिषिध्यते कर्तुः सामर्थ्या
गमकं च भवति तथा प्रकृतेऽपि दोषनिषेधविधौ पर्युदस्तेऽपि यमकादौ श्रुष्टतानुप्रदोषाभावः कवि २५३
नासंपाद्यमानो न दोषाय भविष्यत्यपि तु रसापोषायैवेति यदि च यमकेनुभवं विहितनिर्विशेषयमा
णं श्रुहितदानस्त्रापितमेवप्रमाणमिति यमकपर्यंतानुधावनं निरर्थकमेव तस्मात्तु श्रुतार्थतानुपे ९८

णदोषाभावेन सहृपरिकरालंकारस्य विषयविभागो दुःशक इति प्राचीनमतः संदूषयित्वे स्तुप
स्कारकत्वमलंकारत्वं चमत्कारापकर्षकाभावत्वे च दोषाभावत्वं तदेतद्द्वमेद्वयं यदि विविक्तवि
षययदि द्वैवादेकस्मिन्विषयविशेषे समाविशेत्तदाकाक्वादिस्याद्रुपपथे यसंकरेणोपपाद्यं
संकारात् यथा ब्राह्मणस्य मवित्वं दोषो विद्यान्तु दोषाभावस्तु भवति गुणस्तु न तथेहाप्युपपत्तिः
न च दोषाभावत्व पापस्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यं उभया
त्मकत्वेनेन रचैतत्तणपस्थापनार्थं तपागणनोपपत्तेः यथा गुणीभूतव्यंग्यभेदत्वया संग्र
हीतापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गणनयथा वाप्रासादवासिषु गणितोप्युभयत्वा
त्मीभूवासिगणनायां पुनर्गणनेतत्तथ्यं हारीतिन कश्चिद्दोषः अन्यथा प्राचां काव्यलिंगमप्य
लंकारो न स्यादपि निर्हेतुरूपदोषाभावात्मकत्वात् द्विजराजकलाधारविश्रुतापनिनारण

र
ग
२५४
२५४

कथंमामवलोकयैः कौवेदंहसितिर्दपत्यदौविशेषणाणापिकाहांगपापिकोवमकाराणिकं
अपंचवाच्यसिध्यंगवंगम्यभर्गत्वेनोपस्कारकत्वंगम्यगर्भत्वेनद्विथाभवनत्वंगम्यस्यवाच्यापमानत्वेन
द्विपर्यायभ्यां चतुर्द्धा आद्यो यथा विद्वायसंसारमहामरुस्थलीक — दिमिलन्मरीचिकां कृपातंरंगा
ऊलमम्मनोमृगोविगाहमीशानपिगाढमीहते अत्रगाढनसिध्यंगकृपादेः समुद्रत्वरूपत्वं गम्य
वाच्यायमानेद्वितीययथा खर्वीकृतेंद्रगर्वत्वरपाचक्रेणाभिक्रमनक्रमगुरवलीलान कोलमूर्त्तेमामुद्ध
र्त्तुंकथंनशक्तोसि अत्रगोवर्द्धनगजेंद्रवसुंधराणामुद्धारोवाच्यतास्पर्शसूत्रपवोपालंभसिध्यंगत्व
नीयस्तद्यतशार्ङ्ग.गदादिंवदकेत्यत्रचतुर्थीवीविद्वालितकालियादिनपदेरसमत्रबोधः इतिगं· २५४
थ·परिकरालंकारः अथश्लेषः शब्दापकस्यानेकार्थप्रतिपादनंश्लेषः नचैवंयथाअनेकधर्मस्यप्रकारभेदेण
कथर्मस्यप्रकारेणचव्यायंद्वैयायानेकशब्दप्रतिभानद्वारापकशब्दप्रतिभानद्वाराचेतित्रिविः। ४९

यः श्लेषः तत्राद्यः सभंगः द्वितीयो ह्यभंग इति वदंति तृतीयस्तूभयः एवं त्रिविधोऽयं प्रकृ
तमात्राप्रकृतमात्रप्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रिविधः अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्य
स्य श्लिष्टतायां कामचारः। तृतीयभेदे तु विशेषणवाचकस्यैव श्लिष्टत्वेन विशेष्यवाचकस्य त
थात्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरुच्छेदप्रसंगात्। विशेषणमात्रश्लिष्टतायामपि प्रकृताप्रकृत
धर्मिणोरुपादान एव श्लेषः प्रकृतधर्मिमात्रस्योपादाने तु समासोक्तेरेव विषयः तदित्थं प्र
कृतमात्रविशेष्यकाश्रितविशेषणो यत्र स एकः एवमप्रकृतेत्यादि द्वितीयः पृथग्ग्रयातप्रकृ
ताप्रकृतोभयविशेष्यकनानार्थविशेषणः तृतीयः एतदन्यतमत्वं च लक्षणं पर्यवसितं क्र
मेणोदा॰ संभूतर्षिसकलजगतो विष्णुनाभिप्रपद्मे पद्मालंसन्निभवनगुरुर्वेदनाद्यो विरि
ञ्चिः ध्येयं यं धन्यालिभिरतितरां ज्ञानप्रकाशस्वरूपं पमाख्येन तत्किमपि ललितं वस्तु वस्तुष्ट

र येत्यत्राशीः प्रकरणेनानेन समर्थत्वेन लक्ष्मीभग ञ्जाभिकमलयोरुभयोरपि प्रकृतत्वात्प्रकृत
गं मात्राश्रितोयमेकयाप्युक्त्या पदद्वयप्रतिभानद्वाराभिन्नधर्मपुरस्कारेणातेकार्थप्रतिपादनात्सभं
२५४ गः विशेषणयोरश्लिष्टत्वप्रयुक्तं संभवतियथा नैवपादाञ्चकमथवायोगमायाखरूपं इति तुरीय
चरणनिर्माणे अयमेवाभंगात्मकोयथाकरकलितचक्रचटनेनिःसंधीनांवरस्तमोरा
२५५ तिः निजेसेविज्ञाद्यनाशनचतुरोहरिरवस्तुभूतयेभवतां विशेष्ययोरश्लिष्टत्वेप्ययंयथा
जाड्यहरणेविस्तृः सूर्यश्च वः पान्वितितस्यैव शेषेकृते अर्थश्लेषोयथा अर्जुनस्यगुरुर्मा
यामनुजः परमः पुमान् गजाधजयरः पापादपायादरकोपिवः पवमेते त्रयोपि प्रकृत २५५
विषयाएवभेदाहरिकरसंगादधिकंरमणीयाप्यतलरागमुद्दरितवाननामेकमलाभाविगलि
तप्रतिभाअयमप्रकृतमात्रविषयः प्रकृतस्यातनस्पश्लेषाविषयत्वात्कमलाभेतिविशेष्यं ५

शेऽप्रपिकमिति विशे॰ वसभंगः अन्यत्राभंगः पृथग्ग्रहणन्निगौरवभयान्नो
क्तातिप्रकृतयोर्विशेष्ययोरश्लिष्टत्वे यथा अत्रैव कमलायाः कमलस्य च शोभा गलिताल
वाननस्याग्रे शशुलराहंद निर्माणे प्रकृताप्रकृताप्रकृतोभयविषयो यथा अलं हिमानीपरि
गात्रः समापितः फाल्गुनसंगमेन अनंतमाक्रान्तितकुसुमवर्त्माभीष्मोपहात्माजनिमा
यतस्सः अत्र शहृताप्रकृतयोर्भीष्ममाधवयोः श्लिष्टत्वाद्विशेषणानां च श्लिष्टत्वाद्भवति त्रती
योभेदः परं त्वयमपास्संकीर्णः यदि च माद्योमहात्माजनिर्हृतभीष्मश्च प्रकृतांशमपि श्लेष
ग्रस्तं कृत्वा रूपकं क्रियते तथापि प्रकृतविशेष्यस्य मात्रस्याश्लिष्टत्वाद्दरं वाऽत एवं श्लेषः न
चात्र समासोक्तिरिति भ्रमितव्यं अप्रकृतधर्मिणोपि शब्दवाच्यत्वात् यत्र तु अप्रकृतव्य
वहारएव शब्दशक्तिमहिंतापि न त्वप्रकृतधर्मीति तत्र समासोक्तेरिष्टेः अत्र विचार्यते अयं

र॰ चालंकारः। अपेणालंकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते तत्र किमस्य बाधकत्वमाहोस्वित्संकीर्ण
ग त्वमुताहो बाध्यत्वमिति अत्राऽऽह ढाचार्याः। येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधक इति न्यायेन नालंकारां
तरविषयपवायमारभ्यमाणोलंकारान्तरविषयपवायमारभ्यमाणोऽलंकारान्तरं बाधते न चास्य
२५६ विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्रास्यावकाशो नास्य बाधते न तथाहि अप्रकृतमात्रयोर्वा तावदस्य
योगी नैव गतिः। प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकं तदनुमोदिताउपमादयश्च नवेदेवहमेवपाताल
माशातान्त्वनिवंधनं त्वचामरमहद्भूमिरेको लोकत्रयात्मक इत्यादिकाव्यमनकाशो
क्तोविविक्तो विषय इति वाच्यं रूपकस्यैवात्र स्फुटत्वात् श्लेषोयस्यायितपातालायर्थ
स्याभेदारोपमंतरेण लोकत्रयात्मकत्वस्य ऊरुपपादकत्वात् कथ्यतर्हि त- २५६
दीनां समपदं विभ्रद्राजा पंसागरोपमय था इत्यादावुपमायाः त्यप्रत्ययः ।१० ११

कथं वा नन्वेवं यथा शब्दस्थाने किंशब्दस्थाने ऽन्ये त्वापाः अपरे इति कृते च रूपकस्येति चेत् न
अत्र हि उपमादीनां प्रतिभानमात्रेण न तु वास्तवी स्थितिः न हि श्लेषे सेन स्फुटः कोऽप्यन्तत्वं प्रतीयमा
नमपि वस्तुतोऽस्ति तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव तत्र विषये सर्वत्रालंकार इ
ति एतच्चापरे न क्षमन्ते तथा हि पद्मावदात्येन नाम प्रभृत्यादि तत्र प्रागुदाहृते यमाद्य
न किलोल्लसत्स्मयैः सर्वदोऽमाधवः पातु यो गां गाः समदीधरद्धि स्मादिपरकीयपदे
च श्लेषातिरिक्तः कोऽलंकारः तुल्ययोगिता तु साहश्यप्रत्ययानियता कथमत्र शाब्दा
नेव क्तेन हि लक्ष्मीकमलयोर्हरिहरयोर्वा प्रकृते साहश्यं प्रतिपिपादयिषितं नापि चा
त्रैवृत्रत्वयोऽत्थ्यश्योपादानं विनान्यत्किंचिच्चमत्कारजनकं येवालंकारान्तरमभ्युपग
म्येमुपकस्य तु साधर्म्येहयोपादानं तु श्लेषरूपत्वप्रवचसावकाशात्वाल्लेषस्यालंकारां

र॰ तरांयवादकत्वं न युक्तं अत एवोपमादीनां प्रतिभानमात्रमिति यदुक्तं तदपि न संगतं गुणक्रियादेर्वि
गं शिष्यमाणस्यापि समानधर्मत्वेनोपमायां तावद्बाधकाभावात् एवमेवालंकारान्तरस्यापि श्लेषवि
षयेपारमार्थिकत्वे सत्त्वान्न प्रातिभासिकी प्रसङ्गेन श्लेषस्यैव प्रतिभानमात्रमिति वक्तुं युक्तं पूर्णो
२५६ पमाया विषयस्य सर्वस्यापि त्रिविधश्लेषणाक्रान्तत्वान्निरवकाशपातयास्य सावकाशस्य स्व
विषये बाधो चित्यात् तथा सममरागित्वं तोपमरागवितइत्यादौ श्लेषस्यानैमित्तिकत्वं इह्यवयवस्यति प
२५६ कादशापत्रमेतत्त्रुटितं न येतत्वात् यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकरणवशात्त्रुटितं तु द्वितीयस्थितेः मस्तस्यैवय
स्यानपतिग्राह्यपनादिवाचिनां राजकारादिपदानामस्तोमसंनिधानबलात्तु द्विषप्राप्तं तदोन्मेष
सर्वकमप्रकृतार्थः स्फुरेत् तैनैतावतानतस्यव्यपत्वं शाब्दयाप्रतिपाद्यमाने सर्वथैव व्यवहारनये तत्तया त॰ २५६
पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने स्फुरतीति चेत्कामं गूढश्लेषोस्तु अस्ति चान्यत्रापि गूढः श्लेषः यथा: ५२

अपमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः सततमसुमतामगम्यरूपाः परिणत
दिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति। अत्र हि समासोक्त्युदाहरणोद्भूतेर्वेशपदतांतः प्रतीयते तत्राभंगश्लेषइति
सर्वेषामभिमतं एवं चाप्रकृतार्थो नवंगपश्माहृत तत्र विचारयामः यत्तादुच्यत उपमादेरलंकार
स्यैवांगत्वं प्राचीनानामभिप्रेतं नत्वप्रकृतार्थस्येति। एवं समस्ते कार्थस्य शब्दस्यावाचकत्वेति
पंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थीकृतापत्तिरंजनमित्यादिविषयो ग्रंथः कथमायुष्मता समर्थि
तः उपमादेर्यत्वेण च स्यवाचकतानियंत्रभणानयेत्तत्वात्। द्वितीयार्थवाचकतायामनियं
त्रितायामप्युपपादेर्व्यंग्यत्वस्यनिभस्तद्रत्वात्। तस्मात्तद्धानाकलननिबंधनं तदभिप्राय
वर्णनमिति स्फुटमेव यदप्युच्यते अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्याप्रतिपादयेस्यादि। तत्र करणाय
मप्रकृतार्थस्य शक्त्याप्रतिपादनं द्विषयप्रकान्के नियंत्रणस्य तैरेवोक्तत्वात्। अयथनियंत्रणे

र
ग
२५७
२५७

नामप्रथमंबोधाजननमात्रंनतुबाधमपि एवंचप्रकृतशक्त्याप्रकृतार्थबोधेजातेसत्प्रकृतार्थया
द्वितीयशक्त्याप्रकृतेतरार्थबोधेनकिंचिद्बाधकमितिचेन्न । प्रथमंह्यप्रकृतार्थबोधस्याजननेम
वकस्यहेतोःप्रकरणादिज्ञानेनप्रतिबंधादिचेत्· प्रकृतार्थबोधोत्तरंसाप्रतिबंधकताकेनाप
ह्नुताप्रकरणादिज्ञानस्य। नचज्ञानस्याशुविनाशित्वात्तदानींप्रकरणज्ञानमेवचनष्टमितिवा
च्यंज्ञानांतरस्योत्पत्तौबाधात्· सैवज्ञानव्यक्तिःप्रतिबंधिकेतितत्तद्व्यक्तिसद्भावगतप्रतिबंधकत्व
स्यकल्पनागौरवग्रस्तमेव तदपेक्षयाम्यवल्लसव्यंजनाव्यापारस्यैवकल्पयितुमुक्त
त्वात्। जैमिनीयपक्षेपतेरसनाद्याःमहामतिरित्यादौवाधितार्थबोधस्यशक्त्यादुरुपपादत्वाच्च २५७
यदितुयथाकथंचिद्व्यक्तिःस्यादेवमपितस्यदेवदत्तादौतत्तद्वाक्यादेशाद्भावस्तत्त्वा
लकाद्युपहतराशकवाक्यात्साडुमविद्ग्धस्यात् । वक्तृवैदग्ध्यादिवैशिष्ट्यस्यैवंग्य ५३

प्रतिमात्रहेतुत्वादिति दिशा चामात्रायपरत्वं किंतूच्यते अप्रकृतार्थस्य प्राधान्येन प्रतिपादनमिति
पक्षास्सूच्यते अथ मतिजरठा इत्यादिसमासोक्ताविव गूढश्लेषोऽस्त्विति दगर्भस्तावण्णगलि
तं श्लिष्टविशेषणायां समासोक्तावपि व्यक्तैव अप्रकृतार्थप्रतीतिः स्वीकारादत्रापवध्यनिकृ
ताग्रणीभूतव्यंग्यभेदसमासोक्तिविषयत्वं॥ समासोक्तौ श्लेषो वाध्यत इत्युद्भटप्रभृति
भिर्बाधो हि श्लेषस्यात्र प्रवृत्तिमात्रे॰ श्लिष्टशब्दप्रयोगस्तु नोभयार्थतामात्रेणाप
द्यापादनीय इति न किंचिदेतत्॰ वयं तु ब्रूमः। अनेकार्थस्थले ह्यप्रकृताभिधाने प्राक्के
शाक्तिसंभवी प्रशक्तियोगरूढिस्थले तु सोऽपि हृतापास्तापर्याश्चावलम्बयोगीन पदं नैवेज
लज्जानां प्रियं हरतु विपिने इति चंचलानामपि च मृगाणां कथं नु तां हरति अत्र नैवाश्र
यकारीणां चलस्वगुणेर द्विमानां कमलानां चोवल्कगुणाधिकेन चलवलोचनेन शोभाया॰

र स्तिरस्कारश्चाश्चर्यकारीतद्दर्शनानांतद्गुणयुक्तानांगीरस्कारइतिवाच्यार्थेपर्यवसन्नेपि
ग वृद्धिनिर्मुक्तकेवलयोगमर्यादयामूर्धविधूननंधनहरणंनेत्रमि। श्रोगैः हंशकेन
२५८ नगवेषकाणामिनिजलजनयनमरगणादेभ्यः प्रतीयमानोर्थः कथंचिनाव्यंजनव्याप
२५६ रमुपपादयितुंशक्यते। यतोयोगशक्तेरू — इतिगदनियुक्तितायानास्तिस्वातंत्र्यं।
अतएवपंकजादिपदेभ्यःपंकजनिकर्तृत्वेनकुमुदशैवालादिबोधोलक्षणयैवनाहश
शक्तिज्ञाननांयमत्वप्रकारकान्वयस्यैवकार्यतावच्छेदकत्वादित्युक्तंनैयायिकैः। अतएव
वेशानोभूतभव्यस्यसएवाद्यसउश्वइतिवेदांतवाक्येकिमैश्वर्यविशिष्टःकश्चिज्जीवः २५८
प्रतिपाद्यईश्वरोवेतिसंशयेप्राप्तेशब्दादेवप्रमितइतिसूत्रविततत्रमीमांसाकारैर्व्या
सवरेणः तस्मात्प्रयुक्तयेयेः प्रकृतवोधस्यव्यवहारेनशक्तिवेद्योऽपितुव्यक्तिवेद्यएवमु ५९

ण्योर्थवाधाद्यभावान्नदयोपिनाशक्यो वक्तुं नात्पर्यावायक्तुतात्पर्यार्थवोधोन्तरवोध्यः स्यप
वतुकथंस्यादितिचेज्जनैवशाब्दीकरणीयानहिचोरव्यवहारोत्रवक्तुर्विवक्षितइतिज्ञा
नेश्रोतुःकश्चिदुपायोस्ति — नेसहृदयतोन्निषिताइस्माथ्यापारात् इदंपुनरिहावधेयं
। राग्गाद्वृत्तान्तवेतालुककराभिस्पृष्ठंशपामाभुत्वंचुंवतिवारुचइइस्मादौ तावन्नसमासोक्ति
रितिनिर्विवादं । चंद्रपदस्थानेराजेतिकृतेतुशाक्तिमूलोयनिरितिचतदन्नोभयत्रापिश्लि·
ष्टविशेषणमाहात्म्यादप्रकृतव्यवहारस्य प्रतीयमानस्य तुल्यवात्कथमेकत्रशाब्दीभावो
न्यत्रचशाब्दत्वंचस्यात् प्रकृतस्यप्रधान्यादप्रकृतस्यतूपस्कारकत्वेनोभयत्रापिगु
णभावोविशेषात् । नहिविशेषणस्यश्लिष्टतामात्रेणाव्यायस्यशब्दस्यमश्लिष्टत्वे·
नचाशाब्दत्वंसंपादयितुंलापकत्वंप्रवीतिरपिकचिदर्थशक्तिमूलेन

र० व्यंजनेनकश्चिद्विच्छिन्नशक्तिमूलेनव्यंजनेनकश्चिद्विच्छिन्नशक्तिमूलेनतस्यैव। पैतृपि समासो
गं ऽत्रोपकृतधर्मिणोनामकत्वादेः प्रत्ययोनाभ्युपेतत्वेनेः पितृनामकादिव्यवहारस्यैव
ध्वनौवाभ्युपेयतेतेषामपिव्यंग्यस्यैकन्यगुणत्वमन्यत्रप्राधान्यंचकस्माद्धेतोः स्यात्प्र
२५८ कृताप्रकृतयोरोपगं गम्यमुख्यतामभेदेवासर्वथैवनतस्यप्रकृतोपस्कारकत्वाभ्
२५१ णोभावपवोचितोनप्राधान्य। अन्यथासमासोक्तावपिव्यंग्यस्यप्राधान्यापत्तेः तस्मात्
श्लिष्टविशेषणसमासोक्तिउभयोरेतान्प्राधान्ये अन्यथामशाद्वालकोरोशब्दस्यपिशाक
तेवक्तुंयदिशोचोनऊर्ध्वेति सोपंश्लेषः सभंगोऽभंगश्चाद्यालंकारोपवसोऽदेयः अमायो
तोशाद्वालंकारेणापहृस्यपरिहृतस्सहत्वादचयव्यतिरेकाभ्यान्तदाश्रितत्वावधारणा २५८
त् तृतीयस्त्वर्थालंकारोर्थमात्राश्रितत्वादितिममटभदाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांहिश्लिष्टता ५५

नगमोचवं प्रतिदंडादेर्विवाक्तिनत्वाश्रयत्वावगमः सतुभिन्नस्वभावत्वज्ञानाधीनः इहाहिमभंग
श्लेषस्य शाब्दत्वपदत्वपतित्वं जतुकाष्ठन्यायेनाभंगश्लेषवार्थद्वयवृत्तित्वं प्रकल्पितं गगनफलवृत्य
वच्चस्फुटमेवेत्येकस्य शाब्दालंकारत्वमन्यस्यार्थालंकारत्वं यद्यपि हि तौ यस्यापि प्रवृत्तिनि
मित्तं शाब्दभेदइति तन्नये शाब्दपदवृत्तित्वाच्छब्दालंकारत्वमुचितं । तथापि प्राग्नातावच्छेदका
नुपपत्तेर्भेदाद्भेदाध्यवसानाच्छब्दद्वयवृत्तित्वज्ञानेऽपि पाके अन्यथाप्रतत्यर्थशब्दनिवेशइ
तिनपेपारामिमतोर्थश्लेषोपि शब्दालंकारएवस्यादित्यलंकारसर्वस्वकारादयः अयं
चोपमेवस्वतंत्रोपितत्तत्सकलालंकारानुग्राहकतयास्थितः सरस्वत्यास्तन्मयंतत्व
तत्वंसोभाग्यमावहत्यानाविधेषुलक्ष्येषुसहृदयैर्विभावनीय इति श्लेषं गंगाधरे श्ले·
षप्रकरणं ॥ अप्रस्तुतेनगम्येनवाच्यस्यप्रस्तुतस्योपकरणेसमासोक्तिरुक्ता इदा

नीतं हि परीत्येनाप्रस्तुतप्रशंसोच्यते। अप्रस्तुतेन व्यवहारेण सामाहप्रणादिवसमाणप्रकारा
२ न्तरमप्रकारेणाप्रस्तुतव्यवहारोपन्नप्रशस्यते सा अप्रस्तुतप्रशंसा। प्रशंसनं च वर्णनमात्रं
ग न तु स्तुतिः। पिकुतालस्यानन्ततायस्य छायायापि नोपकारेण त्यादावव्याशायत्वेः।
२६० इयं च यथाप्रस्तुते तस्य संदृशाप्रस्तुतं गम्यते यस्यामित्येका। कार्येण कारणमित्यप
260 राकारणेन कार्यमिति तृतीया सामान्येन विशेष इति चतुर्थी विशेषेण सामान्यमिति
पंचमी आद्याय यथा दिगंतेष्वयंते मदमलिनगंडाः किरस्मिकारिणपः कारुण्यास्पदमशीला :
स्त्वत्तस्मरगाः इदानीं लोकेस्मिन्ननुयमशिखानां पुनरयं नखानां पादित्यं प्रकटयतु हु॥
स्मित्स्मरगपतिः यथा वा। यस्मिन् खेलति सर्वतः परिचलत्कल्लोलकोलाहलैर्मन्थाद्रिभ २६०
मणभ्रान्तिहृद्धियाः पीयाः ये दिशे। सोपं तंगतिमिंगिलव्याप्यारकौतूहलः क्रोडे क्रौ। १५

उत्तुकस्यकेलिरभसस्मक्तार्णवाराद्यवः । यथावीप्रवासरसिमानसेविकचस्मारशणासि
खलमसगमस्मरभीकृतेयथासियस्सयातंचयः ॥ सपल्वलजलेपुनाभिलदनेकेभकाकु
लेमरालकुलनायकः कथमपरैकथंवतंता ॥ श्लिष्टविशेषणाप्येषाहृश्यपतेनितरांनीता
मीतित्वविद्कृयमाकदापिकृथ्याः अतंतंसरसरसमहृदयोयतः प्रवेवांगणाग्रहीतासि
समासोक्तिरत्रानुग्राहिकेतितुनवक्तव्यं तस्याः प्रकृतालंकारविरुद्धात्मिकत्वित्र
ग्राहिकात्वायोगात् पुत्रपेनास्मम्मुदितेनचंद्रगमितः कांतिरेवोतन्नतेपुंस्पतप्रतिकतं
मेवनल्लस्येवपारग्रह इत्यत्रसमासोक्तिरनुग्राहिकेतिमम्मटभेदरूपंतत्रविचार्यते ॥
अत्रविशेषणसाम्यमहिम्नाप्रतीयमानः कापुरुषवृत्तांतः किंप्रस्तुतग्राहीरत्रिदमत्र
तः आद्योसमासोक्तेविषयपवनाल्लि·परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिरितिसमा

र सोक्तेर्लक्षणस्यैवैवाभिधानात्· परस्याप्रकृतस्येति तदर्थात्। द्वितीयेऽप्रस्तुतप्रशंसा
गं यानास्तिविषयः अप्रस्तुतप्रशंसासैवाप्रस्तुताश्रयेति तल्लक्षणात्·प्रस्तुताश्रयः प्र
२६१ धानं यस्याः इति तदर्थात्· तस्मात्श्लिष्टविशेषणपक्षे सद्वितीयार्थमात्रं समासोक्ति
261 रित्यभिप्रायेण यथाकथंचित्संगमनीयं इशंच साहृशपमूलाप्रशंसोच्यते अंस्याच
वाच्यार्थः क्वचित्प्रतीयमानार्थेनाटस्थ्ये नैवावतिष्ठते यथोक्तोदाहरणेषु कचिद्व्यस्तगत
विशेषणान्वययोग्यतामासादयितुं प्रतीयमानोभेदमपेक्षते यथा समुपागतवति दै
वादवकेलीकटजमधुकरेपांगाः। मकरंदतुंदिलानामरविंदानामभूमहामान्यः प्रथावा २६१
तावत्कोकिलविरसानपापदिवसानवनांतेर निवसन् यावन्मिलदलिमालः कोपिर
सालः समुल्लसति अत्र हृतपत्रिणः संवोधनानुपपत्त्या प्रतीयमानोपांतरादान्य ५०

भयेस्मते मन्निनेपिरसगहणेर्णा विकसितवदनामनल्पजल्पेपि त्वं यिवपलेपिचुसरसांभ्रमरक
ण्ठंवासरोजिनीत्यजसि । अत्रत्यागानौचित्येहेतुत्वेनकमलिन्याःस्तुतिरूपं विशेषणमनुपा
त्तं तच्चनसंभवति। नहिभ्रमरेरूपामत्वादिर्दोषः कमलिन्याः शोणत्वादिर्वागुणोपेनस्तु
तिः स्यादतोवाच्यार्थस्यप्रतीयमानतादात्म्यविशेष्यांशेविशेषणांशेचपिदृश्यते ।
पूर्वांशोनेदृतुसाकल्पेनेतिविशेषः क्वचित्तुप्रतीयमानमपिकिंचिदंशे वाच्यतादात्म्य
वाच्यंचकिंचिदंशेप्रतीयमानतादात्म्यमपेक्षते ॥ यथाः स्मरजस्कोपाण्डुवर्णोकंटक
प्रकरांकितो । केतकीसेवसेहंकथंरोलंवतिस्रयः अत्रयथास्मरजस्कत्वंवाच्यंप्रती
यमानयोरुभयोरपिसेचनानौचित्यनिमित्तंनतथाप्रोद्दवराणविकटकितत्वं ।
यतःपाण्डुवर्णत्वंकेतक्यानरोषः प्रत्युतगुणएवेतिपांडुरत्वांशेकेतक्यानापिकान्त

र स्यमप्रस्तुते नायिकापांचकटाक्षितत्वांशे केतकीतादात्म्यं पुलकितत्वसकामिनीमागानत्
ग गुणत्वात्स्यमनतत्त्सेवनानुगुणत्वात् कार्येण कारणं गम्यं यथा किंवृमत्तवदीरतां वपममी
पिस्मित्वा राखंडलक्ष्मीश्रऊंडलितातुशोणानपनेतेर्मेंडलंपशपति नानाभूषणारत्नाजालान
२६२ टिलास्तत्कालमेवाभवत्। विंध्यस्याधरणीं यमाहनगुहाः संवेपिनो भूरुहाः । अत्र विंध्यारण्या
262 तरुभूषणेनारिपरिपलापनेगम्यते यदित्वदस्माणरीत्या पर्यायोक्तालंकारस्यायं विषयः इत्युः
च्यते तेनेदं विविक्तमुदाहरणं निन्नं यत्नूपाससरोजमालीन्दमणत्वानि विचारपेशलानिय
दिकोमलतानवांगकानामथ कानामकथापि पल्लवानां । अत्र पल्लवादितिरस्कारेण २६२
कार्येण तदंगानां सौकुमार्यातिशयः कारणं कार्यकारणभावश्चैहत्तानयोः नेनपारु ८
ष्यास्मदणालगतत्वेनज्ञायमानस्वस्वरूपतस्तदंगसौकुमार्यातिशयमत्र्वेयिन हतिः ॥ ५८

लोचनेनारुणकारणेन कार्मांगसंयथा स्वहस्तैः स्फुटीकृता मुग्धा किल परिज्ञाता तु जगन्मंडलं त्वेवं
ज्ञातप निर्दयं दहत्यसि यज्वाला लाटजलैः करैः। संरंभारुणलोचनोऽरुणभुवि प्रस्थानु का
मोऽधुना ज्ञानी मोभवतानुहृत विदितो दिल्लीयपवल्लभः अत्र राजवर्णनांगत्वेन खेभे
योत्पादनेवर्णित्वेन शक्यते सात्वातन्न दनुगुणोत्पादशक्तेन प्रस्थानेन सातात्तदनुगु
णारिपुकर्तृकसूर्यमंडलभेदनं गम्यते यदि वा कारणं यथा कथं चित्र स्तनमेवेतु
च्यतेतदेहमुदाहरणं अत्रानभ्यवल्गुवचनैर्विनिवारितेपि रोषात्प्रयातुमुदितेमपि हृदे
पं। बालाकरांगुलि निदेशावशांवदेन क्रीडापिडालशिशुना मुरुरोध मार्गः अत्रअ
वाशान्निवृत्तोस्मीति प्रस्तुतम प्रस्तुतेन कारणेन गम्यते॰ सामान्येन विशेषो यथाकृ
तमपिडालशिशुरुरोध मार्गः अत्र अवाशान्निवृत्तोस्मीति प्रस्तुतमप्रस्तुतत्वेनकार

२० गुणो गम्यते । सामान्येन विशेषो यथा कृतमपि महोपकारं ये यपाउ वपीत्वा निशानकः प्रस्तुतहं
गं तं पतत्येकाकोदरसोदरः खलो न गणति ॥ अत्र सामान्यार्थेन प्रस्तुतो विशेषो गम्यते । उपपा
२६३ त्यसात्रनुगुणं पिनास्थितत्या विशेषेण सामान्यं यथा । पांडित्यं परिहृत्य यस्य हि कृते वंदित्वमालंबि
तं दुःप्रायं मनसापि योगरुचिरैः क्लेशो पदं प्रापितः । स्तब्धस्तब्धमवेक्षि गीर्यस्य कलाश्वैवीपका
263 रावलिं द्रष्टुः प्रत्यवतिष्ठते तेहयुनाकस्मै किमाचक्ष्महे । अत्र तुल्ये कृत उपकारः
परिणामेन संवंजनयतीति प्रस्तुतं विशेषेण सामान्यं गम्यते । यथा वा स्फारं वत्त
सिकेनापि दत्तमत्तेन मर्कटः लेढि जिह्वाति संदिप्य करोत्सुनतमासनं । अत्रकेमेंट २६३
त्तं नीतेनाभस्त्वेनप्रस्तुतमभिन्नेतु रमणीयवस्तुसमर्पणतत्राशाय भवतीति
सामान्यं गम्यते । एवं पंचप्रकारेयमप्रस्तुतप्रशंसा भावामनुसारेण विरूपिता व ५९

स्तुतस्तु प्रथमस्याप्रस्तुतप्रशंसाप्रकारस्य नानाविधात्वं संभवति ॥ यत्रासंतमप्रस्तुते
न वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते स प्रकारो निगदित एव यत्र च स्थलविशेषे दृष्टान्तद्वयमपि प्रस्तु
तं सोऽप्येको यथा । जलक्रीडाप्रकरणे भ्रमरकमलिन्यादिषु पुरः स्थितेषु नायके च स्व
नायिकायामननुरक्ते पार्श्ववर्तिनि नायिकासंख्याः कस्याश्चिदुक्तौ मलिनेऽपि गुणप्र
णयिमित्यादि प्रागुदाहृते यद्येवं प्रस्तावे कथमप्रस्तुतप्रशंसा वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वेन तल्ल
क्षणानालीढत्वादिति चेत् ॥ न । अप्रस्तुतशब्देन हि मुख्यतात्पर्यविषयीभूतार्थातिरिक्तो
र्थो विवक्षितः स च क्वचिदस्मिन्नाप्रस्तुतः क्वचित्प्रस्तुतस्तेन नकोऽपि दोषः नच ध्वनिमा
त्रस्याप्रस्तुतप्रशंसामात्रापत्तिरिति वाच्यं । अत एवात्रास्मादृशापायप्रस्तुतप्रकारेणेति
विशेषणानुपात्तमिति विभावनीयं एतेन द्वयोः प्रस्तुतत्वे परिकराङ्कुरनामान्योऽलङ्का

र
ग
२६४ रइतिकुवलयानंदाप्युक्तमुपेक्षणीयमुपेक्षणीयं किं विहेलनताप्रयोगेणेवालंकारांतरत्ताकस्य
नेवागभंगीनामानेत्साहलंकारानेत्स्यप्रसंगइत्यसहृदावेदितत्वात। रइदंतुबोध्यंश्रुतत्वेनाप्रस्तु
264 तस्यवाच्यतायांतस्मिन्नपर्यवसितपाश्रमिथ्यप्रतीयमानार्थस्यबलादाकृष्टत्वेनध्वनित्वेनन
वीथ्यं द्वयोःप्रस्तुतत्वेनध्वनिर्विवादमेव एवंसादृश्यमूलेप्रकारेद्वैतं। कार्यकारणाभ्यांतुसामा
न्यविशेषभावमूलास्तुचत्वारःप्रकारागुणीभूतव्यंग्यस्यैवभेदाः अपिधादिस्पर्शलेशशून्यस्य
केवलागूरणमात्रस्याक्षतित्वप्रयोजकत्वात् अथयत्रैतदेरेवरूपेण्यपतितःपतंगाभृंगारमाल
शुक्लानिसमाश्रयन्तसंकोचमेतिसरल्लिपिदीनदीन्निमीनोनुहंतकतमांगतिमभ्युपेतुअत्र
स्त्रीभागराजादितदेकांवशरुषादिहृता तेप्रस्तुतेप्रस्तुप्रशंसैवेतिनिर्विवादं यदात्वस्यसरोहतातो २६५
रानष्टतांतस्येस्त्रभंयप्रस्तुतेतदापिप्रागुक्तदिशासैव यदात्वस्यसरोहूतांतएवप्रस्तुतःतदागुणीभूतराजदृष्टांततत्प ९.

व्यंग्येस्मिन्नयेकोलंकारः नतावदप्रस्तुतस्यैवप्रशंसानात् नात् नापिसमासोक्तिः तज्जीवा
तोर्विशेषणसाम्यसकलालंकारादिकसंमतस्याज्ञाभावात्· नचविशेषणसाम्यप्रकारस्यवक्ष्यहसा
हृश्यमूलोपितस्याः एवप्रकारोवाच्यः प्रकथमालीढत्वमतेश्लेषोकालंकारत्वेसर्वकारत्वापत्तेः ॰पाते
व्यवस्थापकेस्तज्जेदतापाप्रनुक्तेश्च· अतएवालंकारसर्वस्वकारादिभिर्विशेषणवाचिशब्दसा
म्यस्यस्यैवसमासांतराश्रयेणसदृशमूलत्वंप्रदर्शितंनतत्तद्व्यस्येतिचेत् ॥ उच्यते । अप्रस्तु
प्रशंसैवायमलंकारः अप्रस्तुतस्यप्रशंसेतिनतदर्थः· किंत्वप्रस्तुतेनेति । साचार्थात्प्रस्तुत
स्यैव एवंच वाअप्रस्तुतेनवाच्यंव्यक्तंवाप्रस्तुतंयत्रसादृश्यपायन्यतप्रकारितप्रशंस्यतेसा॰
प्रस्तुतप्रशंसेतिनतत्ववाच्येनैवव्यंग्यमेमवेति स्यादेतत् कमलंनभसिकमलेचकुवलयेते
तानिचकनकलतिकायामित्यादाविविवाच्यापिनिगीर्याध्यवसानेनैवोपपत्तिः प्राक्याकर्त्तुं॥त

रं. ग.

त्वपदार्थस्य वाक्योर्थेन वाक्यार्थस्यैवेत्यन्यदेतत्। अन्वयानुपपत्तिरिव प्रत्यक्षानुपपत्तिरपि लक्ष
णाबीजं एवं चातिशयोक्तेर्वोपपत्तौ किं सादृश्यमूला प्रस्तुतप्रशंसयेति ननु निगीर्याध्यवसान
त्रिनताचदत्र संभवति तत्र हि वाच्यतावच्छेदकरूपेण लक्ष्यस्य प्रतीतिरिह तु वाच्यतादृश्येना
२६५ र्थान्तरस्याप्रतीतिर्विशेषात् एवं तर्हि सारोपादिना विशेषणसामर्थ्यं तत्र तन्माहात्म्याद्वस्तुनामाभेदाध्यव
265 सायइति चेत् इहापि वाच्यव्यवहाराभिन्नत्वेनैव प्रस्तुतव्यवहारप्रत्ययइत्यनेनैवलक्ष रयमेवेतिस
त्यपास्मिन्नवेलतिदिवं गतेत्यत्र यं तद्दृत्यादौ वाच्यार्थत्वात्तौ टैव्यैवं व्यापस्य प्रतीतेः सर्वेस सहृदयसंमतत्वात्कि
चित्तसंबोधनस्य तत्र हि शेषणसाम्यात् स्वप्रयत्नाप्रमेदांशोपपेक्षितेन तावत्सर्वेषामभेदेन प्रतीतिः किंचा २६५
प्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतं व्यंग्यमिति निर्विवाद निगीर्याध्यवसानेन तु लक्ष्यस्मात् अपि च पत्र वाच्यस्याप्र
तात्प्रस्तुतत्वेन तत्र अभिधायाअपर्यवसानात्स्यादर्थिकादाविव लक्षणया अवकाशो पदान्तरयोरप्य ८१

णांगं योऽपि नास्ति कुतः पुनर्निरंगाणां लक्षणैकदेशः । किंत्वाग्रहेणमेवेति तन्नाप्रस्तुतप्रशंसा
याः सादृश्यमूलाया आवश्यकत्वादस्मत्तापितनाली यस्मलेसेवोचितात्यादितत्प्रकारस्य ध्वनिप्रभेदत्वा
न्नध्वनेश्चालंकार्यस्यालंकारत्वानुपपत्तिरिति सिद्धत्वमीदृशे तेतदाप्रस्तुतप्रशंसायाः भेदान्तरमेव
विषय इत्यपि वदंति श्रीरसगंगाधरपंडितराजाभिधानमहज्जगन्नाथरचिते प्रकरणं / विवक्षित
स्यार्थस्य भंग्यंतरेणाप्रतिपादनं पर्यायोक्तं येन रूपेण विवक्षितोर्थस्तदतिरिक्तः प्रकारो भंग्यंतरं
प्रत्ययो वा । यथा । त्वां सुंदरीनिवहनिष्ठुरधैर्यगर्वनिर्वासनैकचतुरं समरेऽनिरीक्ष्य केषामरिक्षिति
भृतां न च राज्यलक्ष्मीः स्वामित्वतामपरिसंवलितं भार । अत्र सर्वेषां पि शत्रूणां राज्यसंपत्त्यागा मेति
विवक्षितोर्थो नतारूप्येणाभिहितोऽपितु सवलितपातिः त्यागाद्भूर्वेत्याकारेण यथावासूर्या
चंद्रमसोर्यस्य वासोरंजयतः करैः अंगराणां सजन्त्यानिन्त्रसंवेदसेवेमस्त्रे अत्रापि गगनावरश्ति

रं
गं
२६६
266

सूर्येन्दुकरसम्मानवत्त्वरूपाकारेण असंभोगशृङ्गारस्य मिश्रस्य संभोगशृङ्गारस्याकारेणैव निरूपितः
अस्य च गम्यस्य येनाकारेणावगम्यते ॥ तेन पर्यायेणाङ्गपरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यपदेनेति प्राचीनै
र्निमिलत्वाद्व्यङ्ग्यत्ववाच्यत्वयोर्विरोधादसंगतमिति नाशङ्कनीयं । एकस्यैव प्रकारभेदेन
वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधात् यथा यावकमहावरनखदाडिमीजपाकुसुमादिरूपा रामे रक्त
त्वादिना वाच्यत्वेऽपि तन्नहेतुनाम्नरूपेणाप्रतीतत्वमिव न तु वाच्यत्वमेवमिहापीति मम्मटभट्टाः
अलंकारसर्वस्वकारस्तु । गम्यस्यापि भंग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तं गम्यस्यैव सतः कथ
मभिधानमिति चेत् कार्यादिद्वारेणेत्याह । स्यायमाशयः चक्राभिधातप्रसभाज्ञयैव २६६
चकार यो राहुवधूजनस्य । आलिंगनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषमिति शि
वीनपर्ययेण राहुशिरश्छेदकारीति व्यंग्यं राहुवधूजनसंबन्धिचुम्बनमात्रावशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण ८२

प्रकारांतरेणाभिधीयते इत्थंप्यपि विविच्य वेनेक्रियमाणे राजशिरश्छेदकर्तृत्वरूपो धर्मः स्वसमाना
धिकरणे न तादृश नृपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येवं यद्यपि वसति। भगवतस्तु पूर्वं नत्वा
त्पञ्चकृत्येनाभिहितत्वात्स्वगतत्वेन गम्यते एवं च पदेषु स चिरन्तनापि निवासभीतिर्हि किन्तु। मदैनैव गम्या
मुक्तिमानेन हृदये हरेरिति प्राचीनवयोधिशात्मनोपवर्णनमानमदशक्तो जातोचितिरित्यंगत्वे पर्य
वस्यति· धर्मोऽप्यत्रास्माभिः भागोचरत्वात्· एवं च योव्योयोशः स न कदापि नृपांतरस्य प्रकारेणाभि
धीयते यश्चाभिपते धर्मी स तु तदानीमभिधाश्रयत्वाव्यंजनव्यापारेणाश्रयतावेतिव्यंग्यं स्व
प्रकारान्तरेणाभिधानुसंगतमेव तस्मात्कार्यादिमुखेनोक्तमिव यथायोक्तं। नाहि समभि
सेवार्थः प्राचीनैर्धर्मिणोपि पर्यायपत्वमुक्तं तहेयंजनिकवोधविषयस्य समस्तवाक्यार्थस्यैव
व्यंग्यत्वाभिप्रायेणः तच्च विविक्रियमाणे केचिदपि भामात्रस्य गोचराः पदार्थाः केचिच्च

२·
ग
२६१
व्यक्तिमात्रगोचरा इति ॥ अभिनवगुप्तपादाचार्योक्तः । पर्यायेणावाच्यादतिरिक्तप्रकारेण व्यंग्येन
उपलक्षितं इत्युक्तमभिहितं पर्यायोक्तमिति योगार्थं लक्षणं वाऽः तेषाममशापः यदि पर्यायश
ब्देन प्रकारान्तरं पर्यायैः तत्समुच्यते तदाविवक्षितार्थतावच्छेदकातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणाभिहित
मिति योगार्थः स्यात् । तथा च दशवदननिधननिधनकाद्दाशरथिः पुण्डरीकाक्ष इत्यादौ रामत्वा
तिरिक्तधर्मपुरस्कारेण रामस्याभिधानात् पर्यायोक्तप्रसंगः न च व्यंग्यं पुरस्कारेण प्रकारेणोक्तं त
त्पर्यायोक्तमिति वाच्यं । व्यंग्यस्य योगार्थानन्तर्गतत्वात् । न च योगार्थानिवेशेपि लक्षणान्तर्गतस्येति
वाच्यं एवं तत्पर्यायोक्तमिति वाच्यं । व्यंग्यस्य योगार्थानन्तर्गतत्वात् । न च योगार्थानिवेशेपि लक्षणां २६१
तस्येति वाच्यं । एवं तर्हि व्यंग्यस्य लक्षणाप्रवेशात् व्यापकस्य पर्यायशब्देन व्यंग्यस्यैव ग्रहीतुं शक्यत्वा
त् । व्यंग्येन तदुपलक्षितमुक्तं प्रकारान्तरेण च भवतीति प्रकारान्तरग्रहणं व्यापकमिति । ६३

अत एवास्माभिरात्रेयो वेत्ति पक्षान्तरमयुक्तं । इदं पुनर्विशिष्यते तत्वार्योक्तात्तु मितो गतास्मिन्न त्वना
स्नायमसंस्नातिकमिति सकलशसिद्धमाहरणेष्वधर्मनिकरदगमननिषेधरूपेणान्तत्रिकटग
पनविशिष्टापाश्रयधयत्वेन रूपेणवाहतीसंभोगकर्तृश्रभिधानात्पर्यायोक्तप्रसंगः प्राचीनपतद्
स्मिन्नपि पक्षे भवतीमवगम्यविशेषग्रहणेन तैरिवैतैरपि निरस्तमवीप्रः मध्यस्थपक्षेनेदमस्यिह
यणं तदेव पक्षान्तरं निष्कृष्टं स्यिनेपंदास्मिन्प्रकरणे केवलपानंदकारेणोक्तं तत्सर्वमविचारितम
णीयमेतथा हि यत्तावदुच्यते नमस्त्वे सैकृतो येन सुधाराज्यवधस्तेनो अत्र भगवान्वासुदेवः स्वासा
धारणरूपेणाभ्यः राजवधूकुचवैयर्थ्याकारकत्वेन रूपान्तरेणाभिहित इति तत्र अत्र हि राज
वधूकचौषेन सुधाकृता वितमभिहितेन राजवधूकुचवैयर्थ्यकारित्वेन राजशिरच्छेदकारित्वमेव स
तरंतिनाव च्छिविवादं भगवद्वासुदेवतत्त्वविशेषणमर्यादालभ्येन कामसमार्गीयत्वं गत्वकत्तामाशे ॥

र ग्र भवति। अन्यथा न मोक्षः। ऊ शिरश्छेदकारिणो रुद्रः स्वेच्छोरिणो ब्रह्मात्राऽपि भगवद्ब्रह्मदेव ब्रह्मदेवन
गं श्रीगणपता अग्रकं पर्यायैः क्रमलं कामः स्यात विशेषणाभेदात् अस्य च धर्मस्य किंचिद्योगता स्पर्शः
२६८ सत्र पिनस्तकाव्यमार्गेण प्रतिपन्ने अभेदत्वात्॥ अभिवितामिधाने अति विशेषणपुष्टवत्सामान्य रूपा
णां पदार्थानामन्वये किंच। ऊ स्त्रीऊ चैनफल्यकारिणो ह्रेयस्य भगवतः स्वशाह्वे नाभिधे
यस्य स्वासाधारण रूपेणाप्यगम्यत्वात् ब्रह्मऊ शिरश्छेदकारित्वेनैव श्रीगणपत्वमोक्षवाच्यान स्वासाधा
रणधर्मरूपेणालेवान्नपर्यायो मंन्नास्तीति कस्यापि संमतं मदप्युक्तं सर्वस्वकारस्यलोचनकर्तृश्च
सर्वाप्ययं क्लेशः किमिति न विरमन्ति नत्रपदं द्वेथं तेषां क्लेशः स्तकं तन्मतनिष्कर्षो वस्तुप्रवनि २६८
रूपितः॥ यदप्युक्तं चक्राभिधानमस्य भाक्त येनिष्प्राचीनोदाहरणपद्मऊ शिरश्छेदावगमनं तत्र
प्रायुक्तरीत्या प्रसक्तानां ऊरूपवषत्वप्रसक्तते नरोहेः शिरोपमावशेषेनालिंगनं बंधत्वाद्यायया ६४

यदनन्तरूपेणाविर्भगवतोऽनुरूपान्तरेऽपयादिते भगवतोऽनुरूपान्तरेऽप्ययादिते भगवच्छेनुरूपेणाव·
गमनं तत्स्योक्तस्य विषय इति तदपि नापदिशाकृशिस्फुटावगमनं त्वत्कल्पितस्य प्रस्तुताङ्कुरस्य वि
षयः स्यात्तदा किं पर्यायोक्तेन भगवत्स्वरूपेणावगमनेन विशेषणामर्थादालभ्यत्वेनास्पंदरंन
स्रोरोकृशिरश्छेदकारिणे इत्यादावपि वनकृस्याप्यलंकारस्याविषयत्वक्रमेव प्रस्तुताङ्कुरस्य
प्राचीनैरस्वीकाराच्च ॥ स्वीकारे वाप्रस्तुतेन स्वसादृश्येनावाक्यार्थः प्रस्तुत एव पर्यवस्यते सतस्मत
स्वविषयोस्तु न तत्कार्येणाप्रस्तुतेन कारणावगमने । अन्यथाह्यप्रस्तुतेन कार्येण प्रस्तुत
कारणावगमने अप्रस्तुतस्यैवाप्रस्तुतेन कार्येणाप्रस्तुतस्यैव कारणस्यावगमने तु पर्यायोक्त
स्य विषय इत्यलंकारसर्वस्वकारादिभिः प्राचीनैः कृतो विषयविभाग उच्छिन्नः स्यात् ।
राहुवधस्फुटेदकारित्वेनावगमः पर्यायोक्तस्य विषयो न तु भगान्तेन विशिष्टेन रतोत्सा

२ ग

वेन राजशिरश्छेदः कारणानुपयोगपत एवमन्यत्रापि पर्यायोक्ते ज्ञेयमिति त्वद्वयमिति त्वद्वयजीवमग्रं

घ्यविरोधात्त्व। तस्मादत्र राजशिरश्छेदकार्यविवक्षितावगमतः पर्यायोक्तस्य विषयो न तु भगवद्रूपेण

नि सहृदयैराकुलनीयं। अस्तिं श्वालेकार्येव्याप्ये वाच्यपर अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं। व्यंग्यप

रत्वेनापमलंकारोवाच्यसिद्ध्यंगणीभूतव्यंग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः यत्तु स्वसिद्धयेपरा

ते यः प्रकार्थस्य समर्पणाउपादानलक्षणो वेस्तु कार्श्येद्वमाद्वि धन्वके कृमालक्षणाहृया

श्रितत्वादनयोरेवान्तरो विषयभेदोस्तीति स्वमूलग्रंथाशयं वर्णयन्तावि मर्शनीकारेणोक्ते। त

न्न। न हि वक्राभिधानप्रभासे ज्ञेयवेति पर्ययेवनमात्रे शेषरतोस्तं वाशेवाथो स्तियेन लक्षणास्या २६९

त। एवमप्रस्तुतप्रशंसायामप्यप्रस्तुतस्याप्रस्तुवेन लक्षणा किं तु व्यंजनमेवेति सर्वसंमतेत्र म

ध्यापर्यायोक्ते वाच्यस्य प्रधान्यमप्रस्तुतप्रशंसायां तु गम्यस्येति सिद्धान्तस्य भंगः स्यात्। लक्ष ८१

२८९

गुणायां हि लक्ष्यस्यैव प्राधान्यं स्यान्न वाच्यस्य। पुनर्वाच्योऽर्थोऽतिरस्कृतोपकारकत्वेनागूरयतीति तत्र पर्यायो
क्ते यत्र स्वात्मानमेवाप्रस्तुतत्वान्न रकतमर्थान्तरप्रतिसमर्पयतीति तन्नाप्रस्तुतप्रशंसेतीतन्मूलत्व
विरोधाच्च नहि लक्षणा प्रागल्भ्यरूणीभवतीति तस्मात्पर्यायोक्ते वाच्यस्य प्राधान्यमप्रस्तुतप्रशंसा
यां तु नेति तन्मूलत्वं ग्रंथस्य तात्पर्यं इदं तु बोध्यं ध्वनिकारात्प्राचीनैर्भामहोद्भटप्रभृतिभिः
स्वग्रंथेषु कुत्रापि ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यादिशब्दा न प्रयुक्ता इत्येतावतैव तैर्ध्वन्यादयो न विकियंत
इत्याधुनिकानां वाचोयुक्तिरयुक्तैवः पनः समासोक्तिव्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसाद्यलंकारनिरूपणे
न किंयंतोऽपि गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदास्तैरपि निरूपिताः अपरश्च सर्वोऽपि व्यंग्यप्रपंचः पर्यायोक्ते
ह्येनिःक्षिप्तः नह्यनुभवसिद्धार्थो बालेनाप्यपन्होतुं शक्यते। ध्वन्यादिशब्दैः परं व्यवहारो न
कृतः न ह्येतावताऽनंगीकारो भवति ॥ प्राधान्यादत्तकार्यादिध्वनिरस्य पर्यायोक्तस्य कस्तौ

र
गं
२२० कथ्यकारंनिविशन्तामितितुविचारान्तरं। अयंचालंकारः क्वचित्कारणेनवाच्येनकार्यस्यगम्य
त्वेक्वचित्कार्येणकारणस्यक्वचिदुभयोरुदासीनेनसंबंधिनासंबंधिमात्रस्यचेतिविपु
लविषयः तत्रात्मास्तुदर्शीनिवहेतिमयेपातित्रत्पसवलमेनकारणेनतंप्राप्तिःकार्यंगम्य
ते समासोक्तिरन्योक्त्यापिकापतेनकार्यात्कारणप्रतीतिवत्कारणात्कार्यप्रतीतिर्वैचि
त्र्याभावादितिटीकाकारोक्तमयास्त। अप्रकुर्वद्भिरनिशंभूतनाप्नुतवाल्मजेउप्यंतेस्मस्तुवी
जानियाद्वपुत्रेषुनिश्चितं॥ अत्रवीजवापेनकारणेनकुलक्षयः कार्यरूपोगम्यते। कार्येण
कारणस्यगम्यत्वायथाल्वहिपत्तमहीपालाः स्ववोलायरपल्लवे। पीड्यन्तितरांतीव्रदारु २१०
णोद्दशनक्षतैः अत्रवैरिणास्त्रवधूसंभोगेनकार्येणमरणंकारणंगम्यते तदुभयो
दासीनेनयथास्तूयचिह्नमसोयस्येतिपूर्वोदाहृतपद्येसूर्यचंद्रकरराज्यमानयसव ·‹ ९९

न नकार्येण नापि कारणेन केवलं सहचरितेन गगनांबरत्वं गम्यते। एवं यच्चरणेनाणी
कृतकमलासनपन्नगेंद्रलोकयुगः सर्वांगावरणपटीकृतकनकांडः स वामनो जयती
त्यत्र द्विप्रत्ययेन तद्देशावगमानुपकारसंभवेन पर्यायोक्तं भवितुमर्हतीति गम्यं वा तद्व्यो न
वर्णनाकमतव्यांगभांगकत्वेव तदेवं संक्षेपतस्त्रिविधाः वाग्भंगीनां तु पर्यालोचनेऽपकस्मि
न्नेव विषयेऽनंतप्रकाराः संपद्यन्ते किं पुनर्विषयभेदे यथाऽस्मद्भवद्भिरागंतव्यमिति विषये ऽत्र
पदेशोऽलंकर्तव्य इति पवित्रीकर्तव्य इति सुकलमस्माकं कर्तव्य इति प्रकाशनीय इति देशस्य भा
ग्यात्सुज्जीवनीयानीति तन्मां सितिरस्कारणीयानीति अस्मन्नष्टरूपीः संतो पीहरणीयूर
त्रिमामनोरथः स्मरणीय इत्यादिः कार्यादीनां वारोपेण निष्पत्तिरन्वेष्टव्या एवं च पर्या
योक्तस्य कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसाया विषयापहारमाशंक्य कार्यकारणयोरपि प्रस्तु

र॰ ग॰ २०३९ तत्वे पर्यायोक्तं कार्यस्याप्रस्तुतत्वे कारणस्य च प्रस्तुतत्वे कार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसेति वि
षयविवेकः सर्वस्वकृता तु कृतस्तत्र नूनं विषयकार्यरूपाप्रस्तुतप्रशंसया वक्रविष
यस्यास्य विषयापहरणे न संगच्छते शावापर्यवत्वेनेन तस्या विषयापहारमाशंक्य विषय
विभागः कर्तमुचितः इति रसगं॰ पर्यायोक्तप्रकरणं अथ व्याजस्तुतिः आमुखे स्तुतिनिन्दाप्र
तीताभ्यां निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः क्रमेण पर्यवसाने व्याजस्तुतिः। तृतीयान्तसरूपकर्म
धारयाभ्यां योगार्थद्वयेन द्वयोरपि शब्दार्थत्वमामुखे त्वादि विशेषणेन तयोः पर्यवसानाभाव
वदन्। बाधितत्वमभिप्रैति अत एव नास्याप्रस्तुतिर्थेनो हि निर्बाधेन वाच्येनागूरणमाक्षिप्तार्थेनरमत्र ग २७१
म्यते। आद्यायथा। उर्वीशासति मय्युपद्रवलवः कस्यापि नस्यादिति शोढव्याहरतो व वस्तवकथं देव
प्रतीमो वयं। प्रत्यन्तं भवतो विपक्षनिवहैर्याम्युत्पतद्भिः क्रुधा पद्युष्मत्कोटिमूलपद्रूपा निर्मियते भास्करः ९१

अत्रराजवर्णनप्रस्तुतस्तावेनिंदावाधितास्तुतौवर्यवस्यतिद्वितीयाद्या। किमहंवदामि खलदिव्यम
नेशरणागतपातमभिनोभवतः गुणशालिनोनिखिलसाधुजनानांमदहर्निशंनखलविस्म
रसि आचंद्रस्मरितोत्कीर्तनप्रस्तावेस्तुतिस्तथाभूतानिंदायां। अत्रवैकपवार्थः केनचिदाकोशेणा
दौस्तुतिर्निदायावाविषयोरत्वाभकरणादिमहिम्नाप्रकारांतरेणनिंदायाः स्तुतेर्वा विषयोभव
ति। तत्रयावानंशोवाधितस्तावानेवः न्यथात्वेन पर्यवस्यति अंशांतरंतुस्वभावेनैवावतिष्ठतेइयं
वालंकारांतरसंकीर्णायथा। देवत्वापरितःस्तुः वंतकवशीलोमनकिंतावतास्तव्यल्लभवितासि
यस्यतद्गुणश्रायमतायोधुना क्रोडंतः कृहतेतरांवसुमतीमाशाः समलिंगतियांसुवस्यदा
वतीवसंहसागच्छत्वगम्यामयि। अत्रचापप्रतायस्पसमासोत्ताविटधोरेयव्यवहारास्त्रयत्वप्रती
तिस्तन्मूलावनिंदास्तुतोपर्यवस्यतिप्रगल्भाः रूपामानामनुपरतकामाः ध्यावोः अपेराजत्रा

र॰ गं २७२

कर्णोत्कृत्तकमाकर्णेन पवनस्कंधेनीहस्ताभोरुहितवक्रपाणीगणामुखेविविपदातांवहसहहतरुणा
नांविपततिप्रगल्भाःश्यामानामनुपरतकामाः प्रकृतयः अत्रार्थातिरन्यासयोषितानन्वकथ
मत्रवास्तुतिः वाच्याभावामेवनिदास्तुतिर्निंदयोगम्यत्वेतस्याअभ्युपगमात्तनह्यत्रचापप्रस्तायस्य
केवलस्यकेवलवस्तुमत्याख्यालिंगनांवाच्यभूतनिंवदास्यदंभवतिसमासोक्त्यात्वाविभूतेताविटव्य
वहारोनिंदास्यदंमत्तायालिंगनांवाच्यभूतनिवदास्पदंभवतिसमासोक्त्यात्वाविभूतोविटव्यवहा
रोनिंदास्पदंभवतिसमासोक्त्यात्वाद्विभूतोविटव्यवहारोनिंदास्पदमपिनवाच्योऽपितुगम्यइतिचेत
अत्रस्वप्रतीतपदेनहिप्रथमपप्रतीतावपर्यवसितत्वमासोक्तिसाविवक्षितसैवप्रथमांपञ्चठाप २७२
स्याद्वस्तुतिरितिनकोपिदोषः एवंचभाग्येतेशाल्मलिनरोवदकिंपरिकपरिकल्प्यतेद्विजैःफलाशयायुक्तै
सेव्यासिव्यसपदहर्दिपमितस्त्राप्रस्तुतप्रशंसासंकीर्णोप्येषाभवति। एतेन किंहतोतैः परागरहगैतैः किं ९८

तेनाहं समर्थस्तस्मीप्यातप्रकृतिभुरवरो दाः दारागात्तत्स्वभावः

देशे विपणिषु तथा चतवैरपानगोस्थामुन्मत्तेव भ्रमति भ्रमति भवतो वल्लभा देव कीर्तिरित्यत्र
प्राचीनपद्ये भ्रक्रान्ता यिल्लति पर्युच्च साधिनी निद्राहं न कीर्तिरिति भणित्योन्मूलिता न्नु तत्प्र
ह्रोहं गमितेति सर्वस्वकृतोत्कंपच्छापितव्याख्यायां विमर्शेत्यानुदाहरणमेवैतद्यं व्याजस्तु
तेरिति भणित्योन्मूलिता नु तत्प्ररोहं गमितेति यत्सर्वस्वकृतोत्कंपच्छापितव्याख्यायां
विमर्शिन्यामनुदाहरणमेवैतत्स यं व्याजस्तुतेरिति तत्र सोल्लोचनकारो किकराव्देण
लक्ष्मीकृतोत्कंतन्निरस्त। किहतां तेरित्यादिना निंदायापर्यवसानमप्यनात्मा सो त्करुद्द
तेः वाच्यत्वात्पातं चम्बात्तः अन्वयक्रमेणासौ वल्लभयापर्यवसाने तेस्या स्वकीर्तिभिन्नत्वेना
वस्थानेऽम्र तियस्याप्रकरणादिपर्यालोचनवशात्क्रमेणान्वयवो यञ्च। तस्मादुन्मालो
चनकारेणत्वमुदाहरणं संगतमेव । इयं च व्याजस्तुतिर्यत्र सैव स्तुतिः रूपानिनिंदेत्यप्र

रं मुपक्रमेतेन सैव वे निंदास्तुत्योः पर्यवसानं भवेत्तदा भवति वैयधिकरण्योपन्नु प्राज्ञामसं काधा
गं स्तुप्रवर्त्तकानां समयः अस्मः श्रुतपवपत्रमाहेनाभिधीयमानास्तुतिर्निंदायां बाधितस्वरूपा निंदा
२०३ यां स्तुतौ च स्वसमर्पणेन पर्यवस्यतीति तत्र तत्र तत्स्वरूपे स्वरूपनिबद्धं । एवं च पत्रोपसर्पणानंतवि
तानलशिखाशान्तैः अङ्कुरितानतः करणाः साधुजीवं निपादयाः इत्यादिषु सांसीरिकजननिंदा
273 पर्यवसायिन्यामपि पादयस्तुतौ मव्याजस्तुतित्वं । प्रथमप्रतीयमानस्तुतेर्बाधितत्वात् । एव निंदया
स्तुतेर्गम्यत्वेऽपि तथा अन्यस्य स्तुत्यान्यस्य स्तुतौ वान्यनिंदया वान्यनिंदायां गम्यमानायां नास्यास्त्यलंकृते
विषयः पूर्वोक्तादेव हेतोः यथा । येत्वाभ्यां पतिसत तंत पवकृतिनां वराः स्तुथा गतेषु ते भवदन्यपि
पां जेवः अत्र पूर्वेन रावेगतास्यां यथा स्तुतिनिंदाभ्यामेव स्तुतिनिंदयोरवगमः एवं स्थिते कुवलया २९३
नंदकेर्त्रा स्तुतिनिंदाभ्यां वैयधिकरण्येन निंदास्तुत्योः स्तुतिनिंदयोर्वावगमप्रकारद्वयं व्याजस्तुतेर्य ९८

द्विधिकमुक्तं तदायत्तं यदि तु प्राचीनसंकेतसेतुर्भिंयस्त्वनूचिरमणीयास्तर्हि एणपद्मिपतेतदा
निवेशपतां सर्वेपि व्यंग्यप्रकारा गुणीभूतव्यंग्यप्रकाराश्वालंकारोदेशु निवेशपतां वा व्याजस्तु
तिरपि योगार्था लीढत्वाद प्रस्तुतप्रशंसायां निरस्यतां चकार्यकारणादिविषयकत्वद्वारेण हस्त
स्याइतिवक्रव्याकुलीस्यात्। एवं न हि प्रागुक्तप्रकारवत् इषयंक्तुत्रां तर्भवति निचेन व्यंग्यभेदे हि
तिग्रहाणान हि व्यंग्यभेदाः सर्वेप्यपरिमिता अलंकारप्रकारश्चापदेनभावयितुं शक्यन्ते यथा
पि कुवलयानंदकृता निंदायाग मस्तवेऽउदाहृतं प्रध्वानवैरिणि गौरि जयाय्यर्धशिवस्यादत
देवत्वं जगतीतलेस्मरहराभावे समुन्मीलति गंगासागरमवं शाशिकृत्लाना गाधिपः स्मान
लेसर्वज्ञमधीश्वरत्वमगमत् त्वांमाश्चभिक्षाटनं यच्चसी विज्ञाः सर्वस्य रोसीतिराज्ञः स्तुतावाचा
नेनूपपामदीयेवैडूष्यादिदारिमादिजानन्नपि वक्रप्रदनि नरदितं तुशक्तो महां किमपि न ददासी

र
गं
२७४
274

तिनिंदावाच्यतश्चक्तंच नत्रासाधयश्तिपुनेः साधुकर्तत्वं किमतःपरं। यन्मदर्थेविलनाशिदैनेरपि
नैवेवरपीत्यडपदमेवं दाह्यतपर्यैनास्यातितमावेलूह्यएपातू: तत्रहिंसाधु किमतःपरंकर्तव्यमिति
वरोहिदीरिनासाधुकादिणीत्वनूपास्त्वतिः श्रुतमात्रैववापितासतीविपरितेर्थे स्वास्त्रसमर्थएोन
यैवसति। इहतत्रसर्वज्ञत्वमथीश्वरत्वेवनतथा॥ राजवार्णनश्रत्तावैराजगतास्तत्वापामरत्वयोरविवति
तत्वात्। अतएवसर्वज्ञोपिसमर्थोपिमानरहितवानसीत्युपालंभरूपापिनिंदानात्रविवक्षिता। सर्व
तस्यसमर्थस्यतवदारिद्र्याहरहितंत्वयोग्यइतिस्वविज्ञायनापापवश्रत्युतविवहितत्वात्। अस्कचात्व
डक्तायालंभनूपनिंदात्रागम्यातुष्यतभवतिवमपिसाधुइतिपुनःसाधिनिवयेसाधुकारिणीत्वमि
वनास्मिन्घट्टेसर्वज्ञत्वमथीश्वरत्वंवयुद्वंयरअतिभमितिशाक्यवक्तंउपालंभनूपापानिंदायाअन २७४
त्वानापत्तेः। प्रतीतिविरोधाच्चेतिसहृदयैराकलनीयंकिंमुक्तंर्इकिपुंगवेनेनिरतिरसागाथेव्याजस्त

तिप्रकरणं अथान्ते प्रमेयस्योपमानसर्वं विसकलप्रयोजननिष्पादन त्वमवाङ्मुपमानं
कैमर्थ्यमुपमानाधिक्षेपनूपमात्क्षेप इति केचिदाहुः तन्मते चेत्थमुदाहरणं निर्माणीयं प्र
भूदयन्तस्तुः कुसुममशरकोदंडमहिमा विलीनो लोकानां सहनपननायोपि तिमिरैः नवा
सिन्धीहृषैकिरतिपरित्यक्त्वा विवश्नैकतो हेतोश्चेतो विधुरयस्युदेति प्रतिदिनं यथावाव
स्यथावलपङ्कं दरं विलसति भवतः कराम्भोज चिन्तामणिकल्पद्रुमकामगवीभिः कृतं
जगति अथोपमानप्रयोजननिष्पादनं शान्तं द्वितीये त्वाक्षेप इति भेदः अपरे त्वाक्षेपो
ममस्याक्षेपस्य पर्यन्तान्तरालवनप्रभुत्वो निषेधस्त्वाक्षेप इत्याहुः तेषां मते इदमुदाहरणीयं ।
स्मरारागामारामादि हूत्यगीति — ं निलहलाः येतपुः शार्ङ्गीशङ्गाम्यादिव हरविलो
क्षेत्रजनः किमेभिर्याकार्यं शिवविवेकेन विकलैश्चिरं तीव्रत्रास्तामपि धरणीरिङ्गीत

र. गं. २९५ 275

रपतिः॥ अत्र किमेमिरित्याशुत्तरार्थेन श्लोकोऽयोक्तः यत्तु प्रतिते पमात्रपदं सरालं वनेन क्षिपते।
यथा वा। किं निःशंकं शेषे शेषे वयसि त्वमागतोऽस्तमः अथवा सुरवेश पीथ्याजननीजगतिजा
ह्नवी निकटेऽप्यमेव निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आ
त्तेपो द्विधा मतः। विशेषं वक्तुमिष्टस्यार्थे विशेषं वक्तुं विवक्षितस्य प्रकृतार्थस्य निषेधो विषय
महत्वात्कथनादिप्र्यारव्यानरूपः सवक्ष्यमाणविषयउक्तविषयश्चेति द्विविधस्ताऊः
तियं मतेऽल्पमुदाहार्यं। गीतिं गिरा मम रतनु स्थिकिरांत्वदीयांतां वाकृतिंकृतिवरे रमिनेरनी
यालोकोऽत्र रामध्युक्तिकरणरसां द्वीतांतु न कस्यचिद्ददेति मनः प्रसादः॥ अत्र कथ्यमाण
स्य मप्रसारस्य निषेधी वर्णनीयं चांतो बोधयितुं स्यासो नुमानेव यः शीतासंगानि निश्चलाद २९५
ष्टिः तस्याः स्वभगकथे पतिष्ठ तावत्कथ्यां तरं कथयम्य अलंकारसर्वस्वकारदयस्तुः। माकणिकस्या
ग।

प्रतिष्ठितत्वाभासमात्ररूपः कस्यचिदर्थस्याविधानं न तु किमपि कः श्यावाश्वात्माकरणे कस्यचि
धित्वादशाप एव सन्निषेधे पर्यवस्यति सोऽपरस्तु भयविधोऽप्ययमात्ते पः तत्र निषेधाभासरूपत्वाद्वेप
त्वाद्विविधः उक्तविषयो वक्ष्यमाणविषयश्चाउक्तविषयो हि द्विविधः क्वचिद्वस्तुमात्रनिषेधात्क्व
चिद्वस्तुकथननिषेधात् वक्ष्यमाणविषयस्तु वस्तुकथननिषेधात्मक एव सामान्यधर्मावच्छिन्न
प्रतियोगिताकनेनेशहीतस्य मध्ये माणेऽपि विशेषहृदये निषेधात्मना स्थित्तीनिषिध्यमानग
ते विशेषान्तरपर्यवसानं सोऽपि द्विविधः सामान्याश्रयत्वे किंचिद्विशेषनिरूपणाभ्यां तत्र निरूपि
तेषु यत्किंचिद्विशेषेषु प्रयोजनाभावादप्रवर्तमानो निषेधो वक्ष्यमाणेष्ट विषय एवं संपद्यते
अनिरूपिते तु तत्तत्क्षणं च तत्र विधेयस्मिन्नायोऽपे इष्टार्थस्तस्य निषेधस्तस्यायस्सत्वमर्थ
गतविशेषप्रतियाऽरूने चेति चतुर्यम्पञ्चप्रपेत नेननाय निषेधविधिर्नवा विहितं निषधो

रं
गं
२१६

अर्पितनिषेधेनासत्येनविधेयाद्विप्रमाणत्वायोग्यार्थादाक्षेपः सचप्रागुक्तादिशाचतुर्विधः विधिनात्र
सत्येननिषेधस्यात्तेपअपरोऽयमाक्षेपः। अत्राप्यनिष्टोर्थस्तस्यविधिस्तस्याप्याभासत्वंचार्थगतविशे
षप्रतिपादनंचेतिचतुष्टयमुपपद्यतेइत्याह एतेषांतेचेत्यमुदाहरणानिर्माणीयं। नवपंकवयस्तव
स्तवंन्तपऊर्वीमहीयन्त्रषात्तरं। रणसीमितवावलोकनेतत्रणाङ्कैरादिनकौशिकापते। मांयाही वि
धिर्विधेयविषयोवाच्यः स्वतेत्रेकुथ्रनोयेसोभवतास्मिदानशतिगीः आख्यानसंख्यावतां। एवंदोषवि
चारणाकुलभादेवत्वधिप्रोन्मुखविवल्कव्यप्रतिभादरिद्रमतयः किंचित्रदिस्मेदेवेवलनवावलव
रितंविदुषामग्रेविविच्यवक्ष्यामि अलमथ्यवापापात्मनक्रुतयाकथ्यपायितेहृतया। स्वासोनमान
वेयः शीतात्मशान्तिनिस्खलाहृष्टिः तस्याः किंचापृच्छसिनिर्दयातिष्ठत्वसोहृतावार्ता। तत्र। यएयेकवे
दूक्तोकवित्वनिषेधोवाधितोपिध्याचादित्वंनिषयात्मनापर्यवसन्नत्रार्थगतस्यार्थस्यसनात्व । २१६

रूपंविशेषेणनक्लिप्तंद्वितीयपर्ययेरक्षणादारघ्योःकथनस्पष्टत्वान्निषेधोवापितरस्तयोर्विवदितेनेवपर्यः
वस्तत्रवशपाठ्येयतो द्वितीयेस्वलसंवेधिहतानकथनत्वेनसामान्यरूपेणप्रकृतयेस्मादिहतांत
कथनस्यवस्तमाणस्यनिषेधः कथ्यमानस्यस्यविंतितद्धःस्वप्रदेतान्तर्थैकचनतत्सेवधिमावात
पि अशेषाणांनानवादिकंकथयित्वाक्रियमाणेणनिषेधोवक्ष्यमाणमरणवानांविषयः सन्त
स्तामुखोदनिःसारणीयता॥ प्रभुनिषेधस्यप्रतिष्ठानात्रविहितनिषेधोनापिनिषेधविधिः तयो
निषेकोषिकरामचंद्रंनिनीषसेचेत्रपाकिंविकल्पैः निरंतरालोकनगुणपथ्यमाभवंतद्वन्यास्त्वह्नी
वभाजः अत्रपुत्रस्नेहाकुलस्यदशरथस्यवाक्येनपोतिविधिः। वापितोमानयेतिनिषेधेपर्यव
सितिंप्राचीनममतानुसारीरायावेपोदाहरणं। न्योनेषांमतेत्वदाहरणमेवशब्देवप्राप्यमिक
मतस्तिद्ध अक्षिपःप्रतीयमेदोद्वितीयमतंत्वसिद्धस्तुविहितनिवेधपवनपुनंरात्रेपत्रत्रनिषेस्या

२ गं
२९१

त्वाभासत्वरूपत्वादिति तदाशयः इतरेत्तु निषेधमात्रमाक्षेपः चमत्कारित्वं चालंकारसामान्यलक्षणा
यासमेव तत्त्वव्यंग्यपार्थ्यं सति संभवतीति सत्यंग्यो निषेधः सर्वोप्याक्षेपालंकारः एवं चोपमेयस्योक्तावुप
मानेके मर्थ्यमभ्युपयन्तान्तरालेवेनकृत्वप्राचीनपक्षकेऽमर्थ्यक्रियाविशेषप्रतिपादनप्रयोजकोक्तवस्तुमा
णाकथनकेमप्यकानामनुपदेशकनिषेधविध्याभासपोषसंग्रहस्यपप्पाक्रः। अथ्याक्षेपप्रधानिस्वत
त्वतानुसरेणोदाक्रियते त्वामव संपसि सहत्वाः स्तजति सकलाथ यं। किं वाच्यं तस्य वैदुष्यगुणास्य
महामुनेः अत्र येषामुपमानकेमर्थ्यकामात्ते पक्षेषां वपि सन्ति किं वाच्यं तस्य वैदुष्यमिति वैदुष्यो
क्तेः सवापायाः सद्भिति वैदुष्याभावपर्यवसानादुपमानकेमर्थ्यस्यापि करणीसेवप्रतीतेर्वाच्यकल्पत्वात्क
थं नाम ध्वनित्वं स्यादिति। नैष दोषः ब्रह्मणोऽपि त्वाभिसस्तेन कृत्स्नोपायावसंपत्यस्य माशेपाकुलेनत्ववदि इति
मितवतः किं वैदुष्यं वाच्यमिति वैदुष्योक्तेर्निर्व्यवत्वादाक्षेप संभाविक्रान्तोपक्ष्यादवशंप्रगाणस्येतद्व्यपर्यालोचनेन वै २९१

पर्यवसानमिति निजत्वसंवलनं। येषां त्वाभासरूपनिषेधप्राधान्ये पक्षे षां न प्राग्युक्त्या आक्षेपध्वनित्वं ये।
त्वांगीकरणं के सर्वं वदंतु कवयस्तु तो समानकृत्स्नेनासीत्येषोर्थस्तु मतो मम अत्र कृवेर्वाक्ये
वाधितत्वादाभासरूपो नाहं कविरिति निषेधो गम्यमानो मिथ्यावादित्वाभावरूपेणापर्यवस
नृत्तरार्थोर्थस्य समस्य तात्रूप्यं विशेषमपृति इत्थं स्वस्वाभिमानभेदाद्दोषाणां भेदात तत्ध्व
निनां स्थितेविवेके सवक्तुमविलान्याक्षोहयग्रीवाश्रितानुगणानू पोहितुमेभिः परिच्छेदेना
नेशक्यो महोदये रिति यद्यनिकादेरा क्षेपध्वनित्वेनोदाहृतस्वाभिमतात्क्षेपानभिव्यक्तेरनुग्रहणा
मेवैतदिति निर्युक्तिकं वदन्तोलंकारसर्वस्वकृत्प्रभृतयः नस्याभसरूपपवनिषेधप्राधान्ये पक्षस्याप्ति
वेदस्याज्ञा। नापि प्राचामाचार्याणां नवापि युक्तियेनं ध्वनिकारोत्तम पेत्तत्वङ्कं श्रद्दधीमहि
यस्तु तवे शरीरस्यमेवोचितं। ध्वनिकृतामालंकारिकसरणिव्यवस्थापकत्वात् नह्यस्मिन्या

रा. सेश्रातेयादियादिशत्रुसंकेतशाहकेप्रमाणांतरंसमिश्रातेप्राचीनवचनेभ्यः। अन्यथा सकलविपर्यो
गं मापत्तेः॥ यत्तु॥ नदेङ्कमौलेनवर्याराजसंदेशहारिणः। जगत्कुट्टेनिंनस्नेपनशत्रुः कश्चिदित्यतइतिप
घमत्रकारस्सर्वस्वकारमतेनोदाहृत्येत्यमुक्तंकुवलयानंदकृता। अत्र संदेशहारिणा मुक्तो नवर्यसंदेश
२१८ हारिणइतिनिषेधोनुपपत्तेः संधिकालोचितकेतववचनपरिहारेणयथार्थवादित्वेपर्यवसन्नस
र्वजगतीशालकस्यतववनकश्चिदपिशत्रुभावेनावलोनीयः किंतुसर्वेपिराज्ञानोभक्तभावेनसंरत
णीयाइतिविशेषमातिपतीति। तत्रत्वङ्कस्यविशेषस्यनिषेध्यांशेपंत्वात्। नहिनवर्यराजसं
देशहारिणाइत्युक्तेतवनकश्चिदापिशत्रुभावेनावलोकनीयः किंतुसर्वेपिराजानोभक्तभावेन
संरक्षणीयाइतिविशेषोवगम्यते चवृजगत्कुट्टेविनश्यत्युतरार्धेप्रयुक्तेयोहिनिषेधमात्रसाम. २१८
र्थ्यातिसोविशेषंस्तनिषेधप्रत्यायतीतियुक्तंवक्तेनतुपरकीयंविशेषं। तथाहिराजसंदेशहा १८

रिणा अप्युक्तेन वयं राजसंदेशहारिणा इति वाक्ये तस्मिन्न निषेधस्य बाधा राजसंदेशहारिपदेन
लक्षणाया राजसंदेशहारिनिष्ठे केनवचनप्रयोक्तृत्वादि यमेवं तदुपस्थापयंति प्रयोजनं च तन्नि
षेधे सति स्ववृत्तस्य सत्यवक्तृत्वादेः स्ववचनगतस्य सत्यत्वादेव प्रत्ययः अयमेव च विशेषस्या
क्षेपः एवं स्थिते किमुच्यते न वचनकस्मिन्नपि शत्रुभावेनेत्यादि। यदि तु पूर्वोक्तादेव बाधा ज्ञानप्र
दस्य शत्रुलक्षणा न वयं शत्रुसंदेशहारिणा इति प्राप्रेनार्थेनास्मत्स्वामिनः शत्रुत्वमेव न भवति किं
त्वस्मत्स्वभावेन या लक्षणीया इति विशेषोवगम्यत इत्युच्यते॥ न दाहृतीयकसान्द्रे नास्मत्स्वामि
न इति निषेधस्याक्षेपः स्यात्तत्तु ज्ञापकत्वं द्रोक्तं यथा प्रत्यनिषेधः यदि तु परूपपाय यथाक
थंचिद्विशेषोन्नायकोप्याक्षेप इत्युच्यते तद्याप्रिसंधिकालोपि न केन वचनपरिहारेण यथा
र्थवादित्वैः पर्यव — स्यति तस्मादेतद्वचनस्यासंगतिरेवान्यदि यथार्थवादित्वेन केवलेन तदुक्तौ

र.
ग.
२७८ विशेष्यांतरं। अतएव। बालकनाहं हन्तीत्यत्र हन्तीत्वस्य वस्तुतो निषेधेप्सवस्तु वादित्वादिविशेषो व्य
ज्यत इत्यत इत्यलंकारसर्वस्वकृतोक्तं संगच्छते॥ इति र. गं. येत्वाहुरेतेच प्रकारां॥ अथ विरोधमूलालं
काराः एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसक्तिप्राप्तयोरर्थयोर्भासमानैकाधिकरणासंबद्धत्वमेकाधि
करणासंबद्धभानं विरोधः यद्वा एकाधिकरणसंबद्धत्वेन प्रसिद्धयोरेकाधिकरणासंबद्धत्वेन प्र
279 तीपादनं सः स च प्ररूढोप्ररूढश्च प्ररोहश्च बाधबुध्यनभिभूतत्वं तद्वैपरीत्यमप्ररोहः तत्राद्यो दो
षविषयो द्वितीयश्चालंकारस्य अतएवमं विरोधाभाससमाचक्षते आद्यपक्षास्तत्त्वाभासः वि
रोधाश्चासावाभासश्चेति॥ आमुखएव च प्रतीयमाना — मितिजायमानाविरोधबुद्धिनिरस्तकृत २७८
श्यावत् तथापि कार्यकारणादिबुध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधैककाचः॥ तदा — टस्त्ववि
भावनादिव्यवमाणः अमत्र जातिगुणक्रियाद्रव्याणां पदार्थानां मध्ये जातेर्जातिगुणक्रिया 64.

द्वयोर्गुणसगुणक्रियाद्रव्यैः क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्येण समुच्चयत्वो दशभेदाः क्रियायाश्चानवैयाकरणाना
मिवशुद्धाभावनानार्पि नैयायिकानामिव संसर्गरूपा किंतु तन्महातु वाया विशिष्टव्यापाररूपा उदाः क्रमेणा
निशरात्रिगुणत्वज्ञातात्म्यपि – गुणत्वापत्तकं शाक्यभूवन् । हृदंशोदहनायतनसवाकाभेवनाकाश्म
याभवतययोपिः । अत्रपरत्स्फुरत्वपिञ्जातत्यादीनां विरोधो विरहिणी दुःखजनकत्वविमर्शनान्निवर्तते
त्वपि देवे त्वया दृष्टे त्वया दृष्टे भवेति जगति जगतितले । महान्तोप्यगुणा वो राजन्नगुणवश्वद्दमहत्तराः । खला
नामुल्कमोहन्तकोमलाः शीतला अपि हृदयानीह साधुनां छिद्रं समर्थं दहन्ति च वि । चारिते मुहिंसन्ति
त्वानित्वदीये नित्यनिर्मलो । परमात्मनगतमप्याथने परमाणुनां द्रष्यं यन्तित्तगुणाद्वेचत्तगुणाद्वेवदद्
तिगुनः स्मरपराधीनात्रिर्दयाहन्तयोषितः । कान्तारे विलपन्तीं नात्वद्द्रागनिस्तगीदृशां । देवित्तानिसमा
कर्णैह रिद्विरेपिचुत्तभाः शतादिसमगुरुं । अत्रनाम्नो दिरिधर्मा माञ्चं विवक्षितं उपलक्षणपरत्वात्

र
गं
२८०

तैनयः॥ किलपालकोपिप्रमाणपुरुषो विशुद्धमूर्त्तिरपिनीलावुदनिभोजंगहिनकृदपिजगदहितकृद्गोहारको
पिनागोद्धारकइत्यादौ सद्धोप्येभावस्यचपरिग्रहः वस्तुतोजात्यादिभेदानामद्दष्टत्वात् श्लेषमूलत्वाभ्या
दिविरोधोज्ञेयः ननुहितकृत् अगोहारकोपिनागोद्धारकइत्यादौ विरोधस्यप्रतिभामात्रेस्पेष्टपर्यंतत्वेनालंकारत्वस्य
स्याविषयेप्राधान्यः सर्वालंकारायवादकत्वादिति चेत्कोटिः शृणोति। इदंतुवाच्यं। यत्रापिशब्दादिविरोध
स्ययोतकस्तत्रविरोधशब्दोन्यत्रनार्थइतिताचत्वाचोस्तिद्धांतस्तत्रशब्दस्यशब्दरूपतीतिगोचरत्वंविरो
धस्यन—टते। नयोप्यवपर्यायादौनिपतेषुविशेषणविशेषणसंसर्गेषुविरोधस्यचत्राप्यसमावे
शात्। नचतदपिकारणात्तत्रिमिवतत्रातियौगिकत्वमपिविरोधात्तथा चपरकोतनजर्था २८०
तरपदार्थयोः प्रतियोगीत्वस्यसंसर्गेत्वात्संसर्गएवविरोधस्यसमावेशइतिवाच्यं। तत्कोपिपरउ
द्धइत्यादौतथाप्यसमावेशात्। नहिसमःसमत्वविरुद्धत्ववदपिइतिशाहथीरत्नभवसिद्धा। ९

येनलक्षणादिकृतस्त्वेऽप्येतेमहि। अत्राहुः॥ समोऽपि मन्दः नयोऽप्यनयः इत्यादिविरोधोदाहर
णेषु शाब्दद्वयेन ज्ञापितत्वजागरितत्वादिधर्मद्वयस्याद्युपस्थितेरुपक्रमसर्वेऽपि ज्ञानादपि शब्दस्यावि
व्यात्तरतो विरोधोऽपि स्मर्यते। अनंतरं च प्रतिबंधकज्ञानसामग्र्याबलवत्वात् विरुद्धापि पौर्धर्मा
विनिमनिमेवैयंजनिके वा विरोधबोधे जाते न प्रतिरोधर्थीस्थापितजागरितेयोरभेदबुद्धेरनुत्पादा
त् द्वितीयशास्त्रप्रादुर्भावितद्वितीयार्थमादायान्वयबोधेऽनत्वविरुद्धार्थमूविरोधधीश्चशिथिल
मूलानिवर्तमानापिकविसंरंभगोचरतया चमत्कारणमिति प्राचां निष्कर्षः॥ नव्यास्तु अर्थद्व
यप्रादुर्भावं विना विरोधाभास एव न संभवति। तत्रैको विरोधस्योल्लासको द्वितीयस्थानमेवाध
विषय इति न तत्संभवपरं तु अन्वयबोधविषये द्वितीयोऽर्थो विरोधोल्लासको द्वितीयश्चाप्यर्थो भिद
पिस्त्रेषभित्तिकाभेदाध्यवसाय इत्यलं दिशा सा भिन्नतया भासते। एवं चाविरुद्धं द्वितीयार्थमा

र
ग
२८१
281

रायान्वयबोधेसत्यपितास्पदीभूतस्याविरुद्धार्थस्यनिःशेषत्यानिह्नुतेरभावादर्थमतःश्लेष
न्निवविरोधोपिमानसंबोधंतदुमारोहति। अतएवचमत्कारीतच्चाते। नेहहिनिःशेषत्यानिह्नु
तस्यचमत्कारजनयितुमीष्टेनचातेरेणचमत्कारजनयियोनातावशिथिलमूलत्वनापिचास
तिकोनिह्नुतिरिमाऊः। नन्वपिशब्दादीनांप्रयोगेशाब्दोविरोधाभासस्तदुक्ततिनत्याप्यसंगतंनिपाती
नांध्याहिकनयेशाकेरस्त्रीकाराद्दितिचेत्। ननिनूठलक्षणाद्यवनिनूप्छपोतनायाअपिशाक्ति
समवत्वात्। अथजातेमीद्धयाश्चविरोधालंकारोनभवितुमीष्टेऊद्धमानिशराश्चद्वौवाऊ
वोऊःखितेह्यादिद्ध्मावारायमूलस्यरूपकस्यवोल्लासात्॥ यदिचसत्यप्यारोपेविरोधेविरोधाभा २८१
सउच्यतेउच्यते। इहहिमुखचंद्रइत्यत्रापिसएव। ननुरूपकविषयस्यसर्वस्यापिविरोधेनाक्रांतत्वाद्विति
पयमाससविषयेरूपकंविरोधस्यगुणोदोषावकाशस्यापवादइतिवाच्यंऊद्धमानिशराश्चणोलपादिरेवदहनताशिखं

२२

द्रो वाऽद्भवः शंकरचूडापगाकालिंदीत्यादौ तदभीष्टविरोधसामान्यप्रसंगादिति चेत्सत्यं । इष्टहि
अलंकारवर्गे यो यः पात्रे संसृष्टं पंचमत्कातिपथमवतरतीति स एवत्रालंकारः इति निर्विवादं एवं च सरूपके
मुखेचंद्र इत्यादौ पयःप्राप्तिविरोधस्तथापि न सतत्र प्रतिपिपादयिषितोऽपि तु चंद्रनिष्ठाल्हादकत्वादिस
कलगुणानां मुखे प्रतीतिसर्थ्यं चंद्राभेद एवेति स एव चमत्कारी न विरोधः ॥ एवमन्यत्रापि विरो
धोऽपि वर्णनीयार्थानुगुणत्वात्तदूषित इति नालंकारः विद्यमानयाप्रकिरत्वात् । कुंसुममानिश
रा इत्यादौ नु विरहिराभादीनामवस्थाया अत्यद्भुतत्वस्य विवक्षितत्वान्नादानुगुणापान्नंगं मितोः
पर्योर्विरोधः समुल्लसतीति स एवालंकारः । न चेमपि सरूपमास्थाले विरोधः विवक्षितत्वात्सा
मानामभूदलंकारो यस्स मुल्लसतीति स एवालंकारः । न चेमपि सरूपफस्थले विरोधोः विव
क्षितत्वात्सामानामभूदलंकारो विरोधस्थले तु कुसुममानिशर इतीत्यादौ विरोधो ल्छायनाध्य

२ । मेभेदस्यावश्यविवक्षणीयत्वेद्रूपत्वमिति वाच्यं । विरोधविवक्षानालिंगितत्वस्य रूपकालंकारे विशेष
स त्वात् । यद्वा अभेदस्यात्र विरोधी — यनार्थमनुपात्तस्यापि चमत्कारित्वाद्रूपकालंकारस्य मुख्यत्वात् तत्र
दलंकारलक्षणे च अलंकारसामान्यलक्षणे वा चमत्कारित्वस्योक्तत्वात् ।। यदि त्वेकदेशे एपायव
२८२ स्यापायस्य पुनर्वादनविवादतत्समयपरिश्रमन गाभीकृतः किंतु पीडाजनकत्वरूपा मत्वा प्रतिशयमा
282 विवक्षितेन तदात्रद्रूपकमेवा यद्विवानगरविशेषस्थितरज्जुतात्व चन्द्रया यत्र हिनावीणां मुखं त्वं वद्दस्तु प्यते तदा
विरोधाभासमप्येवेति प्रियां नन्वस्मसोमपद्धहृदस्यावैश्यैकेनार्थीन विरोधस्याल्हाजनमध्यदेशाच निवृत्तिरेवंग
गायां चोपांसंवा । कोशातिक्रान्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि शक्येन तत्रोल्लासानंलहेगा च निवृत्तिरिति विरोधाभा
सप्रसंगः न च दृष्टान्ते विरोधोल्लापकनिवर्तकव्यापारः शक्येप्येपास्थितिविरोध्यन्तिकेत्येतदृष्टव्याप्येति वेलवणापासि २८२
क्रियाबांसमापिकेवलत्वोपन्नदकाविरोधाभासलक्षणातिप्रसंगस्यानिवारणान्न हि लक्षणे विरोधोल्लापकनिवर्तकयो १८

त्वमेकजातीयवृत्तित्वं वा विवक्षितं तथा मतिकुसुमानि शरा इत्याचीनरीत्या व्याप्तिप्रसंगादि
ति चेत् । विरोधस्यात्र प्रतिभानेपि कविप्रसरभागोचरत्वेनाचमत्कारित्वात् । अयं च विरोधालंकारः
कुवलयानंदकृता तु त्रयोदशशिरस्कोः प्रुदाहृतः तथा प्रतियभूयैर्विवक्षितत्वोभियाविरुद्धधर्मैरपि
भेदतोक्तितात्र मित्रजिन्मित्रजिदोजसा सपदि चावद्धवाढद्धगण्य वर्ततेति । विरोधप्रतीत्यनंतरंप
नार्थांतरमत्र विरोधस्य समाधानं तत्र विरोधाभास इष्यते यथा रिपुर्गणेर समभावभंजनो रिपुरा
जिरसमभावभंजनः । अत्रादोऽनह्व तु त्रित्रपा विरोधप्रधानात्मिकपामुरवस्थिति तया विरोधस्यात्या
गतेऽमयमत्रमिति कथमनुतिष्ठेच्च विरोधस्य चमत्कारमूलमलंकारभावं वहेत् इति विरोधप्रकरणं
अथ विभावना । कारणाव्यतिरेकसामानाधिकरण्येन प्रतीयमाना कार्योत्पत्तिर्विभावना
तदुक्तं क्रियायाः प्रतिषेधेपि फलव्यक्तिर्विभावनेति ।। क्रि चाशब्देनात्र कारणं विवक्षितं ।।

१ नकारणाव्यतिवर्त्तते सामानाधिकरण्येन कार्यसत्त्वे निबध्यमानापायात्ततो विरोधः प्रतिभास
गं मानोपि नदितरेण कल्पनया निवर्त्तते। यथा विनैव शास्त्रं हृदयानि पूर्णां विवेकभाजामपि दारपुम
२८३ श्रनस्य मायामवश्वलञ्जुलीलाजयंतीनीलाञ्चहूलापताम्रुः ॥ अत्र हि दारणे शास्त्रं कारणं तदभावेपि
दारणमुपनिबध्यमायाततो विरुद्धमपि नीविलासरूपहेतुकतत्कार्यं वदस्मति। ननु चयस्य का
293 र्यस्यास्तित्वं निबध्यते न हि नदीयकारणत्वेनावगतव्यतिरेकः प्रतीयते यदीयकारणाव्यतिरे
कस्य प्रतीयते न हि तस्य कार्यस्यासत्त्वं निबध्यते दारणदेहपीडाविशेषो विवक्षितो न तु द्विधाभा
वः शास्त्रं च न कामपीडायाः कारणमपि तु देहपीडाकारणमेवेति चेत्तः। नामुख्यं हि दारणं द्विधाभावनं॥ २८३
गौणं च कामादिजनितपीडाविशेषः न योगीणामुखपोदरिणयोस्साहश्यमूलेनामदाप्य
वसानरूपेण ह्यतिभेदस्याविहि द्विधाभावनकारणमपि शास्त्रं कामपीडीकार १२२१ २१

णां संपद्यते । ते– भविचाव कार्याभिन्नतयाध्यवसितस्य पीडाविशेषस्योपनिबंधनान्न दोषः एवं चा
स्मिन्नलंकारे सर्वत्रापि कार्यांशेऽत्र भेदाध्यवसानरूपानि प्रायोक्तिरस्तु प्रायोक्तिवद्धप्राणाध्यवतपा स्थि
ता: तथा च पापसादिपिंडवदेकीकृतस्य वस्तुतः सदृशवस्तुद्वयस्यैकाचयवसंबंधिकारणव्यतिरि
कस्मामानां यिकरणेनापवावपवसादायपर्यवसानं भवति। तत्र कार्यांशः कारणाभावरूपविरो
धिनो बाध्यतयैवास्थितो न बाधकं तथा कार्यांशस्य काल्पितत्वात्कारणाभावस्य च स्वभावसिद्ध
त्वात्। अत एव कार्यांशोऽत्र रूपांतरेण पर्यवसानमवस्यति । अत एव च सम्भवत्वविरोधिद्वयघटिताद्वि
शेषालंकारादस्य वैलक्षण्यं। तथा चोक्तं। कारणस्य निषेधेन बाध्यमानः फलोदयः विभाव
नायां भाति विरोधोऽस्मिन्न बाधनमित्याहुः । अथातिशयोक्तिर्न सर्वस्यां विभावनायामनुप्रा
णिकाः किंतु काचित् । निरूपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शू

र०
गं
२८४
२८४

लिनेऽत्रत्र विभावनाया अतिशयोक्तेरध्यवसानमूलाया अनुप्राणकत्वादिति। ननु कारणाभावे का
र्योत्पत्तिरसंभवंतीक विनाऽभिप्रायविशेषेणेष्यमाणा हि विभावना न चात्रोपादानांतराभावे जगत
उत्पत्तिः परमेश्वरादसंभवंती येन विभावना स्यात्। नासदासीत्सदेव सोम्येदमग्र आसीदात्मा वा
इदमेक एवासीत् असद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेत्यादिश्रुतिभ्यः अहमेवासमेवाग्रे नान्य
यत्सदसत्परमित्यादिस्मृतिभ्यश्च सृष्टिकाले भगवदतिरिक्तवस्तुजातस्याविषयावगमात्। तस्मा
दत्र विभावनाया एव संभावना नास्ति कुतस्तरामतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वमभिधास्यत इति चेत्। ना
त्र हि भगवतः सकाशात्केवलस्य जगत उत्पत्तिर्नकवेरभिप्रेता येन तस्या उपादानांतरव्यति २८४
रेकेऽपि भगवतालादीनामाधारस्य भित्त्यादेश्चाभावे केवलाकाशे जगत्यैवोत्पत्तेरसंभवः
। स च तस्य जगद्रूपत्वानुसंधानात्तत्कारणांतराश्रयव्यतिरेकमादायानि ८०

निवर्त्तन इति निरुपादानसंभारमिमत्र निःप्रत्यूहैव विभावनेति ॥ सकशात्संभवात्तदंभनमूल
विभावनानस्यात्किंतु जगांश्चित्रद्रूपस्य चित्रस्य च केलस्योपादानानामपिहरिता ॥
भवत्यतिशयोक्त्यनुप्राणितत्वव्यभिचारः एतेन विभावनायां सर्वत्रातिशयोक्तिरनुप्राणिके
ति सर्वस्वकारोक्तिरपास्ता। अथ विभावनायाप्यवाभावात्कुत्र व्यभिचार इति चेदत्र विमर्शनीक
रोऽपि प्रसक्त इति। उच्यते मास्म भूत्सर्वत्र विभावनायामतिशयोक्तिरनुप्राणिकाहार्याभेद
बुद्धिभावाभावेनानुप्राणकतत्स्वरूपकेणेति न दोषः एतत्कारणं विना कार्योत्पत्तिरेका विभाव
ना कारणानामसमग्रत्वे द्वितीया सत्यपि प्रतिबंधके कार्योत्पत्तिस्तृतीया। अकारणात्कार्योत्पत्ति
श्चतुर्थी विरुद्धात्कार्यजन्म पंचमी। कार्यात्कारणजन्म षष्ठी क्रमेणोदा। अथ लाक्षारसासि
क्तं रक्तं तन्व्याः पदांबुजं॥ अहो वतीदृगकथितैर्जगज्जयति मन्मथः स्रातपत्रं दृढं त्या भ्रम

२ नाय न स्तवाशं खाद्दीणा निना दोषमुद्देतिमस्स्त्वद्ध तं॥ शीतांशोः किरणाश्चंते ददहंति हृदशो दशो॥
गं यशः यो पिरभवत्करकल्पतरोस्तचेति षड्प्रकारं विभावनामुदाजहार। कुवलयानंदकृतः तेन
२८५ देवमकंचात्कार्योत्पत्तिरुक्तीयास्यास्तस्यापि प्रतिबंधके। अकोणानत्कार्यजन्मचतुर्थीस्याहि भा
वनाप्रकारस्स्यादुक्तं भवति। अन्यथा चतुर्थीत्वायसंगतेः एवं च यष्ठ्यामाह श्यपमुपमाभेदे तद्रूपक
९९६ प्रभेदो यउपमानोपमेययोर्विस्यादिभिर्लक्षितस्यापपा नूपकादिमामान्यसद्भावोदयेस्माव
पवाद यस्य भेदाउक्तारूत्येद्द किंतर्हि भावनासामान्यलक्षणं पलक्षितस्य विभावनासाऽमा
न्यस्यामीभवतीत्यतः प्रकाराउपपद्येरन् कारणं विना कार्योत्पत्तेस्तुप्रकारांतः याततत्वा २८५
त्। अन्यथातितत्वात्। अष्टमनिशायोरन्यादियषितादशासकलप्रकारान्तमह समात्यलत
वेत्यादिभिर्विभावनाप्रकाराना लक्ष्यता विनापिकारणं कारणं कार्योत्पत्तिविरपेक्षे विभा
८१

णप्रवेशयमितिचेत्। एवमपिप्रथमप्रकारात्द्वितीयप्रकारस्यवैलक्षण्यंदुरुपपादमेवं।कार
णाभावेपिकार्योत्पत्तिरित्यसिद्धिरित्यत्रकारणतावच्छेदकसंबंधेनकारणतावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताभावस्यविवक्षितत्वात्। प्रकारांतरस्वीकारापेक्षयातादृशविवक्षायाएवतुल
घुत्वात्। एवंचएकमपिकारणाभावएव। प्रतिबंधकाभावस्यकारणत्वादितितृतीयोपिभेदो
नविलक्षणः चतुर्थेपिभेदेकारणाभावस्यार्थः शंखवादीणानिनादोयमुदेतीत्यत्रकेपिविभे
दोनविलक्षणः चतुर्थेपिभेदेकारणाभावस्यार्थः शंखवादीणानिनादोयमुदेतीत्यत्रकेपितं
त्रिनैतिप्रत्युपपादवैलक्षण्यंतस्मादाद्येनप्रकारेणप्रकाराणामालीढत्वात्तदुक्तप्रकारादस्यानुपप
न्नमेव। यदिन्तुयथाकथंचिद्विलक्षणयानंदोलितः समर्थोनीपयेत्याग्रहस्तदेतत्तुसमर्थ्यतां।
न्यायाद्धि। विनापिकारणंकार्योत्पत्तिर्विभावना सामान्यलक्षणसंगाद्यगच्छसावेहेथापश्

र
गं
२८६ हीनार्थौ च। सा द्विविधा। प्रतिबंधकातिरिक्ताकारणार्थोक्तप्रतियोगीकाभावोक्तिपूर्विका। स
त्यामपि कारणव्यक्तौ पदवच्छिन्नत्ववैकल्यस्य युक्तः कार्याभावस्तदेकत्वोक्तिपूर्विका सच का
रणतावच्छेदकधर्मः याचित्कारणतामात्रच्छेदकं सैव धास्य। प्रतिबंधकोक्तिपूर्विका चेति
। आद्यापि द्विविधा प्रकृतकार्यसमानजातीयकार्यांतरस्य कारणात्। प्रकृतकार्यविरुद्ध
कारणात्त्वकार्याद्वा प्रकृतकार्यस्योत्पत्तिरिति। एतदर्थकमेव ह्यकारणादित्यादि। इयं
च विभावना द्विविधा उक्तनिमित्ता अनुक्तनिमित्ता च। तत्रानुक्तनिमित्ता चित्रेवशाङ्गमित्यत्र
दर्शिताः। विलासानां मन्मथपीडाजनकानामनुपात्तत्वात्। उक्तनिमित्ता यथा। २८६
पदवाधिविलासभवनं यौवनमुदिपापचंद्रवदनायाः। दहनं विनैव तदपि सूनांगूदपा
नि दह्यंते। अत्र हृदिपात्रे यौवने दाहकत्वं वस्पति। पत्र। असंस्ट ८२

तं मण्डनमंगयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे
अत्र द्वितीयचरणे आसवाभावेऽपि मदस्य प्रतिपादनात् यौवनस्य चोक्तत्वादुक्तनिमित्ता विभावना:
अत्र तु प्रथमतृतीयचरणयोः संभरणपुष्पयोरुक्तमस्त्रं च प्रत्यहेतुत्वादित्यलंकारसर्वस्वकारा
भिरुक्तं तत्र विचार्यते । विरोधमूला हि विभावनाद्यलंकाराः विरोधस्यैव विघुत्सभावत्वा-
यातः प्रतिभासमानस्य मानस्य मानस्य च मत्कारबीजत्वात् । अत्र ह्यासवभिन्नत्वविशिष्टमद
कारणत्वं यौवनस्योक्तं । एवं च यौवनस्य मदकारणतायाः प्राङ्नैवोपात्तत्वायोगे व्रीहिप-
पोऽपि मदे यौवनासवयोः परानिरपेक्षकारणत्वावगते विरोधस्य लेशतोऽप्यप्रतिभाना
द्धि भावनैव नास्ति कुतः पुनरुक्तनिमित्ता विभावना न चासवस्य प्रसिद्धमदकारणत्वात्तेन वि-
नामदोत्पत्तिवर्णने विरोधप्रतिभा भवत्येवेति वाच्यं । भवेत्स यदि यौवनस्य मदकारणत्वं

र गं २०७ कविनाभावान्न प्रतिपाद्यते । प्रतिपादिते त्वत्र तस्मिन्नप्रसिद्धेकारणातिरिक्ततपाकविना
प्रतिपादितामिदमप्रसिद्धकारणमिवकारणान्तरमभविष्यतीति चैकल्पिककारणता
प्रतिभानाद्यत्र विरोधप्रतिभानं भवितुमर्हति । तस्मादत्र प्रथमतृतीयचरणयोर्न्यूनताभेदरू
पकं । द्वितीयचरणे तु प्रतीयमानोत्प्रेक्षेति विवेकः । अस्मिन्नेतदुदाहरणे ददहनस्यै
वाप्रसिद्धदाहकारणत्वाद्यौवनस्य दाहकारणतापाश्रयत्वाद्दहनमन्तरेणदाहोत्पत्तिव
र्णने विरोधस्यायाततः प्रतीयत एवेति सहृदयैरालनायं अथ लघु कधीवरपिशुना
निःकारणवैरिणो जगतीत्यत्र विभावनापत्तिर्न चास्तु किन्नाच्छिन्नमेतिचेत् । आलंका २०७
रिकैरत्र तस्याङ्गीकारणतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाप्रतियोगिताकत्वेन कारणाभा
वोविशेषणीयः प्रकृते च कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकः प्रसिद्धकारणत्वावच्छिन्न ८१

२४१

प्रतियोगिताकोवाभावो नतादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इति चेत्: स्खलाविनैवापराधं
भवंति खलु वैरिण इत्यत्र तथाप्रतिपादनात्. अपराधावस्य तथात्वात्. न च कार्य्यांशे प्रति
बन्धकाभावत्वेनाभेदनिरूपणीयत्वे नवा विशेषणी पश्यति वाच्यं। स्खलाविनैवापराध
दहंतीत्यत्र ज्ञानानित्यादौ तथापि दोषानुद्धारादिति चेत्. मैवं। कार्य्यांशे षष्ठी विषयितावच्छे
दकं तदवच्छिन्नाकार्य्यतानिरूपितायाः कारणतायाअवच्छेदकतामिह ग्रामसंदाहत्वं च दह
विषयितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभिन्नत्वेन पीडायाऽध्यवसानात्. न हि दाहत्वावच्छिन्नका
र्य्यतानिरूपितकारणतायाअवच्छेदकंमपराधत्वं अपितु दाहत्वावच्छिन्नाभिन्नत्वेनाध्यव
सितायापीडात्वनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतायाः इति तदवच्छिन्नप्रतियोगीताकाभावस्य
मनापि करणेप न कार्य्यांशस्यास्ति वर्णनिपिनात्र विभावनाप्रसंगः यदि हि स्खलाविनैव दहनं

२० इह्वतिनलमितिक्रियमाणेतदाभावस्यैवविभावनाएवंकमलमनंभसित्वंशेशाह्वीकमले
ग चेतसादोत्वार्योतिसंक्षेपः इतिसमाप्तं· विभावनाप्रकरणं॥ अथविशेषोक्तिः। प्रसिद्धकारणक
२९८ लापसामाप्यपिकारणानवाप्यमानाकार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः। तत्रसत्यपिकारणसमव
296 धानेकार्यस्यानुत्पत्तौविरोधः प्रतिभासमानः प्रसिद्धवदनामानः प्रसिद्धेतरणवैकल्पपि
पानिवर्तते॥ यत्वाउपनिषदः परिपीतागीतापि चहन्तमतिपथंनीता। तदपिनहाविधु
वदनानामानसमवदनाद्बहिर्याति। यथावाप्रतिफलमस्थिलाभूलोकानुरूपस्तंसप्रवि २८८
शंतोनिरीक्ष्यापि। हाहन्तकंचिदिमिदंविरमतिनाद्यापिविषयेभ्यः। अत्रोपनिषदभ्यावि
मर्शेसकललोकानित्यत्वाज्ञानेप्रसिद्धविरतिहेतौसत्यपिविरत्यनुत्पत्तिर्वर्णनागाधि
कादृशंप्रतिबंधकंप्रतीयते। इयमनुक्तनिमित्ताविरहत्यनुत्पत्तिनिमित्तस्यप्रतिबंधसाउ ८७

तत्वात् ॥ अथैव रागाधं वितमिदमिति निर्मातो ऽकृत निमित्ताके चिद् चित्तनिमित्तां तत्तीयामामने
ति उदाहरति चं। स्वपक्षे ही णिजगंति कृत्स्न मा प्रहरता पितन्नं यस्य शंभुना नवलं हतमिति ।
अमूक्त निमित्तं तावच्छेतनं तथा किंतं भविष्यति किं चित्तनिमित्तदक्षः साकाशेणो सत्वक्तानिकानि
मित्ताततो अचिंत्यनिमित्ता याभेदे इति ह्येषामाशयः अत्रैतन्नाकृत निमित्तापी चिंत्यत्वन निमित्त रूपे
पेण चिंत्यमानं प्रतीयते ॥ इह विशेषणमेवं तत्र कल्पनागौरवप्रसंगात् किं तु चिंत्यमाचिं
त्यं चेति द्विप्रकारक मर्पेन निमित्तेनापि नाकृतस्यानुक्त निमित्तेनाचिंत्यं निमित्तातेना चिंत्यनिमि
त्तानुकृत निमित्ततो न पृथग्भावमर्हतीत्यभिरूढः। अत्र च कारणसमवधानं कार्योत्पत्त्य
नैवोपपन्नमिति वक्तव्यः । वस्तु कार्यानुत्पन्नमिति वास्मिन्नेलकारैवाख्या। कर्पूरइव दग्धो विशे
मान्तरा पोननेइ । नमोऽस्त्वनायवीर्यवीर्यापतस्मै मकरकेतवे स्वपक्षे ही णिजयतिजगं

तिकतनेत्यमायुधइत्यापितनुयस्य शम्भुना नवलं हतमिति प्राचीनश्लिष्टोदाहरणोक्तकारणस
र मवधानस्य कामशरीरनाशरूपस्य प्रमाणासिद्धत्वेन बाध्यत्वायोगात्। यतः कामस्य शरीरनाशेपि
ग शक्तिबलयोर्नाशः कृतो न जात इत्येव सर्वजनीनः। अतस्तयोर्न तत्र शक्तिबलयोः सत्त्वात् कथं शरी
२६० रनाश इति ह्यपतेरुदितयास्मिन्नुदितेनेव देवपतेः जगदेतच्च समस्तमेकमेव चिह्नोपमास्वते इत्यनो
९३१ दयाभावे जगद्दर्शनस्योदयसत्त्वदयसत्त्वे दर्शनाभावस्य वर्णनेपि न विभावनाविशेषो — न
ह्यत्र साहजिकसूर्योदयो वर्ण्यते येन तयोः प्रसंगः स्यात् तथात्वे तत् किं संभवर्णनेपि न विभावना
विशेषोक्त्या नह्यत्र साहजिकसूर्योदयो वर्ण्यते येन तयोः प्रसंगः स्यात् तथात्वे तत् किं संभव २८८
एव न स्यात्। किंतु ब्रह्मात्मबोधसूर्योदयः तस्य च जगद्दर्शनमेव कार्यं न तु तद्दर्शना
तथात्वे तु सूर्योदयस्यैवासंभवोक्तिसंभवो न स्यात्। अतएव व्यतिरेकोल्लासस्याङ्गत्वम् ८५

यकालीटे संगच्छते। कारणाभावकार्याभावयोर्यत्प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्टे
न्यस्तस्याप्रतिपादने तत्र विभावनाविशेषोक्त्योः शास्त्रत्वत्समानार्थत्वं यथाभगद्दृह नाभोगे पश्यं
मात्रप्यद्दृनिशात्तस्याधिकमुद्देतिस्मगोपसीमंतिनादशः लोके ह्यसंनिकर्षस्तस्याकारणं
नभोवे संनिकर्षेपि। तस्मादेव निवहा· तथा संनिकर्षस्तत्रि कारणं तस्मिंस्तत्रपि ह्यदस्य भा
वे। वोधितः परंतु कारणाभावकार्याभावयोर्न प्रागुक्तप्रकारेण प्रतिपादनमित्यर्थेत्व
मेवतदुभयसंशयसंकेरस्य। अमुमेव वाक्यं मनसिकृत्य मम्मटभट्टैर्यः कौमारहर इति पद्यमु
दाहृतेः क्रमप्रसक्तेन कपिदत्तं कारइति। वामनस्तु। एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं
विशेषोक्तिरित्याह। उद। नहारव। घृतेहि नामघृतस्यासिंहासनराज्यमिति। अत्र हि के
नेराज्यं तादात्म्येनारोप्यते· नत्रसिंहासनरहितघृतेसिंहासनमहितराज्यतादात्म्यं कथं व·

र
गं
२८०
११६

हेदित्सागोपोन्मूलकं युक्तिनिरासापारोप्यमाणाः रामेपिसिंहासनराहित्यं कल्प्यते तेन हठाद्गो
पेशेपेन्नूपकमेदेहं न विशेषोक्तिप्रपंचश्च अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः अभाललोचनः
शंभुर्भगवान्बादरायणः इत्येषोदाहरणपद्येपि रूपकमेव· तथा गुणाधिक्यकल्पनायामपि तद्वदेव
यथा धर्मो वपुष्मान्भुवि कार्तवीर्य इत्यादौ। एतेनानेकगुणाद्यनुपपादिकल्पनायामस्मदा
द्युक्तविशेषणमिति विशेषालंकारलक्षणंतोपि प्रत्युक्ताः ॥ इति रसगंगाधरे विशेषोक्तिप्र
करणं ॥ अथासंगतिः विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैयधिकरण्यमसंग
तिः यथा नितान्तं यत्पदिचायस्तायमापन्नकेपूनरपालाः शोणत्वनयनकोणे नेपालेंद्रतमस्व· २८०
स्वपितृप्रत्रचायस्पर्शनयनशोणिम्नोर्हेत्वोः स्थापनाशत्रूपकार्यवैयधिकरण्यापेः तिप्र·
संगवाणापविरुद्धेत्यादि – चविभिन्नदेशस्थयोरेवतयोः कार्यप्रयोजकत्वपा विरो· २८

यानवकाशात् । ननु शोणिमाभिव्यक्तस्यारोपस्य कालिके संबंधिनि हेतुत्वादस्तु नाम कार्यमिदं दे

शत्वस्य त्वेवायस्पर्शस्यतु लीलया कथं तस्य स्वरूपसतो हेतुत्वाभावादिति न ज्ञानं स्वापनाशे हेतु

त्वेनाभ्युपगंतव्यं वचनस्य कथं वैयधिकरण्यमिति चेत् ॥ न । प्रयोजकस्याभिहितपदेनाग्रहणा

ददोषः प्रयोजकत्वेवायस्पर्शस्य भूमीत्मकस्यानुमितिलिंगत्वात् ॥ अथ । श्रेणेः स्तवकमारनंदः

साकुसुमभानां श्रियं हरति । अहरतिर्हिकस्तमवाशेता जगत्समनलवर्तिनो स्तनः । यथा वा । दृष्टि

मणी दर्शनात्तेश्रुतं तत्र शुरिशानीमुचंते वंधनात्केशा विविज्ञावैधसीगतिः अपायोदाहरणोत्थ

हातीयेतस्मिन्षोपेहहितेतिविशेषः । अहरतीत्यत्र भेदाध्यवसायपलत्तरोनातिशयेनापुष

निमित्तकताऽनरूपतवास्थितेकामपीऽनेविषयांशेमालंब्य न भ्रांति समानाधिकरणेन प्रसि

द्धस्य हेतोरपरोधनरूपस्य वैयधिकरण्यज्ञानात्तरः स्फुरति रोधो विपक्षाशाविमर्शोत्तरं तं प्रति उत्थ

२ ग मश्रीहरणाभिव्यक्तशोभातिशेषस्य भावनोपनीतस्य तद्भावनापादितेन तत्त्वस्य प्रतिसंधाना
न्निवर्तितश्च भेदाध्यवसानमत्र प्रमाणकं विरोधाभासोत्थापकः । एवमन्यत्रापि बोध्यं । अ
२६९ संभवविभावनायामिव कार्यशेति शयोक्त्यनुप्राणनं भावरूपकमत्र यथा विरोधोद्भाविहि
२९१ रूपवत्स्यादित्यलंकारसर्वस्वकारादीनामभिमतं । वस्तुदृष्टिमहंगीदृत्यत्र त्रिमितोदरहणे व्यभि
चारादसंगतं न हि मुच्यते वचनात्केशपाशस्तावत्केशवचनमुत्प्रेक्षातिशयोक्तिरस्ति किंतु भेष
मितित्रिकाभेदाध्यवसानमत्र तस्मायेन केनापि प्रकारेण कार्यातिशयाभेदाध्यवसानमावरूप
कमिति तत्त्वसंगतं । यद्यपि दृष्टिमृगीदृशामित्यादौ कारणतो ज्ञोपिष्ठोपादिनाः भेदाध्यवसा
यः संभवति तथापि नासौ तत्र देशो नियतः क्षिपति सा यथा यातीकोमलचरणानितंबभा २९१
रेण क्षिपति तद्देन पदितस्तनूपविलोकितस्तरुणा इत्यादौ भाददलनितत्वेशोतदवात्. १०,

नचतत्रापिजलपूर्णघटादिभारजनितखेदेनसहनितंबभारजनितखेदस्याभेदाध्यवसायोस्त्ये
वेतिवाच्यं नितंबभारजनितखेदस्य स्वस्वरूपेणापि खेदजनकत्वेन भारान्तरजनितखेदाभेदा
ध्यवसायानपेक्षणात् । सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातरा इति शाब्दीनानांप्र
येबालात्वस्त्रीत्वाद्युद्देशेन लेशस्याप्यसंभवाद्यायत्तु विरोधालंकारे ह्येकस्मिन्नधिकरणे द्वयोः
संबंधाद्विरोधप्रतिभानमसंगतौ त्वधिकरणद्वय इति तस्मादस्य वैलक्षण्यमिति विमर्शिनी
कारव्याख्यातं तदसत् । इहापि तत्तत्कार्यतावच्छेदकधर्मतत्तत्कारणवैयधिकरण्यरूपयोर्धर्म
योरेकस्मिन्कार्यरूपाधिकरणे संबंधादेव विरोधप्रतिभानोत्पत्तेः । तस्माद्विरोधालंकारेऽ
संगतिविमर्शोऽपि नैव विरोधालंकारेऽसंगतिविमर्शोऽपि नैव विरोधप्रतिभानाभिहतत्वसंगतिविम
र्शपूर्विकैव विरोधप्रतिभासंगतिरिति वैलक्षण्यमिति वक्तुं शक्यं । व्यधिकरणत्वेन प्रसिद्ध

र योः समानाधिकरणत्वेनैवं निबंधने विरोधालंकारः। समानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोर्वैयधि
गं करण्येनोपनिबंधनेऽसंगतिः प्रागुक्ता संगतिलक्षणे हेतुकार्ययोरिति च समानाधिकरणमा
त्रोल्लक्षणं तेन नैवं निरंकुशं तत्स्यात्। स्फूर्त्यात्तु वयमद्भुतमित्यादिनिरंजनत्वस्फूर्त्यपत्वयोर्न्नृपायास्या
२८२ द्वकभावलक्षणसंबंधानंतर्भावेण स्फुटसमानाधिकरणत्वेन प्रसिद्धयोरप्यसंगतिः स्फुर
त्तो यथाश्रुतेन तु सा न स्यात्। इत्थं च स्फुटमेव विरोधाकारादसंगतेर्भेदः। यत्तु पुनर्वि
धालंकारादति विशुः शुद्धविरोधाशंसा विरोधमूलेषु मे वैषम्यालंकारेषु तु स्मृत आपमाश्र
ह्वोपमामूलेषु सालंकाराणां कृतिर्यथा नानिर्वर्तको न तु संदेहाद्यलंकारासदं। प्रका
रणं माणि ति विशेषमात्ररूपत्वात्। एवं च विमाशीनाकारोक्तमपि परयन्ये च दिशानी २८२
यतेतदानदोषयत्। अन्यत्र करणीयस्मन्तोन्यत्रकृतिष्य यात्मन्यन्त्वकार्तं प्रत्युत समहित्र ॰॰ ८८

दुष्कृतिस्तथा अपारिजातां वसुधां विकीर्षन्तद्यां तथा: गोत्रोद्धारसहस्रोपि गोत्रो भेदं पुराक
रोः अत्र श्रीकृष्णस्य तिष्ठतो स्मोपालं भवाके भुवि विचिकीर्षितं तं पातयकरणी यमपारिजा
तं त्वं द्वितीया· यथा वा· त्वं त्वद्रूपं त्रिजगत्सपत्नविलासिनीनां भूषा भवं त्वमभिनवाभुवनैक
वीरो नेत्रैकं कणमयोरूपयवनवो स्मिंद्वसिंहतिलकं करपल्लवेषु· योहं जगत्त्रयभुवा
मपनेतुमत्तदारायरूपमपि विलेख्य देहभाजां निःसीमकान्तिरमणीरना गुनैव सोहं सर्वथ
यस्मिन्गुणं विलासिनीभाग्य वोदाहरणेक करणादीनामसत्रफरणी यत्वं मस्मि द्वमि
त्रिनोपमस्तु· भव विनाभावनारूपकत्र कृतिरस्क्रियत इति लक्षणानुगतिरिति केवल
यानेद्रूहतासंगतेरमेद्रद्र यम्तथापि त्वोदाहृतं ॥ तद्वं । तत्र तावदपारिजातां वसुधां
विकीर्षन्त्यां तथा कृपया द्वयत्र पारिजातवान्यचिकीर्षपांकारणाभूतपासद्रूपारिजात

णत्वस्य कार्यस्य विरुद्धत्वेऽप्यकारणापायेन निबन्धाद्विरुद्धभिन्नदेशत्वे कार्यहेत्वोरसंगतिरिति
प्राथमिकासंगतिर्नैव लक्षणानुपपत्तेः। आलंबनाख्याविषयतासंबंधेन चिकीर्षायाः
सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वास्याप्रसिद्धेन च परिज्ञाततया हि समस्याभावरूपस
२८५ भिन्नत्वात्कारणाप्रसिद्धिरिति वाच्यं। आलंकारिकनये तस्यापि जन्यत्वसंभवात् लक्षणाप
दृष्टादृष्टयोरुपलक्षणत्वस्यावश्यकत्वात्। गोदोहादप्रवृत्तोऽपीत्युदाहरणान्तविरुद्धात्कार्यसंपत्ति
रेष्टकादिवद्विभावनेति पंचमविभावनास्पलक्षणाक्रांतत्वात् हि भावमेव गतार्थत्वादसंगति
र्भेदांतकल्पनानुचिता। गोदोहादपि पक्षप्रवृत्ते गौर्दोग्धीदरूपकार्यविरुद्धत्वान्न। सिद्धां २८३
तेऽपि विभावनाविशेषोक्त्योः संकरप्रवादोऽनुचितः नैमित्तिककारणमिश्रादौ कारणत्वेना
लंकारत्वयोर्व्यधिकरणत्वेनाप्रसिद्ध्याः समानाधिकरण्यवारणाद्विरोधाभासरूपमुचितं

एवं स्नेहनिवर्तकत्वे मोहजनकत्वयोरपीति ॥ न तत्र वापि विरोधाभासेनैवोपपत्तेर्विभावनादि
कल्पनं कस्मिन्नितियोच्येत । नादत्तत्वात् इति विरसंगमाधेः संगतिप्रकरणं ॥
अथ विषमालंकारः अननुरूपसंसर्गो विषमं । अननुरूपमिति यौगपत्यापामव्यापी भावः अननुरूपं
एव न द्विविधत इति विग्रहेति नञ्व्रीहिरयौगपत्यं रहितं सुष्ठुतो यौगपत्याच युक्तमिति लौकिक
व्यवहारतो । संसर्गश्चात्र द्विविधः उत्पत्तिलक्षणः संयोगादिलक्षणश्च तत्र उत्पत्तिलक्षणस्य सं
सर्गस्यायोगपत्त्वं कारणात्तत्वगुणाविलक्षणात्वगुणकार्योत्पत्त्या हृष्टसाधनतया निष्फलतात्
कारणादनिष्टकार्योत्पत्तिभिः ॥ संयोगादिलक्षणस्यापि संसर्गस्योत्तरमन्तरगुणस्वरूपत्वे
स्वकार्येऽन्तरगुणस्वरूपतयाऽयोगपत्त्वात् एवं वाननुरूपसंसर्गत्वेन सामान्येनोक्तावस्माण
अस्यैव प्रभेदाः संगृह्यन्ते । क्रमेणोदाः अस्मत्तलहरौ च इमेऽन्त्यारमावदनात्तु ज्ञानमधरितव ।

नोनिर्मयादस्मादस्मद्वंशुचेः उदस्त्र वदयं देवत्वनः कथं परमोल्वणमलयदहनज्वालानाला
कुलोमद्संगणः अवमकाभुर्युच्येशेत्याह्लादकत्वमसादायनेकयुणापुत्काकारगाणानादिवहहृदिग
णगुक्रस्य भताप स्योत्मनिरिमनजुरूपः कार्यकारणभावः अभेदाध्यवसावसानलक्षणो
नातिशायेनसमावापिकारणान्रूपतयास्थितो निमित्तकारणे समवेतकार्यनुरूपतयास्थिते निमि
त्तिकार्ये वा विषयंशमनालंव्यस्कुरितोविशेषो विषयांशाविमर्शोत्तरं निवर्तत इतीहाथे भेदाध्यव
सानानस्यानुभाणकत्वंतत्तुस्याशितविशेषाभासस्वपरिपोषत्वं अयमेव वांशोचकविप्रतिभा
निर्मितत्वादलंकारतावीजं ।। दृष्टंसाधनत यांतानात्कारणाद्निष्टकार्योत्पत्तिरित्यत्रैकशिषद् २८७
टितपृकशेषोवोध्यनद्दष्टमनिष्टंअनर्थः ।। तादृशात्कार्योत्पत्तिश्चतद्दृष्टकार्योत्पत्तिरनिष्टाका
र्योत्पत्तिस्मा चेत्यनिष्टकार्योत्पत्तिः । तेचअनिष्टकार्योत्पत्तिश्चअनिष्टकार्योत्पत्तिश्चअनिष्टकार्योत्पत्तयः ८

न्नाभिरित्यनेनेष्टकार्यानुपपत्त्यानिष्टकार्योत्पत्तीभिलितेनएको भेदः प्रत्येकं च भेदद्वयमितित्रि
यो भेदाः संगृहीताः। भवंति हृष्टं च स्वस्य किंचित्सुखसाध। नष्टस्तुप्राप्तिर्दुःखसाधनवस्तुनि
द्वेष्यपरस्य दुःखसाधनवस्तुप्राप्तिः परस्य सुखसाधनवस्तुप्राप्तिर्दुःखसाधनवस्तुना
शश्चेति त्रिविधं॥ स्वस्येष्टप्राप्तिस्तु शाणितेतिना निष्टगणपतेनेनानिष्टप्राप्तिश्चघटिते
भेदद्वयेद्वैविध्यादित्यनंतत्वयपश्यपिते।। उदाहृतीकर्तुं प्रियंवालापमेनातताउपङ्घाः सवा
णेनहृतस्तनतायापशुपरिपसज्जे॥ अप्रियहृदीकरणरूपेणार्थमग्गुलैनयमतताउ। नरूपे
णकारणेन प्रियहृदीकरणं नु हृशायस्तत्प्रत्युतन्कारकपरिधिंगरुपानिषिात्पत्तिः यथा
वा। खञ्जनदृशाऊजस्मगतवत्सागोगवपपितं॥ अप्रसुहृरितः समस्तागावाहृविद
नपकजालोकानप्रर्वोदाहरणेवात्तवेमवानिष्टमिहृतस्तसकलेद्वियाहरणंमपिलो।

र॰
गं॰
२८५
295

केनिष्पापमेवतथापितत्पुरस्कारेणहृच्चमन्त्वातिनादिस्याहोहृद्यागपुरस्कारेणैवचम
न्कारात्स्वेपमूलकाभेदाख्यवस्तानेसकलस्वरभिहृद्यागद्यापानिष्टात्मनाख्यितंदिति
विशेषः गवेष्यमाणागवीनूपेष्टाशामेरस्तुन्नत्वाकेवलानिष्टशामेविदंस्तुद्राहृद्यागपूर्व
त्वभयमेनिविधानवाद्यः समस्तगवेहृद्यागेनसामान्येनगवेष्यमाणायाग्रपिरोगारपूहा
रस्यमस्यपातपवमिष्टाशास्यनिष्टशास्तुभयकृत्नासंसर्गस्थाननुनूपतासामान्यतोक्तापूर्वो
क्तंचतद्भेदाद्याद्दष्टशास्त्रेः पूर्वोक्तत्रिभेदेनानिष्टेनसंसृष्टाविधमेवदादशविधातत्रस्वस्य
स्वस्वधनवस्त्वभावापिद्वः स्वसाधनवस्त्वभावापिरूपद्वयमभ्युभेदस्याद्वन्द्वाद्यातः स्वसाधनवस्त्व २८५
निवृत्तिद्वः स्वान्तरसाधनाभावापिरूपद्वयंयथानूपाहविनिरसितद्वसयुत्पाहविस्वविद्वलावग्य ९१
सहृशाः शिवशिवसकलेनानामसकलेरेखनगास्वरुविः स्वन्नयपापिन्नाद्दर्शनोत्तमंनानापामपिजगति

वैराग्यफलत्वरागायामन्त्रौ भगवज्जगत्स्य हृविः अत्र यद्यपि त्वस्य वहद्दत्त्रलावण्यदर्शनाद्रूपा रुवि
विलक्षणायाकाविन्स्यानिहृतै वेतिवक्तं शकातेन तथापि जगद्दहृविसेन सकलाच्चूवीनामभे
दाध्यवसायापादृवान्नूविति हृतेरपस्य यपवत्रमथा स्वहेतो वैराग्यफलत्वलाभाभ्रूनूवेद्दुःखांत
रसाधनत्वत्त्रूपपादस्यादिति भवनुभयोदाहरणं परस्यदुःखसाधनानवाप्तिः स्वस्यदुःखांतरप्रा
प्तिरित्युभयं यथाउस्मे यादिनाभेदाध्यवसायः संभवति तथापि नासौ दंशो निपतः। विद्यति सा
पपिपां रोगी वीणानां पुलं स्वयपतो भुजङ्गौं टिसा स्वाङ्ग गावतिशंकरसंगुप्तं ॥ स्वस्य स्ववो
लानयनस्व न मालाचितमहोऽवमुः स यो भालानलमसितजालास्पदयभूत। परस्य स्वखसा
धनानिष्टलानिहृतिः स्वस्यदुःखसाधनप्राप्तिरित्युभयं यथा। नमिस्य पतिलोचने सहासितेन
संभाषते कथा स्वतव किंच साविरव पल्यारालांभूवं विपस्य स्पृष्टः कथामिति निवेदयंत्या

र
गं
२८६
२२६

ग्रः प्रियस्य शिथिलीभूतः स्वविषयोनुरागग्रहः ॥ अत्र च क याचितो — पि कयासपत्न्यां प्रिये
णाजातयौवनात्वेनैव विदिता यां तदनुरागप्रतिबंधार्थं प्रियस्य पुरस्तादीप्रङ्गगुणानावेदयं
त्याविकीर्षितोर्थो न संपादितः स्वस्मिन्ननुरागातिशयः संपादितेति । यद्यपि स्वसाधननि
ष्टैतैर्डैः स्वसाधनत्वरूपत्वाद्दृष्टगुणो नोचितातथापि डैः स्वसाधननिष्टैर्गुणैः स्वस्यैव स्वसा
धननिष्टैर्गुणैः प्रतिनियतकारणजन्यत्वेन डैः स्वस्यानेपत्यात्स्वगुणपादानं एवमष्टावत्येषु भय
भेदाम्नायाः केवलेष्टा मिर्यां प्रभातस्मृयप्रभां प्रणयितिन्दुवानारङ्कमु नयनोवुजंसय
दिपाणि नामोत्तयं ॥ अनेन त्वल्लयायिनीयशिमलालिपाटवैः समीरशिशुकैः क्षिरादनुमि २८६
मेदिनेशोदयः अत्र प्रियतमकर्तृक प्रभातविषयकज्ञानाभावः कामिमाः स्वसाधनतये
षः स च तत्पासाध्यमानोपि न पिनासिद्ध इतीष्टप्राप्तिरेव । यदा तादशज्ञानं तस्याडैः स्वसा १२

यनेंतन्निवृत्तिरूपं चेष्टप्राप्त्यभावमानमपि न तथेति सैव । एवं च द्विप्रकारापीष्टप्राप्तिरेवात्र·
मे — भवति । प्रकारांतरं चास्या अग्रे स्फुटं । केवलानिष्टप्राप्तिर्यथा मुकुलितनयनं कारिणो
गंडूकं उपनतो विवदते गोडुदभूत् कांडे दहनज्वालाजालाकुलो देहः अत्र नेष्टप्राप्तिः मुकु
लि । तत्र च तत्र मित्यनेन कंडूपत्तनं समस्ते विषमप्राप्तेः किं त्वनिष्टप्राप्तिरेव ॥ अस्या अपि भे·
दद्वयं यथायथास्वस्वाग्रे विस्तरभयान्नेहोदाह्रियते । एते चेष्टसाधनत्वेनानिश्चितात्का
रणादनिष्टकार्योत्पत्तीनां सर्वेषामपि प्रभेदा वक्ष्यमाणविषादनालंकारसंकीर्णा एवेति त
त्प्रकारेण निरूपयिष्यामः । यत्त्वत्रानिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमादिति विषमभे
दलक्षणं निर्मायाप्यपि शंखे संगृहीतं तया दृष्टान्तं व्याप्तिश्चेति प्रभेदे कमीपि विवेचमपदे
नात्वयश्च कुवलयानंदकृता· तत्राप्युक्तमेतेः अस्मिन्नुग्रामे देवन्तस्य दृष्टस्यापि

१०
ग
२८७
297

लाभोस्तीत्यादौ हृद्यशब्दोनरापि शब्दसमुच्चितस्य विषाँदेर्ईच्यान्वयिन्येवान्नयाद्दव्यस्य लाभो
विद्यायाश्च लाभ इति धूर्तिकिर्तिनिर्विवादं ।। प्रस्तुतेत्व निष्टस्योभोतिनान्वयदृष्टानवासेश्चत
स्वदृष्टपरामृष्टेनु विषमेणोत्तिवेषम्यात्ः प्रस्तुतलस्यगातावोपिशब्दोनिष्टापियमुत्पादयती
अनिष्टस्यावासिरिष्टस्य चेतिप्रतीतेः । चकारसमुच्चितयादृष्टानवास्याश्च निष्टावासेरेकवा
क्यंमिलितापास्तत्त्यदपवादृष्टेन विषमेणान्वयाद्दावयाकृत्यावाक्यंतेरेव प्रत्येकमन्वयाद्देदन्न
संग्रह इतितस्मादपि· मत्वापिशब्दविकल्प्यनेऽयदपितेनैवोदाहृतं ।। भक्त्याशपाद्दिमंजूर्वा
दृष्टात्वुक्तेन भक्षितइतिअत्रक्त्वाप्रसतिक्रियाकर्तृकोत्तरकालवर्तिक्रियांतरस्याप्यु २८७
क्तत्वादगम्यमानत्वाच्चन्नविष्ट इतिपदाकांक्षितयान्यूनपदत्वं। यदपिकेवलेष्टानवासौ
तेनैवोदाहृत हरवज्ञोसिमुंवेशोलंभृमो। वपमिदित्तिदत्स्वशिलि। धैर्भुजः भरभुग्नवितन १३

वाङ्मगोचरेन्द्रियातीतमिति तदपि न रमणीयं ॥ अत्र भवद्भूतिनिर्मितोत्यादिना वाङ्मगतासिद्धिं सं
पिमं गन्तृपा निष्प्राप्तेः साक्षाद्रूपाप्रत्यासत्तेर्वाग्गोचरीभाववर्गापस्त्ररूपाया अस्फुटं गम्यमा
नत्वात्कथमिष्टायां सिमांत्रे मितस्याते पतेन शैलपतनरूपा निष्ठा वा सिद्धिस्तु भगवत्करांबुजस्प
महिम्नानन्तानेति यदुक्तं तदप्यसारमेव अनिष्टनाशकत्वात् एवम् । अतिलक्षणासंसनिष्ठा
प्राप्तेः साक्षाद्रूपात्प्रत्यासत्तेर्वाग्गोचरीभाववर्गापहाररूपाया अस्फुटंगम्यमानत्वात्कथमिष्टाया
सिमांत्रेमिसच्यातेपतेन शैलपतनरूपा निष्ठा वा सिद्धिस्तु भगवत्करांबुजस्पर्शपदिष्टानन्ता
नेति यदुक्तं तदप्यसारमेव अनिष्टनाशकत्वात् एवं श्रुतमतिलक्षणासंसर्गस्यानन्तरूपत्वे
निरूपितं संयोगादिलक्षणासंसर्गस्यानन्तरूपत्वं यथा ॥ वन्दोनः खेलन्ती शशिकशिसृग्मालो
कावकिताभुजप्रान्ते मर्होः समपदिपास्त्रहस्येयसीताशिवपरीता श्रुतिबलत्कौटीकोटीभि

र॰
गं
दैसतिखलुरसोभवतिभिः अत्रसंतीषिवामणोर्भगवत्पारात्ववधर्मपद्मापरमप्रभावयुक्तः
त्वाद्दासभीभिरनाश्रयत्वेपित्वेपिरम्यः कर्लवानाशादेवनूपयोग्यतावच्छेदकमनुष्यत्वजाति
२५८ योगेनखनूपमरत्मोदर्शनेनसौदर्प्यसौकुमार्यादीनांगुणानांगुणानानाश्रयत्वेनविरुद्धत्वा
२९८ त्समानाधिकरणसंयोगान्नूपः संसर्गेननूपः नत्रकुत्रकपः क्ववाक्षल्काकाधेकः कुचपंकजे
कृमगाः क्वचकस्तूरीपिधात्वर्विधातामिस्मादौवस्तुकथनमात्रेविषमालंकारप्रसंगः ॥
१२४ नचेष्टापत्तिः। वस्तुवृत्तस्यलोकसिद्धत्वेनालंकारत्वायोगात्यतोवहिरसंतः कविप्रतिभामात्र
कल्पितास्त्वर्थाः काव्येऽलंकारपदास्पदं॥ नचथायमंतस्यामुखमिमामुखमिमामुखमिमा २९८
देसादृश्यस्यलोकसिद्धत्वात्कविप्रतिभामात्राप्यापितत्वेपिकथंमलंकारत्वमितिवाच्यं
मात्॥ अपनूपेसादृश्योत्थापकेवाच्यभिन्नधर्मेऽभेदांशस्यकविप्रतिभामात्राधीनत्वात् ९८

नह्यियममुद्दवयोः श्रोभानुरूपोधर्मो नात्मादिचहस्तुतपको क्लिपो ह्नितात्मावदित्नूपोवस्तुतपक
स्तत्तुस्यापितंमादयोभानूपपमलंकारवहिर्भूतमेदमथायमभिवासामुवेद्वमभितादेो।प्र
र्ववानांतः रवेलंती तिपद्यस्प्रतिपाद्याद्याः सीतारात्तमवृप्तसंसर्गीननुरूपतापान्तोकिकीत्वेनं
कविप्रतिभावयेसत्वाद्यालंकारत्वंएतेन प्रकरणानोक्तपह्नतकनस्तनः क्रुमस्रगः क्रुमुतो
ह्यरोंमंकवुमपतगः क्रेपमवलगद्यातत्कमारत्वेललितमदिमर्तः क्वववपस्वमाकृतधाना
किमपितिभ्रतपल्लवपतोत्पलंकारसर्वस्वकृफेतोदाहृतमपिप्रसक्तं। इयमेवचयांतदेपिकवि
प्रतिभानुत्थापितार्थकेसर्वणिरिति॥ सत्य॥ पवंतर्हिक्कसाकुसुमसारागीसीताचन्द्रकान्तो
पमाक्रवस्तः रवदि रागंगीमध्यसंवासवेशसमितिपञ्चमुदारस्याणुरहाण॥ अत्रहिकेवलसी
याः केवलराद्दसीनांवसंसर्गस्याननुरूपतायाममामपिनसाक्षवेर्विवक्षितांकिंतुयाकुस

र मस्मारवदितं गाढसंसर्गस्यानुरूपतामेतिस्फुटमेवास्यामलौकिकत्वात्कातिप्रतिभापेक्षत्वं
ग इति रसगंगाधरे विषमालंकारः ॥ अथ समालंकारः अनुरूपसंसर्गः समं ।
संसर्गः पूर्ववद्द्विविधः तत्रोत्पत्तिलक्षणस्य संसर्गस्यानुरूपत्वं कारणात्त्वसमानगु-
२८८ णकार्योत्पत्त्याः यादृशगुणकवस्तु संसर्गः तादृशगुणोत्पत्त्या यत्किंचिद्विष्टप्राप्त्य-
र्थं पृथक्चमत्कारणान्नास्यासमाच ॥ उत्कटे वा नरः प्राप्नोति प्रहर्षणं वक्ष्यते । सं-
299 योगादिलक्षणस्याश्रिसंसर्गिणोरन्यतरन्यतरणस्वरूपानुयायान्यतरगुणस्व-
रूपत्वं । एवं चानुरूपसंसर्गत्वेन सामान्यतत्त्वलक्षणेन सर्वे भेदाः संगृहीता भवन्ति । २८८
यथा कुवलयप्लु । दमीहरनेतनवकीर्त्रिस्तत्राकिंत्रः ॥ यस्मान्निदानमस्याला-
कनमस्योच्चियं कनस्तु भवान् । यथा वा ० मंत्रार्पितहुचिर्दीप्तहुताशनत- भुवः १८

शिरवामर्शेनयांचाल्पाः स्यानेदरापःस ेयतः पूर्वंकारणकार्यधर्मयोः श्लेषेणैक
संपादनमिहत्तमरणादाहरूपोरभेदाध्यवसानरूपेणातिशयेनेतिविशेषः द्वितीयोभेदो
यथा। वाडवानलकालकूटवलक्ष्मीमकरव्यालगणैः सहैधितः रजानीरमणोभवेन्नृ
णांनकथंप्राणवियोगकारणं। लक्ष्मीरप्यत्रमारकत्वेनैवकवेर्विवक्षिता ॥
तृतीयोयथानितरांधनमाप्तुमर्थिभिः क्षितिपत्वांसमुपास्यपततः निधनंसममत्व
भिमाननकीरवलुसेवाजनैर्वाञ्छितप्रदा॥ अत्रमरणवक्रधनयोः श्लेषेणैकवक्रधनरू
पेणात्मनावाञ्छितार्थप्राप्तिरूपसमालंकारश्चमत्कारः नचमरणात्मनानर्थप्राप्ति
रूपविषमालंकारप्रसंगः अत्रव्याजस्तुतौसुविधनप्राप्तिरूपस्तुतिदशायांसमा
लंकारस्तावदसद्रूपत्वमरणप्राप्तिस्तुतीतिदशायांतुव्याजस्तवेचरूपेणांगतयाविषमा

र
ग
रघुप
300

लंकारोवोध्यते ॥ यत्तु कुवलयानंदकृता । उद्वेगोर्जे रठन समर्थ्यमानपवत्वामाश्रय
पत्तिहृचिराद्धपितोस्मिवाजन् । उद्घाटनेन त्वमपि लंभयसे न देवमामयनेव विफला
महत्तो हि सेवाद्ग्मुदाहृत्य अवव्याजस्तुतौ यद्यपि स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिर्विवक्षिता या विषमा
लंकारः तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपवाच्यकंक्षायां समालंकारो न विवार्यातेश्तकात
नोदाहृतमिमामुद्घाटनेन लंभयसे इति द्विकर्मकत्वं कथं गत्या द्विस्तनस्य श्रावो नरीत्याति
यमविन्वयते लभेर्णिजन्तकर्तुः कर्मत्वस्याप्रवर्तनात्त्यदादन्तुपरात्वादन्तरंगत्वाड्डयनो व्यत
यापि च॰ प्रर्थे क्रियायाप्राधान्यामस्त्रजपार्थ्ये एवं क्रियायाप्रधान्यमनुरूहाते नदात्व ३०
प्रसक्तिरेवेति ॥ उद्घाटनेन मम श्रा लंभयस इति तु भाव्यपवमपि लभेर्यथाकथंविदन्यथं तौसप
ऽयोऽवस्थास्तकर्मत्वंगत्यादेर्विचितोवितेति नवीनरीत्या अस्पर्वविपित्वमनुअतेश्रोनां ना ॥ ८९

प्रयोगः ३ यथा वा येनेन तथापि प्राथमिककक्षायां समालंकारेण निर्वाह्यत इत्यनेन द्वितीय
कक्षायां विषमालंकारस्तु नाभेत्सागृरितमस्य देवता दशाविषमस्य निंदारूपस्य व्या॰
जस्तुतिविषयत्वेन तत्प्रायवादस्यैव स्थायात्वात् तन्न चैव परीक्ष्य॰ प्रतिदृष्टांतवमत्कारभूमेर्व्या
जस्तुतेस्त्वमाख्यानयुक्तत्वात् ॥ संयोदिलक्षणस्यानुरूपतादेव्याजस्तुतिपर्यवसापि
नीनिंदायथमेवसापितीचः आयाय यथा अनाद्यः स्त्रीसांख्ये विगलितानागतिः पुण्यगति
निंदायन् तिर्यगोऽह्नजोगदविदलितः स्मिद्धर्भिवंतः ॥ तेषां तेः पीयूषप्रकरनिधिपते
नशिशुः कः सेविंत्रीमा मस्त्वामहमिह विद्याः समुचितं ॥ अनाद्यत्वादिविशिष्टस्यैव
हरेस्त्वादिविशिष्टेन संसर्गस्यानुरूपताभाणिरव्याजस्तुतिपर्यवसापिनी द्वितीयायथा
त्वत्के सभायां वत्स मर्कटानां शाखवास्तु रुणागरडुला सनानिसंभाषितं चीत्कृतिरासि

र
गे
छे पीडं तैर्नखाग्रैश्च विपाटनानि अत्राप्रस्तुतनगगतानां नखस्थितानि दाह्यादि सोऽप्रस्तुते पर्यो
वस्यति। एवं यथा विषमालंकारस्य द्विभेदत्वं तथा तद्विपरीतभेदद्वयप्रसक्तः समालंका
रोपि द्विप्रकारः यत्तु विरूपकार्यानर्थयोरुत्पत्तिर्विरूपसंघटना च विषममिति विषमा
लंकारलक्षणं तत्र तद्विपर्ययः सममिति समालंकारं लक्षयित्वा तद्भेदेनानि विषमालं
३०१ कारस्यैवं द्वौ विरूपसंघटनारूपमपरमेव भेदो गृह्यते तद्विपर्ययस्यैव चारुत्वात् न त्व
301 यभेदद्वयं। तद्विपर्ययस्य कारणाद्गुणरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य वांछितार्थप्राप्तिरूपस्यैव
वस्तुसिद्धतया चारुत्वाविरहात्। एवं चानुरूपसंघटनात्मक एव समालंकारो न तु विषमालं ३०१
कारद्वयभेदद्वयात्मकस्त्वलंकारसर्वस्वकृतोक्तं विचिमर्शिनीकृता कारणाद्गुणरूपकार्योत्पत्ति
द्विलोकप्रसिद्धानदितस्याउपनिबंधस्याचारुतामावदन्तीति तदुभयमसमत्ववस्तुतो न त्वनुरूपयोरपि कार्यकारणयोः ८०

श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादनद्वारानुकृता वर्णनैव वस्तुतो निष्टस्यापि नेनैवोपापेनैष्ठैक्यसंपत्ता
विष्टम्भास्मि वर्णनैवाकृतायामनुपदमेव दर्शितत्वात् । तस्मात्सममपि त्रिविधमेव ॥
इति रसगंगाधरे समालंकारनिरूपणम् ॥ ॥ अथ विचित्रालंकारः इष्टसिध्य
र्थमिष्टैषिणा क्रियमाणं इष्टविपरीताचरणं विचित्रं विपरीतत्वं च प्रतिकूलत्वं ॥ य
था वंधोन्मुक्त्यै खलु मखमुखान्कुर्वते कर्मपाशानंतः शांत्यै मुनिशतमतानल्पचिंताभ
जंति । तीर्थे मज्जंत्यशुभजलधेः पारमारोढुकामाः सर्वं प्रामादिकमिदमहो भ्रांतिभाजां न
राणां ॥ अत्र प्रथमचरणगतं विचित्रं रूपकानुप्राणितं यज्ञादिकर्मकरणस्य यज्ञादीनां
पाशत्वासिद्धेर्वंधमुक्तिविपरीतत्वासंगतेः द्वितीयचरणगतं तु शुद्धं । शांत्यै चिंतायाः
स्वरूपेणैव विपरीताचरितत्वादिष्टैषिणो भ्रांतत्वाभिव्यक्तेस्तत्त्वात्तस्मिन्नेवेष्टनत्वस्तु

१ लाभास्यप्रयोगोपीष्टो ष्टिकर्तृको विचित्रमित्युच्यते लक्षणे च विपरीतपदस्थाने ननुकूलप्र
ग देनसमेतेन देहमथ्युदाहरणं यथा विषद्धो वा भुवनमखिलं भासते यस्य पार्श्वात्सर्वेषामुप्यहम
पि विनिमृतस्य कालं वदेनयः तेष्टछेति स्वहृदयगता वेहिनो विस्मृमन्यमानस्मायो यं शिवशिवन्ट
णं केन वा वर्णनीयः अत्रनीअहृपेणसकलल्लोकप्रसत्तासिद्धस्य परमेश्वरस्य प्रतिपत्त्यर्थं
३.१ पराक्ष्यतिप्रेत्तानुकूलाप्तः मुख्यमनुकूलेन स्वहृदयमेव· यत्तस्मात्तादृमतो हाादिति वचनात्तन
३.३ वकारणानन्तरूपं कार्यमिति विषमभेदो यं वाच्यः विषमेषु कथकृते रन येतणात्कार्यकार
३.४ णगुणागवैलक्षण्येनैवतद्भेदनिरूपणाद्धः इति सर्गगाथरे विविध्रालंकारः अथाधिकालंका ३.२
रः आधाराधेययोरन्यतरस्यातिविस्तृतित्वसिद्धिफलकमितरस्यातिन्यूनत्वकल्पनमधिकं
३०२५ यथा· लोकानां विपदं पुनोषितनुये संपतिमिसन्काटामिसत्मेतरजालि तेजंऽपि पाभूपा ९८

लमागणमदं। यत्कीर्तिस्तवकस्य भाति लघुतरब्रह्मांडपयोदरे पिंडीकृत्य समहोन्नतामपि तनुं कृच्छ्रेन
हावर्त्तते अत्र ब्रह्मांडस्याधारस्यातिसूक्ष्मत्वकल्पनेन कीर्तेराधेयायाः परममहत्त्वं फलितेति नैव व्या
जस्तुतिः परिपोष्यते। गिरामविषयो राजन्विस्तारस्तव चेतसः सावकाशं त्वया यत्र शेते विश्वाश्रयो ह
रिः अत्र सावकाशतयैव मनेन कल्पितया येन न्यूनतयाधारस्य महत्त्वं पर्यवस्यति। यदि तु सावकाशतये
ति विशेषणं विश्वाश्रय इत्यत्रापि योज्यते तदा शृंखलारूपस्याधाराधिकालंकार स्येदमेवोदाह
रणं। ब्राह्मांडमंडले मांति न ये पिंडीकृता अपि। परस्परायरिचितावसतित्वपि ते गुणाः अत्रोभयवि
धस्याप्यस्यालंकारस्य सामानाधिकरण्यं। लक्षणे कल्पनमित्यनेन यत्राधाराधेययोरन्यतर
स्य न्यूनत्वमधिकत्वं च वास्तवं तत्र नातिप्रसंगः एवं च क्वाहं तमोमहदहं खचराग्निवार्भूसंवेष्टि
तांघटसंप्रवितस्तिकायः क्वेदृग्विधाविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्व

र॰गं॰
३०५

मितिश्रीभागवतदशमस्कंधगतं ब्रह्मस्तुतिपद्यमस्यालंकारस्यउदाहरणमेवं। दिक्कालानवच्छिन्न
स्यपरमेश्वरस्यभूम्नः सर्ववेदसिद्धत्वेनकविप्रातिभानुल्लिखितत्वात्। एतेनद्यौरत्रक्वचिदा
श्रिताप्रवितततंपातालमत्रक्वचित्क्वाप्यत्रैवधराधराधरजलाधारावधिर्वर्तते। स्फीतस्फीत
महानभःकियदिदंयस्येत्थमपिस्थितेदूरेपूरणमस्तुशून्यमितियत्रामायिनीस्तोत्रगत
मित्यलंकारसर्वस्वकृतायदुदाहृतंतदपिप्रत्युक्तं॥ ॥इतिरसगंगाधरेअधिकालंकारः
॥ ॥अथान्योन्यालंकारः॥ द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्यविशेषाधानमन्योन्यंविशेषश्चक्रि
यादिरूपः।यथा· सुदृशोजितरत्नजालयासुरतश्रममेदुरमोलया। अलिकेनचहेमकां
तिनाविदधेकापिरुचिःपरस्परं। अत्रगुणरूपविशेषाधानं। रुचेर्गुणत्वात्· नचविधानरू
पक्रियात्मकविशेषाधानमिहशंक्यंभावनासामान्यरूपस्यविधानस्याचमत्कारित्वेना श्री॰ ३०५

विशेषत्वात्ः परपूरुषदृष्टिपातवज्राहतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ॥ अविशत्परकामिनीभु
जंगीभयतः सत्वरमेव सोपि तस्याः । अत्र क्रियारूपविशेषाधानं । परंतु । यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यं
बु पथिको विरलांगुलिः तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुं । अत्र प्रपापालिकायाः पथि
केन स्वासक्त्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य
धारातनूकरणात् चिरं पानीयदानानुवृत्तिः संपादितोपकारः कृत इति कुवलयानंदका
रस्त्वाह । तत्र तावदिदं पदरचनैवायुष्मतो ग्रंथकर्तुर्व्युत्पत्तिशैथिल्यमुद्गिरति । तथा हि
। स्वमुखावलोकनमभिलषत्या इत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाविशेषणघटकत्वेन
प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न पांथबोधकत्वं । एवं स्वमुखावलोकनमभिलष
तः इत्यत्रापि पांथबोधकत्वमेव न त्वदिष्टप्रपापालिकाबोधकत्वं । एवं स्थिते अर्थसंग

र॰गं॰
३०६
306

तिः स्पष्टैव । न च सर्वेषामात्मां बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्ने शक्तत्वादिष्टबोधोपपत्तिरिति वाच्यं ।
तदिदमस्मद्युष्मदादिष्विव तत्तद्विशेषव्युत्पत्तेरपि कल्पनीयत्वात् सा च प्रकृते यद्विशे
षणघटकत्वेन स्वनिष्ठादय शब्दोपात्तो लब्धो धिकारस्यैवं रूपत्वेन स्वदाररतानां वि
प्राणां महभक्तो देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त इत्यादौ मदीयदाररतानामिति देवद
त्तमातृभक्तेरिति च न कस्याप्यभ्रांतस्य स्वरसवाहिनी प्रतीतिः अत एव निजतनुस्वच्छ
लावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवोदंडपादो भवान्याः इत्यत्र दंडयोर्दग
तातनुः प्रतीयते भवानीगतातनुः प्रतीयेत भवानीगतातु सापेक्षितेति व्युत्पन्नशिरोमणि
भिर्मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशेऽभिहितं । न चेदं श्रुतिकटुवादिवत्काव्यमात्रविषयं दूष
णमिति वाच्यं शाब्दव्युत्पत्तौ काव्यस्यानंतर्भावात् मदीयदाररतामामिति देवदत्ते

श्री॰
३०६

मातृभक्त इतिच तात्पर्येण प्रागुक्तवाक्यप्रयोक्तुरुपहसनीयतापत्तेश्च। किंच· परस्परो
पकारो हि स्वव्यधिकरणव्यापारसाध्यस्वचमत्कारित्वलक्षणो घटको न तु स्वस
मानाधिकरणतत्साध्योपि। नत्र हि तुषारशि[illegible]शिरीकरणान्यायेनान्यव्यापारस्या
नावश्यकतया चमत्कारिताविरहात· इहा दैधाराततनूकरणगुलिविरलीकरण
योः कर्तृभ्यां स्वस्यकर्तृकचिरकालदर्शनार्थं प्रयुक्तयोस्तत्रैवोपयोगश्चमत्का
रीनान्यकर्तृकाचिरकालदर्शन इत्यनुदाहरणमेवैतदस्यालंकारस्येति सहृ
दया विचारयंतु॥ ॥इति रसगंगाधरे अन्योन्यालंकारः॥ ॥अथ विशेषालं
कारः॥ प्रसिद्धमाश्रयं विनात्राधेयं वर्ण्यमानमेको विशेषप्रकारः पद्यैकमाधेयं
परिमितयत्किंचिदाधारगतमपियुगपदनेकाधारगततया वर्ण्यते सोपरो विशे

र·गं· ३०७

307

षप्रकारः युगपदितिविशेषणाद्दृश्यमाणोपर्यायेनातिव्याप्तिः एवंचग्रंथांतरगतानिल
क्षणान्यतिप्रसक्तान्येवपच्चकिंचित्कार्यमारंभणास्यास्तेभाविनाशकावक्ष्यतेरनिर्वर्त्त
नंसतृतीयोविशेषप्रकारः एवचैतदन्यतमत्वेविशेषालंकारसामान्यलक्षणमितिप्रो
चः तत्रप्रथमः प्रकारोद्विविधः आधारांतरगतत्वेनाधेयंवर्ण्यमानंनिराधारत्वेनच।
क्रमेरगोदाअपराजत्राकर्णपकतुकमाकर्णनयनत्वदाधाराकीर्त्तिर्वसतिकिलमो
लोदशदिशांत्यदेकालंवोयगुणगणकंदंवोगुणनिधेमुखेषुप्रौढानांविलसतिक्व
वीनमिविरतं। अत्रदिङ्मोलिगततत्वेन·युक्तंतुपातेदिवमासपंदोतदाश्रितानांप
दमद्विनाशः इदंतुचित्रंभुवनावकाशेनिराश्रयारेवलतितस्यकीर्तिः द्वितीयप्रका श्री· ३०७
रोयथानयेनसुदृशांपुराणपूर्णावचनेनवश्यगिरामहाकवीनांमिथिलापतिनंदि

नीमुजांतःस्थित एव स्थितिमापराम चंद्रः तृतीयः प्रकारो यथा कोदंडच्युतकांडमंडलस
माकीर्णां त्रिलोकीतलं रामदेवतां रणे दृशमुखप्राणापहारी धृतं। दुर्दर्शी पितृणाम
भूद्रुरुमरुद्दुग प्रचंडीकृत ज्वालाभिर्जगतीतलैकवलयकालानलो गोचरः। अत्र
रामदर्शनं कुर्वतां कालानलदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरनिर्वर्तनं। ननु लाभाद् राटि
कानां विके तुं त्तक्रमनिशमटं स्यात् लघोगोपकिशोरीमध्ये रथ्यमहं इनीलमणि
रिति वक्ष्यमाणे प्रहर्षणाविषमालंकारयोगे तृतीयप्रकारस्यास्यातिव्याप्तिः इति वि
क्रमयमारंभमाणायां नीलमणिप्राप्तिवर्णनादिति चेत्। न। अत्र चाशक्यवस्त्वंतरनि
र्वर्तनेन तदभेदाध्यवसाननिबंधनत्वे विशेषणाकालानलो वीक्षितः इत्यनुपदेयुदा
हृते विशेषालंकारे यथा अशक्यवस्त्वंतररूपकालानलवीक्षणो रामे कालान

र॰गं॰ ३०८

न्तयोस्तद्दर्शनयोश्चाभेदाध्यवसाने न निर्वर्तितं न तथा रश्मिविक्रेतुमर्हं स्यात् । अत्र महेंद्रनीलम
णिदर्शनमित्यदोषः । न च भगवति नीलमण्यभेदाध्यवसानेन निर्वर्तितमेव तदिति वाच्यम् ।
किंचित्कार्यमारभमाणस्येत्यत्र यत्कार्यं विशेषणतया प्रविष्टं तेन सहाशक्यवस्त्वंतर
स्याभेदस्य विवक्षितत्वात्प्रकृते च तद्रूपेण सह नीलमणेरभेदस्यानध्यवसानात् । न
चातिशयोक्त्या विशेषालंकारतृतीयप्रकारस्य गतार्थत्वं वाच्यम् । एतदुदाहरणे रागस्य
विषयस्य कालानलेन विषयिणा निगरणाभावात् । नापि रूपकेण । विषयविषयिणोः सा
मानाधिकरण्येन विरहेणारोपासिद्धेः । न च स्मृत्या कालानलस्य वीक्षणकर्मत्वश्रवणे
न स्मृतिकर्मत्वासिद्धेः । तस्मादशक्यवस्त्वंतरकरणं विशेषालंकारस्यैव प्रभेद इति
प्राचामाशयः । अत्र विचार्यते । विशेषालंकारस्यायं प्रभेद इति कथं विज्ञायते । नहि

श्री॰ ३०८

रूपकादिवदलंकारस्यास्य किंचित्सामान्यलक्षणमस्ति येन तदाक्रांतत्वे नाशकावस्त्वंतर
करणात्वस्य तत्प्रकारतामभ्युपगच्छेम। न वान्यतमत्वमेव तथाविधमस्तीति वाच्यं। अने
नैव प्रकारेणेतरालंकारभेदत्वस्यापि सत्त्वात्। अनुगतलक्षणं विना प्राचीनोक्ति
राज्ञामात्रमेव राज्ञामिति। तदपेक्षया पृथगलंकारतोक्तिरेव रमणीया। अपि च येन दृष्टो
सि देव त्वं तेन दृष्टो हुताशनः। तेन दृष्टा वसुधरा इत्यादौ वस्त्वंतरस्य हुताशनवसुधा
दर्शनादेरशक्यासंभावितत्वयोरभावात्प्रकृतालंकारासंभवेन निदर्शनास्वीक्रियते य
दि तदा येन दृष्टोसि देव त्वं तेन दृष्टः सुरेश्वर इत्यादौ विशेषालंकारेपि सैव शरणीक्रि
यतां। नहि हुताशन इत्यत्र सुरेश्वर इत्यत्र वा विवक्षितिभेदोस्ति एवं च प्राचीनानुसा
रेणाकोदंडेउत्यतेत्यादिपद्यस्याधिकदास्त्वंतं तदेविनविशेषसरणमारोहमौष्ठि

र॰गं॰ एतेनत्वांपश्यतामयालवकल्पवृक्षनिरीक्षणं इत्यादिकुवलयानंदोक्तमुदाहरणंगतार्थं।
३०१ तस्मादिदमुदाहरणं। किंनामतेननकृतंसुकृतंपुरारेर्दासीकृतानखलुकाभुवनेषुलक्ष्मीः
भोगानकेबुभुजिरेविबुधैरलभ्यायेनार्चितोसिकरुणाकरहेतुयापि अत्रयावात्रिवर्ग
प्राप्तिरशक्यकरणेनस्वत्रभगवदर्चनेनसुकृतकरणादीनांसादृश्यंविवक्षितंयेननूवि
दर्शनादिसंभाव्येतकिंतुकार्यकारणभावः एवंवेदानीमशक्यवस्तुनिर्वर्तनेनात्रभे
दाध्यवसायेननिबंधनत्वंनविशेषणं·नचदधिविक्रेतुमट्टस्यात्रातिव्याप्तिःद्वयोःसंक
रस्यतत्त्वे·ष्टत्वादितिवदंति॥ ॥इतिरसगंगाधरेविशेषालंकारः अथव्याघातः।यत्रत्वे
केनकर्त्रायेनकारणेनकार्यंकिंचिन्निष्पादितंनिष्पिपादयिषितंवातदन्येनकर्त्रा श्री॰
तेनैवकारणेनतद्विरुद्धकार्यस्यनिष्पादनेननिष्पिपादयिषयावाव्याहन्यतेस ३०१

ध॰ मश्यान्निवर्तेत इति विरोधमूलत्वं इदं तु नोदाहरणं। पांडित्येन प्रचंडेन येन माद्यंति दुर्जनाः। तेनैव सज्जना रूढां यांति द

व्याघातः अत्र व्याघाते पूर्वकर्त्रपेक्षयाकृत्त्रतरस्यैव लक्षणप्रसक्त्या व्यतिरेकसिद्धिः फ
लं। कर्त्तृत्वं चेह कार्योद्देशेन प्रवर्तमानत्वं प्रयोजनं वास्याविवक्षाया अनुपदमेव वक्ष्या
मः उदा॰ दीनद्रुमान्वचोभिः खलनिकरैरनुदिनं दलितान्पल्लवयंतु ल्लासितानि
त्यं तैरेव सज्जनधुरीणाः। इह श्रुतिप्रतिपादितवचनत्वरूपैकधर्मपुरस्कारेणाभिन्नी
कृतयोः परुषमधुवचनयोरेकत्वाध्यवसानात्तुरःस्फुरन्विरोधः प्रातिस्विकरूपेणा त
न्त्वकार्यहेतुताविश्रांतिमनुतमां। अत्र दुर्जनसज्जनयोर्महदंशमकर्तृत्वेपि न तु दुद्दे
शेन प्रवृत्तिरिति लक्षणागतकर्तृविशेषणानासंग्रहः न चास्य व्याघातोदाहरणत्वे
कोदोष इति वाच्यं॰ आश्रयविशेषस्वभाववसाविव्यनैकस्यैव कारणस्य विरुद्धकार्य
द्वयजननेबाधकविरहाद्व्याहतेरेवाभावादुदाहरणत्वासंगतः। नहि लोकसिद्धो

र॰गं॰ ३१० थः काव्यालंकारास्पदं भवितुमर्हति। अपरो व्याघातो यथा विमुंचसि यदि प्रियतमेति मां मंदिरे त
दा सहनयस्व मां प्राणापपंत्रणापेतितः। अथ प्रकृतिभीरुरत्यखिलमीति मंगक्षमा प्रजातु
भुजमंडलादवहितो वहिर्भोवयः। इदं कामविक्षुभगवंतं दाशरथिं प्रतिभगवत्या जानक्या
310 वाक्यं। उभयविधेप्यस्मिन्याघते पूर्वकर्तुरभीष्टव्याहननं तुल्यमिति प्राचां सिद्धांतः तथा च
तेषामुदाहरणं· दृशा दग्धं मनसिजं जीवयति दृशैव याः। विरूपाक्षस्य जपिनीस्ताः स्तुवे
वामलोचना इति अत्र विचार्यते व्यतिरेक एवात्रालंकारः जपिनी विरूपाक्षस्य वामलो
चना इति तस्यैव प्रकाशनात्। न चात्र व्यतिरेकोत्थापकतव्याघातः स्थित इति वाच्यं· ए
वमपि तस्यालंकारतापात्त्यासिद्धेः न ह्यलंकारोत्थापकेतालंकारेणैव भवितव्यमित्य श्री॰ ३१०
स्ति नियमः आननेनाकलंकेन जयताऽकलंकिनमित्यादाविव कस्य मात्रेणाविच्यं

तिरेकोऽत्यन्तोपपन्नः। न त्वस्योक्तप्रकारव्यतिरेकनिर्मुक्तो विषयोऽस्ति येन स्वातंत्र्यमभ्युपगम्ये
म। तस्मादलंकारान्तराविनाभूतालंकारवदिहाप्यवान्तरोऽस्ति विच्छित्तिविशेषोऽलंकारभेदकइ
ति प्राची मुक्तिरेवात्र शरणं पक्षलुब्धो न विसृजस्यर्थं नीरोदरिद्राशंकया धृतापि विसृजर्थंत
यैव न नु शंकयेति कुवलयानंदउदाहृतं। तत्र। एवं श्लेषातिशयोक्त्यामुपायोन्मीलितेन किं
चिदंशाभेदाध्यवसानेनामुखएव प्रादुर्भावितोपो विरोधो विविक्तिमात्रात्मा तत्त्वणप्रभाववद्
ननुवर्तमानस्तन्मूलका विरोधाभासादयो ध्याधाताताश्चालंकारा निरूपिताः तेवनानारू
पैवैचित्र्यं भजंतो विरोधाभासस्यैव प्रभेदा न तु ततो विरिक्ताः कांचनस्येव कंकणादयइसेके
।रूपकदीपकादीनामौपम्यगर्भाणामुपमाभेदत्वापत्तेर्न्नत्वहु व्याकुलीस्यादिति परस्पर
च्छायामात्रनुसारिणो भिन्नविविच्छित्तयो भिन्ना एवैते परे॥ ॥इति रसगंगाधरे व्यापा

र॰गं॰ तप्रकरणं अथशृंखलामूला अलंकाराः तत्रपंक्तिरूपेणनिबद्धानामर्थानांपूर्वस्यपूर्वस्योत्तरोत्त
३११ रस्मिन्नुत्तरोत्तरस्यवापूर्वपूर्वस्मिन्संसृष्टत्वंशृंखला तच्चकार्यकारणताविशेषणविशेष्य
तादिनानानारूपं । इदंरूपंचनस्वतंत्रोलंकारः वक्ष्यमाणप्रभेदैर्गतार्थत्वात् नह्यस्यास्तैर्विना
विविक्तोविषयोस्ति । यथादिरूपकादिष्वनुप्राणकत्वमास्थितोप्यभेदांशः समानेधर्मिणि
वानपृथगलंकारः एवंप्रकृतेपीत्याहुः । तदपरेनक्षमंते । सावयवादिभेदेरूपकस्यपूर्ण
त्वमादिभिरुपमायाश्चगतार्थत्वात्स्वतंत्रालंकारतानस्यान्नहिविशेषनिर्मुक्तंसामान्य
मस्तियेनविविक्तोविषयःस्यात् । तस्माच्छृंखलायाएवकारणमालादयोभेदाइति । मनयो
स्तत्वमुपरिष्टाद्विवेचयिष्यामः शृंखला आनुगुण्यस्यकार्यकारणभावरूपत्वेका श्री॰
रणमाला । तत्रपूर्वपूर्वकारणंपारंपरंकार्यमिका । पूर्वपूर्वकार्यंपरंपरंकारणमित्यपरा । ३११

पयंकार्यमिप्रियथाक्रमेणयथा·लभ्येतपुरोपगेहिणीमनोज्ञातयासुपुत्राःपरितःपवित्राःस्फीतं
पशस्तेःसमुद्देशिन्नूत्नंनेनास्यमितिसःखलुनाकलोकः।स्वर्गापवर्गौखलुदानलक्ष्मीनिंप्र
स्तेविपुलासमृद्धिःसमृद्धिमल्पेतरभागधेयंभाग्यंचशंभोनवपादभक्तिःइहचपथा
द्वौकोरणोक्तिरेवप्रस्तूयंतेनदापुनस्तस्यकारणंतस्यापिकारणमितितत्कस्यवित्कोरणं
नदपिकस्यविदितिवाकारणमालायुक्तायदातुकार्योक्तिस्तदातस्यकार्यंतस्यापिकार्य
मितितत्कस्यवित्कार्यंतदपिकस्यविदितिवायुक्ता।सर्वथैवयःशब्दःकार्यकारण
तोपस्थापकत्वादौप्रयुक्तस्तएवनिर्वाहः·एवंक्रमेणनिबंधननाकांक्षानुरूपत्वा
द्रमणीयमन्यथातुभग्नप्रक्रमंस्यात्·यथाप्राचीनांपद्यं·जितेंद्रियत्वंविनयस्यकार
णंगुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते।गुणाधिकेपुंसिजनानुरागप्रभवाहिसंपदः

र॰गं॰ ३१२

अत्रजितेंद्रियत्वं विनयस्यकारणंश्रुत्वाजितेंद्रियत्वस्यापिकिंकारणमितिविनयःक
स्यकारणमितिज्ञातंकार्यंपुनरस्यकिमितिकविदाकांक्षातुकार्यत्वकारणत्वेणसस
वंधिपदार्थत्वात्कारणमुत्पन्नंतरमेकसंवंधिज्ञानाधीनकार्यत्वोपस्थित्यासंगमनी
यानत्वसौसार्वत्रिकी। एवंचविनयाकस्यकारणमित्याकांक्षायागुणप्रकर्षोविनेपा
वाप्यतइतिवाक्यंयद्यपिफलतःपरिपूरकंभवतितथापिनसाक्षादित्सहृदयंगममेव
तथागुणप्रकर्षोत्किमाप्यतइत्याकांक्षायांगुणाधिकेपुंसीतिचात्रप्रवकेथितपदत्वं
नदोषःप्रत्युतपदांतरेणतस्यार्थस्योक्तोरूपांतरेणस्थितस्यनष्टस्येवप्रसभिज्ञाप्र
तिरोधकत्वाद्विवक्षितार्थसिद्धेःकुंठितत्वविरहाद्दोषःस्यात्‌शब्दादुपस्थितेर्थेप्रवृ
त्तिनिमित्तमिवविशेषणतयाभासतेतथाचोक्तंनसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमा श्री॰ ३१२

दृगमादृतेंइतितच्छब्दविशिष्टश्चार्थः स्वरूपेणाभिन्नोपिविशेषणाभेदादिलक्षणाः
प्रतीयतेकुंडगोलकादिवत्· ननुकुंडगोलकादिपदेषुमृतामृतभर्तृकत्वादिरूपविशेष
णघटितंप्रवृत्तिनिमित्तमिसत्कभिन्नाकारप्रत्ययः हान्तः शोणोरक्त इत्यादौतुतादा
दिशब्दानांशक्यत्वेनशक्यतानवच्छेदकत्वाच्छेतावच्छेदकस्यचगुणगुणागतजाति
विशेषस्याभिन्नत्वादभिन्नाकारप्रत्ययएवोचितइतिचेत्· सं।उरेतितातामत्रस्तामत्रए
वास्त्वमेतिचसंपन्नोवृषमहतामेकरूपतेसत्रवैलक्षण्यशून्यतारूपस्यैकरूप्यस्यप
थाप्रत्ययोमतथात्वेइतिसवितातामोरक्तएवात्वमेतिचेयत्रैतिषकलोऽनुभवसिद्धे।
एवंचप्रवृत्तिनिमित्तभिन्नस्यापिशब्दस्यप्रदिशक्यविशेषणत्वेवैलक्षण्यान्यथानु
पपत्त्यानुभवबलेनचसिद्धंतद्यतदनुगुणोवव्युत्पत्तिः शब्दानांकल्प्यातेसाधवृत्ति

र॰ गं॰
३१३
313

संबंधेनार्थविशिष्टशब्दज्ञानत्वेनशब्दविशिष्टार्थोपस्थितित्वेनचसामान्यकारणभावरू
पाघटत्वादितत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधत्वेनतुवृत्तिसंबंधेनघटविशिष्टपदज्ञानत्वा
दिनावविशेषतोऽपरः कार्यकारणभावः विशेषसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्र्या
जनकत्वेतिनकश्चिद्दोषः यद्वावृत्तिसंबंधेनघटादिविशिष्टपदज्ञानत्वेनघटादिपद
घटत्वोभयप्रकारकघटादिविशेष्यकोपस्थितित्वेनचकार्यकारणभावेकारणभावः
पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः समानाकारत्वाच्छाब्दबोधेपिपदभानं। अनुभवव
लाच्चाप्रामाणिकंगौरवेतद्दोषाय। एतदभिसंधायैवोक्तंनसास्तीत्यादि॥ ॥इति
कारणमालाग्रंथेकावलीसेवशृंखलासंसर्गस्यविशेष्यविशेषणभावरूपत्वेएकाव श्री॰
लीसाचपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरंप्रतिविशेष्यत्वेविशेषणत्वेचेतिद्विधातत्राद्येउत्तरोत्तर ३१३

विशेषणास्यस्थापकत्वापोहकत्वाभ्यांद्वैविध्यात्स्वसंबंधेनविशेष्यतावच्छेदकनियामक
त्वंस्थापकत्वात्स्वव्यतिरेकेणविशेष्यतावच्छेदकव्यतिरेकबुद्धिजनकत्वमपोहकत्वं।उ
दाःसपंडितोपःस्वहितार्थदर्शीहितंचतद्घनंपरानपरानयपक्रिया।परेचतेयेभ्रेतसाधु
भावाःसासाधुत्वापत्रचकास्तिकेशवः अत्रस्थापकंतोर्थः सपोनस्वहितंसमीक्षतेन
तद्धितंमनुपरानुजोषणंनतेपरेपैनहिसाधुताश्रितानसाधुतासानहिपत्रमाधवः अ
त्रापोहकंपूर्वस्मोत्तरोत्तरं।यद्यपिस्थापकेप्यपोहत्वंगम्यतेयोनस्वहितार्थदर्शीसनपं
डितइत्यादितथाऽपोहकेपिस्थापकत्वंयोहितंसमीक्षतेसत्रापंडित्यादितथापि
शब्देनतोच्यतइत्यदोषः।धर्मेणाबुद्धिस्त्वदेवभुद्धाबुध्यानिवद्धासहसेवलक्ष्मीः
लक्ष्म्याचतुष्टाभुविसर्वलोकालोकेश्वनीताभुवनेषुकीर्तिः इहपुर्वेणपूर्वेणस्वा

व्यवहितमुत्तरं विशेष्यते। अस्मिंश्चैकावल्याद्वितीये भेदे पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रि
यमाणोपधेकरूपस्यान्नदीपमेव मालादीपकशब्देन व्यवह्रियते प्राचीनैः तथा चैकं·
मालादीपकमाद्यं वैध थोन्नरगुणावहमिति तत्र मालाशब्देन शृंखलोच्यते· दीपकशब्देन दी
पइवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्थं सर्वोपकारकमुच्यते· तेनैकदेशस्थसर्वोपकारकक्रियादिशालि
नी शृंखलेति पदद्वयार्थः एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनस्य लक्षणाद्दीपकविशेषो
पमिति नभ्युपगमितव्यं तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्धत्वात्। इह च शृंखला
चयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारदीपकं त्तावाचश्रद्धीमहि तेषां प्रकृ
तात्मकत्वविरहाच्च। वितं चेदं सोदाहरणं दीपकप्रकरणे स्माभिरिति नेहातीवापवास्पते। एते
न दीपकैकावलीयोगान्मालादीपकमिष्यत इति यदुक्तं कुवलयानंदकृता तद्भ्रांतिमा

त्रविलसितमितिस्तुधोमिरालोचनीयं इत्येकावली अथ सारः सेव संसर्गस्य उत्कर्षापकर्षाभावरू
पत्वे सारः तत्रापि पूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षाभ्यां द्वैविध्यं संसारे चेतनास्तत्र विद्वांस
स्तेषु साधवः साधुष्वपि स्पृहाहीनास्तेषु धन्या निराक्षायाः । इमं चालंकारमेकानेकविषयत्वे
न पुनर्द्विविधमामनंति । एकविषयतायामवस्थादिभेदाश्रयणे भावस्यैकस्य उत्कर्षापकर्षयोर्भे
दनियतत्वात् तल्ल ध्ववस्थादिभेदकं विना किंचिदपि वस्तु स्वापेक्षया स्वयमधिकं न्यूनं वा भवि
तुं प्रभवति । एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा जंवीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानम्रीकृतक
मनीयहेमकुंभौ । नीलांभोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्द्धेते खलु कनकाचलेन सार्द्धं अत्र पू
र्वावस्थाविशिष्टाकुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्तयोरेवोत्कर्ष इत्येकविषयत्वं य
द्यपि परिणामभेदेन द्रव्यभेदोऽपि मतविशेषेणाक्यते व कुं तथापि कुचत्वेनाभेदाश्रयणे

र॰गं॰ नतत्रापिएकविषयत्वंस्वरूपपादांपादिचवक्ष्यमाणएकाश्रयेक्रमेणानेकाधेयस्थितिरूपःपर्या
३१५ योत्रमतीयतेतद्यस्तोप्यस्त्कनहिवेवपूर्वपूर्वापेन्नयोन्नरोन्नरोत्कर्षरूपस्तारोन्यथासिद्धःप्र
315 कारःकर्तुंअनेकविषयःसएवयथा॥गिरयोगुरवस्तेभ्योप्युर्वीगुर्वीततोपिजगदंडजगदंडाद
पिगुरवःप्रलयेप्यचलामहात्मानःवेदेप्यपमेत्वंकारोदृश्यतेमहतःपरमव्यक्तमव्यक्ता
त्पुरुषःपरःपुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागति।पूर्वंतुगुणकृतेउत्कर्षरहतुस्वरूप
मात्रकृतइतिविशेषःनचात्रगुणकृतउत्कर्षोवाच्यःपुरुषस्यनिर्गुणत्वेनाभ्युपगम्य
तनचतत्रापिविनाशरहितत्वादिगम्यमानोगुणउत्कर्षकइतिवाच्यःपुरुषस्यनिर्गुण
त्वेनाभ्युपगमात्नचतत्रापिविनाशरहितत्वादिगम्यमानोगुणोउत्कर्षकइतिवाच्यं।त श्री॰
स्यतादृशाधिकरणभिन्नत्वेमानाभावात्‌ अनपेवदिशाःपकर्षोप्युदाहार्यःइदंतु ३१५

वोध्यं एकविषयश्चखलायाश्चचारुत्वात्तदनुप्राणितःसारोनवालंकारान्तरतापत्तेःपूर्णालु
म्नादौतुनविच्छित्तिवैलक्षण्यमपितूपमाविच्छित्तिरेवेतिसंप्रदायःननुकेयंविच्छित्तिर्ना
मउच्यते·अलंकाराणांपरस्परविच्छेदस्यवैलक्षण्यस्यहेतुभूताजन्यतासंसर्गेणकाव्य
निष्ठाकविप्रतिभातज्जन्यत्वप्रयुक्तचमत्कारितावाविच्छित्तिःअथकाव्यलिंगंअनुमितिक
रणत्वेनसामान्यविशेषभावाभ्यांचानालिंगितःप्रकृतार्थोपपादकत्वेनविवक्षितोर्थः
काव्यलिंगंउपपादकत्वंचतन्निश्चयजनकज्ञानविषयत्वंअनुमानार्थान्तरन्यासयोर्वार
।णायानालिंगितत्वं।उपमादिवारणायोपपादकत्वेनेत्यंतंपंचम्यादिशब्दप्रतिपादितहेतुत्व
कस्यहेतोरेववारणायोपपादकत्वेनविवक्षितइतिननुशाब्दान्तेनरूपेणबोधितइत्यत
दर्थफलकं।तेनभयानकत्वोत्पादिवर्जनीयोदयाश्रयत्वादसिद्देवसेव्यइत्या

र० गं० हेतोनायमलंकारः।गम्यमानहेतुत्वकस्यैवहेतोःसुंदरत्वेनालंकारिकैः काव्यलिंगत्वा

३१६ भ्युपगमात्तच्चसुवंततिङंतार्थत्वाभ्यांद्वेधा।आद्यमपिशब्दांतरार्थविशेषितशरीरंशुद्धैक

316

सुवंतार्थरूपंचेतिद्वेधा॥ अत्राप्याद्यंसाक्षात्परंपरयावावाक्यार्थविशेषितंसुवंतार्थमात्र

विशेषितंचेतिद्विभेदं।तिङंतार्थभूतमपिसाक्षात्परंपरयावावाक्यांतरार्थविशेषितसुवंता

र्थमात्रविशेषितंचेतिद्विप्रकारंशुद्धभेदस्तुतिङंतार्थस्यनसंभवतिक्रियायाःकारकवि

विशेषितत्वावश्यभावात्।शिष्टमेतन्निरूपयिष्यते उदा० विनिधान्युन्मतेरपिवपरिह्वायो

॥पतितैरवाच्यानिग्रानिग्रायै।सपुलकमयास्यानिपिशुनैः हरंतीलोकानामनव

रतमनांसिकिंपताकदाप्यत्र्यांतास्वंजगतिपुनरेकाविजयसे।अत्रत्वनन्यसाधारण श्री०

गुणतयाप्रतिपादितस्यभगवत्याभागीरथ्याउत्कर्षस्यापातितोऽधरमानेस्यापपादनौ ३१६

यांनवरतसकललोकपापहरणसमानाधिकरणः अस्माभावः स्तुवंतमात्रार्थविशेषितः स्तुवंता
र्थोविशेषवपुर्हेतुत्वेनोपात्तः त्रयंतेतीर्थानित्वारितमिपस्याद्धृतिविधोवरंकरौंकुर्वंत्य
पिकिल्लकपालिप्रभृतयः इमंतंमामंकेवलमथकरणांक्रांत्मेहृदयेपुनानासर्वेषामथमथनद
यंदिलयापि अत्रसकलदेवतीर्थदर्पदलनस्यासिद्धेपस्वात्मपविक्रीकरणंवक्रानिवंह
तश्चक्षुरत्वात्ताहृशसिध्येसमर्थं विशेषकांतस्माक्षेपतीतितीर्थकर्तृकत्रयाकरणक
पालिप्रभृतिकर्तृककर्णमुद्रणंचेतिवाक्यार्थः द्वयंस्वात्मरूपकर्मद्वारविशेषकमुपात्तं
तद्दृशिष्ठंवताहृशपवित्रीकरणंभागीरथ्यपारूढंताहृशकार्योपपादनसमर्थमिति
भवतिहेतुः। पस्मासनप्रमुखनिर्जरचितदृत्रिः प्रापदिव्यमहिमनूभवतोगुणोद्यान्।
तुष्टपतोममनितांतविशंखलस्यमंतुशिशाः शिवनमंतुमिहासियोग्यः अत्राशरुत्वंशेद्धे

कस्तुवंतार्थोऽपराधक्षमाकरणे हेतुः तथा दिव्यमहिमत्वमचिंत्यमाहात्म्यं स्तुवंतार्थविशेषित
स्तुवंतार्थरूपैश्वर्याद्यादि वित्तद्रुः प्रायत्वैः दर्शयेमैश्वर्यगुणकमेकस्तवोमंतो तादृशस्तवेववि
शंखलत्वमिति स्तुवंतार्थोदाहरणे विशिष्टस्तुवंतार्थस्याप्युदाहरणं तवालंबोऽइवं स्फु
रद्दलघुगर्वेण सह सामर्थ्या सर्वेचज्ञापुरयथमनीयंतविबुधाः इदानीमोदास्यपदिभज
स्विभागीरथितदानिराधारेहारोदिमिकथपकेषामिहपुरः। अत्रनिराधारइत्यादि
नाभिव्यक्तेव नूनिष्ठसकलकर्तृकहेषेऽप्यात्मकर्तृकावज्ञापुरपथनयनरूपः स्तुवंतार्थ
विशेषितस्तिङंतार्थउपपादकः। धिक्श्वास्यमधुरवचनैः साधून्येवं चयंतिनम्रतमाः। ता
नपिदधासिमातः काश्यपिपातस्तवापि च विवेकः अत्रापिपृथिवीविवेकनाशोपपादने
तिङंतार्थस्यधारणस्यस्तुवंतार्थविशेषितस्यतस्यैवजनधारणात्मनो वा असामर्थ्यो

त्साधुवचनरूपर्ववाक्यार्थविशेषितंधारणंहेतुःविशेषणत्वंचकर्मणिविशेषणात्वात्परंपर्या
वोध्यं। एतेचभेदाःप्राचीनकल्पितपदार्थवाक्यार्थभेदद्वयवैचातुर्यमात्रेणकाल्पेतानतुवे
विच्यविशेषेण। अथानुमानादस्यकोविशेषःननुव्याप्यत्वपक्षधर्मत्वाभ्यांज्ञायमानमेवार्थसा
धकमनुमानंस्वरूपेणज्ञायमानंअकृतार्थोपपादकंकाव्यलिंगमितिविशेषइतिचेत्। उप
पादकंहिसत्यांयुक्तौ। मातुसतिव्यभिचारएववाह्नित्वपोरन्यतरस्यापिज्ञानेनसंभवति।
यथाविनिधान्कन्मन्तेरित्युदाहृतपद्येतादृशश्रमाभावउत्कर्षव्यभिचारितोःसर्वत्राप्युपपद्या
धाव्यभिचारतत्वज्ञानएवोपपद्यापतिरप्युदाहृतपद्येतादृशश्रम्माभावेउत्कर्षव्यभिच
रितोःसर्वत्रान्यथात्विदमेवमनेवंवास्यादितिसंदेहएवतस्मादुपपत्तिसमर्थवाच्यं। सं

+ तोभागीरथ्यवृत्तिर्वेतिज्ञानेजात्वपिनसर्वोत्कर्षः सेद्धुमीश्टे सेद्धुमीश्टे चसर्वोत्कर्षव्यभिचारितोभागी ४
रथीवृत्तिश्चेतिज्ञाने। एवंहे ४

र॰ गं॰ द्रीन्द्रियसंनिकर्षाभावान्न प्रात्यक्षिको ऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वान्न शाब्दो ऽत एव न मानसो ऽपीति
३१८ मस्यं काव्यलिंगं प्रकृतार्थोपपादकं उपपत्तिश्चानुमितिरेव व्यभिचारित्वपि हेतोस्तदानीं व्यभिचा
318 रास्फुर्तेः तथापि नानुमानालंकारस्यात्र विषयः श्रोतुर्यल्लिंगकानुमितिं बुबोधयिषया कविः
काव्यं निर्मिमीते तल्लिंगमनुमानालंकृतेर्विषयः काव्यव्यापारगोचरीभूतानुमितिकरणमि
ति निष्कर्षः काव्यलिंगज्ञानजानुमितिस्तु न कविना श्रोतुर्बुबोधयिषिता। अत एवासौ न का
व्यव्यापारगोचरः श्रोतुः केवलं कारणवशात् जायत इति। नास्त्येवात्र जायमानायामप्यनुमि
तावनुमानालंकृतेर्विषयः तस्मिन्मणिग्रानमहांधकार इति वक्ष्यमाणपद्ये तु बुबोधयिषितैवा
नुमिमितिरित्यस्त्यनुमानविषयः अपि च कविनिबद्धप्रमात्रंतरनिष्ठाप्यनुमितिरनुमानालं श्री॰
कृतिं प्रयोजयति श्रोतृनिष्ठा महावाक्यार्थनिश्चयानुकूलानु काव्यलिंगमिति महान्विशेषः ३१८

।एवंच·काव्यलिंगातिप्रसंगकाव्यलिंगातिप्रसंगवारणायानुमानलक्षणप्रविष्टानुमितौकाव्य
व्यापारगोचरत्वं विशेषणं देयं।यत्तु समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिंगसमर्थनमिति कुवलयानंद
कारो लक्षणमकार्षीत्तदपि सामान्यविशेषभावानालिंगिततत्वविशेषणाग्रहितं चेद्‌र्थांतरन्या
सस्यादेवातिप्रसक्तं।यदपिपत्वत्रैत्रसमानकान्तिसलिलेमग्नं तदिंदीवरं मेघैरंतरितः प्रियेव
मुखच्छायानुकारः शशी येपित्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गतास्त्वत्सादृश्यविनोद
मात्रमपिमेदैवेन न क्षम्यते।मृग्यश्च दर्भांकुरनिर्व्यपेक्षास्तवागतिज्ञं समबोधयन्मां।व्यापा
रयंत्योदिशि दक्षिणस्यामुत्पक्ष्मराजीनि विलोचनानि·पूर्वत्रयास्त्रयोर्थोनेकवाक्यार्थरूप
श्चतुर्थपादार्थेहेतुः उत्तरत्र तु संबोधने व्यापारपंसद्भृतिमृगीविशेषणत्वेनानेकः पदार्थोहेतु
रुक्तइत्यलंकारसर्वस्वतोत्तरमनुमोदितं च कुवलयानंदकृतातदुभयमसत्।अनुमाना

र०गं०
३१९
319

र्थांतरन्यासविषयेहेत्वलंकारोनेतितावत्सर्वसंमतं। अन्यथातयोरुच्छेदापत्तेः अयंचानुमानस्यैववि
षयंत्। अनुमानार्थश्चतुर्थचरणेदेवरूपेयक्षेनापिकागसादृश्यजन्यसुखासहिष्णुत्वरूपसाध्य
स्यचरणत्रयवेधनतन्नदंगसादृश्यपावारविघटकत्वेनहेतुनासिद्धेः स्फुरत्वात्। देवांनापिकांग
सादृश्यदर्शनजन्यमत्रिष्टसुखासहिष्णु। तत्तन्नायिकांगसादृश्याधारविघटकत्वात्मदीय
शत्रुभूतपवंस्तादिवदितिचप्रयोगः। मृग्यश्चेतिद्वितीयधेयधपिसंबोधनेवक्ष्ननिष्ठमृगी
नेत्रव्यापारोज्ञापमानउत्पादकस्तथापिनासावुत्पादकता।ऽनुमितिकरणतायाअतिशेतइ
त्यनुमालंकारएवयुक्तः इयांस्तुविशेषोपत्पूर्वपद्येनुमितिर्गम्याइहपुनर्बुध्यतेवाच्यामृग्याद
क्षिणानिलसंपर्कवत्त्वाद्दक्षिणाभिमुखविलक्षणनेत्रव्यापारवत्वादितिवप्रयोगवेल
क्षणंचोत्पक्ष्मेत्यादितोक्तंबोध्यं। अत्रवदंतिकाव्यलिंगनालंकारः देवित्यात्मनोविच्छि

श्री०
३१९

न्निविशेषस्याभावात्. सहि जन्यतासंसर्गेणाकविप्रतिभाविशेषस्तन्निमित्तत्वप्रयुक्तश्चमत्कृ
तिविशेषोवेत्युक्तं।नचानन्वानयोरन्यतरस्याप्यत्रसंभवः हेतुहेतुमद्भावस्यवृत्तसिद्धत्वेनकवि
प्रतिभानिर्वर्त्यत्वायोगात् अतएवचमत्कृतिरपिदुर्लभा। श्लेषादिसंमिश्रणेनविच्छित्तिवि
शेषोत्राप्यस्तीतितितुनवाच्यं।तस्यश्लेषांशप्रयोजकत्वेनकाव्यलिंगस्यालंकारतायास्त
थाप्यसिद्धेः यत्रतूपस्कारकवैचित्र्यादिलक्षणं तदुपस्कार्यवैचित्र्यं तद्वास्तुनामोपस्कारका
दुपस्कार्यस्यपृथगलंकारत्वं यथातिशयोक्तेर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः।यत्रतूपस्कारकवैचित्र्य
एवविश्रांतिस्तत्रोपस्कार्यमनलंकारएव यथाप्रकृते।एवंतर्हिबहूनामलंकारत्वेनप्रा
चीनैरुरीकृतानामनलंकारतापत्तिरितिचेदस्तु।किंचछिन्नंतस्मान्निर्हेतुरूपदोषाभावः
काव्यलिंगमित्यपिवदंतिरसगंगाधरेकाव्यलिंगम्।अर्थांतरन्यासः।सामान्येनविशेष

१·गं· स्वविशेषेणसामान्यस्यचयत्समर्थनंतदर्थान्तरन्यासः।समर्थनंचेदमेवमनेदंवास्यादितिसंशय
३२० स्यप्रतिबंधकउद्दमित्थमेवेतिदृढप्रत्ययोनिश्चयइतियावत्·तत्रप्रकृतयोविशेषसामान्य
326 योःसमर्थकत्वंप्रायशोदृश्यते·तच्चतावत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यांद्विविधं·उदा·करिकुंभतु
लामुरोजयोःक्रियमाणांकुविभिर्विशृंखलैः·कथपालिश्रेणोपिसादरंविपरीतग्रहणा
हियोषितः·अत्रसंबोधकत्वकनदीपकुचद्वतिकरिकुंभतुलासाहृदस्यश्रवणस्यानौविसं
प्रतिपाद्यते।तच्च।तस्यानिष्टसाधनत्वेसंगच्छते·अनिष्टसाधनत्वमपिताहृशश्रवणमि
ष्टसाधनमितिबुध्याश्रवणंकुर्वीणायाःकांतायाश्चातात्वंविनादुरुपपादमितिस्त्रीत्वेनभ्रां
नात्वंप्रतिपाद्यतेतच्चघेवोध्यस्त्रीविशेषभ्रांतत्वरूपस्यविशेषस्यसामान्यंसमर्थकंच।उ श्री०
पकारमेवकुरुत्तेविपहत्तः·सद्गुणेनितरां·मूर्च्छागतोमृतोवारोरगनपहरतिपारदः· ३२०

सकलान·अत्रविपक्षतसद्गुणकर्त्तृकोपकारस्यसामान्यस्यप्रकृतस्यमूर्च्छितमृत्तोवारोगा
पहरणंविशेषउदाहरणेनतपासमर्थकंचापारदृष्टान्तेनप्रकृतेतुपूर्वार्धेतत्तरार्धयोर्व्यत्यासेप्रकृ
तेसामान्यस्यविशेषसमर्थकत्वाप्यत्रैवसंभवति।तथाअहत्रैकोरणोरामोयातुधानाननेक
शः।असहायाइत्याद्युत्तरार्धमयास्यनूनंसहायसंयन्निमयंक्षतेवस्तोक्तिचाइतिप्रकृ
तेविशेषोवैधर्म्येणसामान्यस्य·अईवैपरीत्येउर्वलदृष्टान्तेतुवैपरीत्यं।अस्मिन्नलंका
रसमर्थ्यसमर्थकभावेअर्थस्तुकथितःमृगांगितान्नृतोमृतोवत्पत्र·तत्सत्वेशाङ्खसापि
विपरीताग्रहणाहीतत्र।यथावा·भवत्याहिव्रात्याधमपतिततपाषंडपरिषत्परित्राणंसह:
श्लेष्मपितुमूशक्ष्मःखलुयथामयाथवंप्रेमाद्दुरितनिवहेषुवजगतिस्वभावोयंसर्वै
रपिखलुपतोद्धुःपरिहरःअत्रभगवत्याभागीरथ्यास्तोतुश्चदृष्टान्ततयोर्विशेषयोःष

र.गं.
३२१
321

मर्थकस्य चतुर्थचरणप्रतिपाद्यस्य सामान्यस्य समर्थकत्वापत्त इत्यनेनोच्यते। ननु सामान्यार्थो
विशेषार्थसमर्थक इत्यस्य सामान्यव्याप्तिज्ञानेन विशेषानुमितिप्रयोजकमित्येवार्थः पर्यव
स्यति। अन्यथा स्वभावादेर्दुःपरिहरत्वादिव्यभिचारत्वावदशायां तादृशार्थस्य समर्थ
कत्वापत्तेः प्रतीतिविशदीकरणं समर्थकेन क्रियते नानुमानमिति प्राचीनप्रवादस्य विचा
रितरमणीय इति नायं भेदोऽनुमानादतिशेते अविशेते वा विशेषार्थेन सामान्यार्थसमर्थन
रूपाधिकरणविशेषारूढसहचारस्तानाहितव्याप्तिज्ञानस्तन्मालेति चेत्. कटिः श्रणा
ति। न चैवमपि विशेषेण सामान्यसमर्थनेनार्थान्तरन्यासभेदो भवितुमीष्टः प्रागुक्तोदा
हरणालंकारेणावगतार्थत्वादिति वाच्यं. इवादिप्रयोगाभावमप्येवात्र ततो वैलक्षण्या
त्. एवमपि वाचकाभावादार्थोपनुदाहरणालंकारोऽस्तु न त्वर्थान्तरन्यासभेद इति चेन्न।

श्री०
३२१

इदमस्तित्वैलक्षण्यं सामान्यार्थसमर्थकस्य विशेषवाक्यार्थस्य द्वयी गतिः अनुवाद्यांश
मात्रे विशेषत्वं विधेयांशस्तु सामान्यगत एवेत्येको। अनुवाद्यविधेययोरुभयोरपि विशेषत्व
मित्यपरा तत्राद्याउदाहरणालंकारस्य विषयः द्वितीयात्वर्थान्तरन्यासभेदस्य· एवं च मू
र्वांगतो मृत्तो वा निदर्शनेपारदोत्र रसइत्युदाहरणालंकारगते विशेषेउपकारमेव कुरुते
इति प्राचीनसामान्यार्थगतैव यथोक्तरूपेणाक्रिया विधेया· रोगानपहरति पारदः स
कलानित्यर्थान्तरन्यासगते तु पृथगुपात्ते विशेषरूपेणेति। लक्षणे तत्वस्य विशेषेण
त्वेत्रोभयांशविशेषाग्रात्यस्तेनोदाहरणालंकृतौ नातिप्रसंगः। यदि चापमल्पो
विशेषो नास्योदाहरणालंकारात् पृथगलंकारतां साधयितुं प्रभवत्यपि तु तद्विशेनाभि
तुष्यते तदोदाहरणालंकारोऽर्थान्तरन्यासस्य दृष्टान्तस्य प्रतिवस्तूपमा रूपकस्या

र॰ गं॰ तिशयोक्तिश्च विशेषः उपमैव चार्थी स्यरणा भ्रां तिमत्स संदेहा इत्यपि पृथग्वच्यं स्यात् तत्रापि विशेष
३२२ स्याल्पत्वात्॰ किंच। उदाहरणालंकारेण प्राचां मनस्संतोषमावहति। उपमयैव तेस्तस्य
निरासात्॰ अतस्तेषां विशेषेण सामान्यस्य समर्थनमर्थान्तरन्यासं विना नान्यत्र प्रवे
322 शुमीष्ट इति। अत्र हि प्रतिज्ञा हेत्ववयवयोरिवाकाङ्क्षाक्रमप्राप्तसमर्थ्यसमर्पकवाक्य
योः पौर्वापर्यमिति न मन्तव्यं॰ तस्यात्र समर्थकं समर्थ्यानुपपत्त्युत्थापितापानाकाङ्क्षाया
संत्वासेवाभिधीयत इत्यस्ति नियमः॰ अनुपपत्तेरभावेपि प्रतीतिवैशद्यार्थं कविभिस्त
स्याभिधानात्॰ एवं च वैपरीत्येपि न दोषः यथा॰ दीनानामप्यपरि ७ प प्रभुत्वस्यान्यो
दार्थं वहति पयोधरो हिमाद्रौ अत्रत्यं विपुलमवाप्य दुर्मदानां ज्ञातोयं क्षितिय भवाद श्री॰
शोविवेकः। अत्र दीननासंमातस्यावि विदुषो राजानं प्रतिकोपवचने पूर्वार्द्धगतो विशेष उत ३२२

राद्भुगतेसामान्येप्रस्तुतेसमर्थकः। एवमप्रस्तुतैः प्रस्तुतस्यसमर्थनमुदाहृतं। प्रस्तुतेनप्रस्तुत
समर्थनंयथा- कस्त्वंयोन्मार्मिकस्तन्विरमणीयिषुवस्तुषुहित्वातिकं सरोजिन्याः पश्य
पातिनषदयदःजलक्रीडयांहृ रंगच्छेतिवदंतीकामिनीप्रतिनायकस्योक्तिरिपमस्यां
हृत्तांतद्वयमपिप्रस्तुतांक्कचित्प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्यापिसमर्थनं संभवतिपरं तुतद् प्रस्तुतंप्र
त्तेप्रस्तुतयर्भवसत्त्वंभवत्यापाततस्तु तस्याप्रस्तुतत्वंसर्वथैवाप्रस्तुतस्यसमर्थनाप्रसक्तेः
यथाप्रभुरपिपाचितुकामोभजेतवामोरुलाघ वं सहसा। पदंहंतयाघंराधीसपदिवि
मुखानिराशतांनीतः अत्रकार्मुकयोः प्रस्तुतेन वृत्तांतेनविशेषेणादात्तयावकवृत्तांतो
प्रस्तुतः सामान्यात्मासमर्थ्यते। यत्तुकारणेनकार्यस्यकार्येणवाकारणस्यसमर्थ
नमित्यपिभेदद्वयमर्थांतरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारोन्यरूपतन्न। तस्यकाव्यलिं

र.गं.
३२३
323

गविषयत्वात्। अन्यथा वपुःप्रादुर्भावादिति सकृत्सिद्धं काव्यलिंगोदाहरणमसंगतं स्यात्. अप
राधे वाक्यार्थद्वयस्य कारणत्वेनार्थान्तरन्यासोदाहरणतापत्तेः पदपि विमर्शिनीकारस्त्वाहुः
विशेषेणापि सामान्यसमर्थने यत्र सामान्यवाक्यार्थस्योपपादनापेक्षत्वं तत्रार्थान्तरन्यासः
। यत्र पुनः स्वतःसिद्धस्यैव प्रतीतिविशदीकरणार्थं तदेकदेशमुक्त्वा विशेषदुपादीयते तत्र
उदाहरणालंकारो यथा निमज्जन्तीदो। किरणाष्विवाकदम्बत्रेति. तदपि न. निजदोषावृ
तमनसामति सुंदरमेव भाति विपरीतं। पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शंखमपि पीतमि
ति प्राचीनसंमतोदाहरणे सामान्यवाक्यार्थस्यासंदिग्धत्वेनोपपादनानपेक्षत्वात्. न
हि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे यामरस्याप्युत्पत्तिसंशयो येनोपपादनापेक्षा स्यात्. अस्ते
वन्नेर्के स्थलइवाहार्योऽत्रापि संशय इति चेत् त्वदुक्तोदाहरणालंकारोऽपि न स्यम्रा

श्री०
३२३

ज्यात् तस्मात् स्मर स्मउक्तैव व्यस्ताग्समर्न्नव्याकुवलयानंदकारस्तु॰ यस्मिन्विशेषणसामान्य
विशेषाः स विकस्वरः अनंतरत्नप्रभवस्येत्यादिकण्णिह तुल्लेन रेणारणितं गहस्वकाक स्वपमं
कर्दमकरंदशालिनमिह त्वामन्महे कोकिलं धम्मानिस्थलसौष्ठवेन कति विद्धस्तूनि
कस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालतिलकपंकेन शंकेत्तकः पूर्वमुपमारीत्यारह त्वर्थां
तन्यासरीत्या विकस्वरालंकार इत्याहत्तदपि तुच्छं। उपकारमेव कुरुत इत्युदाहरणेऽलं
कारोक्तास्मदुदाहरणप्राथमिकविशेषस्याभावात्स्वदुक्तो विकस्वरालंकारो न संभ
वतीति किंचिदलंकारस्त्वयापि वाच्य एव चोथातरन्यासस्य तस्य चार्थान्तरन्यासप्रभे
दयोश्च संसृष्टेर्वोदाहरणानां त्वदुक्तानां गतार्थत्वेनवीनालंकारस्वीकारानौचित्या
त्। अन्यथोपमाक्षिप्तभेदाद्यामनुग्रात्यानुग्राहकतयासंनिवेशेऽलंकारांतरकल्प

र॰गं॰ नापतेः वीक्ष्यरासध्वनरयामनन्तुः शिखिनोवने इत्यत्राप्युपमापरिपोषितायांभ्रांतावलंकारांत
३२४ रत्वप्रसंगाच्च इति रसगंगाधरे ऽर्थान्तरन्यासालंकारः अथानुमानालंकारः। अनुमितिकर
णमनुमानं॥ अनुमितिश्चाऽनुमितित्ववती अ·नुमितित्वं वानुमिनोमीति मानससाक्षात्का
रसाक्षिको जातिविशेषः व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयजन्यज्ञानत्वं वानुमितिस्तस्या
श्च करणं व्याप्तिप्रकारकलिंगनिश्चय इत्येके। व्याप्यत्वेन निश्चयजन्यज्ञानं चानुमिति
स्तस्याश्च करणं व्या। मानलिंगमित्यपरे इदं च साधारणमनुमानं। अस्य च कवि प्रतिभोल्लि
खितेन चमत्कारित्वे काव्यालंकारता। यथा तस्मिन्मणिव्रातहतांधकारे पुरे निशालोपविधा
नदक्षे। सद्योवियुक्ता दिवसावसाने कोकाः सशोकाः कथयंति नित्यं। अत्र कथनं स्फुटबो श्री॰
धः स चानुमित्यासकः कोकवियोगरूपस्य लिंगस्य व्याप्यत्वेन निश्चयात्कारणाउत्पघ ३२४

तोनतत्र चांधकारविशेषाभावस्य तत्सामान्याभावत्वेनाध्यवसाने सतीति निशालोपविधानदक्षतास्ति
द्धो दिवसावसानसिद्धाभावप्रयुक्तादिवसावसानानुमितिरित्याप्तिकविप्रतिभोल्लिखितत्वं वक्ष्य
माणमुन्मीलितमेतदिति निमंतव्यं। तस्या अप्यनुमानतायाः एव स्थापयिष्यमाणत्वात्· यथा वा·
अम्लासिषुः यदरातिकैरवकुलान्यग्लासिषुः सत्वरं दैन्यध्वांतकदंबकानि परितोनेशुस्तमां
तामसाऽस्मागोप्रसरति साधुनलिनानुल्लासमातन्वेतन्मन्ये भवतः प्रतापतपनोदयः
प्रभातोन्मुखः। पूर्वत्र लिंगलिंगिनोः शुद्धत्वमिह त्वनुरूपकानुप्राणितत्वमिति विशेषः क
विप्रतिभोल्लिखितत्वं पुनः स्फुटमेवाऽऽह पत्र लिंगलिंगिनो। सत्वंतत्र मन्ये शंकेवेमि
जानेऽइत्यादिपदानामनुमितिबोधकत्वं पत्र तु सादृश्यादिनिमित्तद्रावस्तुत्प्रेक्षाबो
धकतेति विवेकः· तेन मन्यथामात्यमायांतमहं मान्येमहामहं। वक्षश्च मत्कृतिं धतेप

र·गं·
३२५
325

इहोकिलकोकिलइत्यादावनुमैवनोत्प्रेक्षा। अत्रेदंबोध्यंमन्येइत्यादिवाचकपदोपादानेवा
च्यमनुमानंयथानंतरोक्तो। वक्तिकथयतीत्यादिलक्षकपदोपादानेलक्ष्यंयथाकोकाः।स
शोकाः इत्यादौ· तदन्यतरानुपादानेसाध्यासिद्धिप्रापमनुमितौप्रतीयमानंयथाअम्लानपत्रिति
पथेतत्राविनवदेवसंप्रतिमहोमार्तंड विवादयइतिचतुर्थचरणनिर्माणे· साध्यस्याप्यनु
पादानेलिंगमात्रोपादानेनपञ्चाङ्गपूर्णमाणंसाध्यंतत्रध्वन्यमानं।यथागुंजतिमंजुपरितोगत्वा
धावंतिसन्मुखं। आवर्तंतेनिवर्तंतेसरसीषुमधुव्रताः। अत्रशरदागमस्यसाध्यस्यानु
मानंध्वन्यते।एवमेषामदस्थानप्रागनुमितिकेकरणमनुमानमितिनयेयोग्यतावशा
देवप्रतीत्युपपत्तेः। नहिक्रमिकमेवयोग्यनक्रममयोग्यंयेनतत्रमुख्यार्थहतिःस्यात्।भव
तिचानुभवसिद्धासातस्मादत्रापिसमस्तस्यपदार्थज्ञानस्ययथातथाचप्रबोधकत्वंका

श्री·
३२५

र्यंतावच्छेदकं वाच्यं एवं च कीर्त्तिप्रतापावित्यत्रैव यथाश्रुतानां यथासंख्यान्वयबोधो धीबोधति
श्चपपद्यते इति सिद्धस्तदा यथासंख्यमनुदेशः समानामिति सूत्रं व्यर्थं स्यात् तदुदा
हरणे मृतिसुख्यार्थहति सद्भावात्क्रमभंगस्य दोषत्वसाम्राज्येन चन्द्रपि समं संख्याप
दार्थानां यदि यथासंख्यान्वयबोधो व्युत्पत्तिसिद्धस्तदा यथासंख्यमनुदेशः समानामिति
सूत्रं व्यर्थं स्यात् तदुदाहरणेषु लोमादिपामापिच्छादिभ्यः शनेलच इत्यादिभ्यः श
नेलच इत्यादिकलौकिकसामग्रीबलाद्यथासंख्यान्वयबोधोपपत्तेर्योग्यतामात्रबला
त्तथाबोधो यथामापिच्छादिभ्यः शनेलच इत्यादिषु लौकिकसामग्रीबलाद्यथा
संख्यान्वयबोधोपपत्तेर्योग्यतामात्रबलात्तथाबोधोपपादकमते तु शणस्त्वमात्रवक्तु
श्चैकः प्रकृतिविशेषप्रत्ययविशेषसंबंधरूपाया योग्यताया अज्ञानात्तेषां यथासंख्या

र॰गं॰
३२६

त्वयबोधोपपन्ने यौग्यतामात्रवत्त्वान्नथा बोधोपपादकमनेन तु शास्त्रमात्रचक्षुष्कैः प्रकृतिवि
शेषणस्य विशेषसंबंधरूपायोग्यतापात्रज्ञानोतेषां यथासंख्याचयबोधार्थं यथासं
ख्यामिति सूत्रमिति चेन्नः मम्मापि प्रागुक्तस्तुत्यतिप्रागुक्तव्युत्पत्तिरहितानां तादृशबोधा
र्थं सूत्रसार्थक्यादित्याहुः इदं तु बोध्यं यथासंख्यात्वयबोधो यथा तथास्तु नाममात्रेण गृहीतो
मो यथासंख्यमलंकारपदवीमेव तावत् कथं कारमारोहमर्हतीति तु विचारणीयं न
ह्यस्मिन्लोकसिद्धेकविप्रतिभानिर्मितत्वस्य लंकारत्वजीवातोर्लेशतोप्युपलब्धिर
स्ति येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यादितोऽक्रमत्वरूपदोषाभाव एव यथा
संख्यं। एवं चोद्भटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्षापणवदरमणीया एवेत्येतेन यथासंख्य श्री॰
मेव क्रमालंकारसंज्ञया व्यवहरतो वामनस्यापि गिरो व्याख्याता इति तु नव्याः॥ इति रस ३२६

॰गंगाधरे श्रीयथासंख्यप्रकरणं। अथ पर्यायप्रकरणं। क्रमेणानेकाधिकरणकमेकमाधेयमेकः
पर्यायः क्रमेणानेकाधेयमेकमधिकरणमपरः एतदन्यान्यत्वं च सामान्यलक्षणं· ननु
योगार्थमात्रे अतिप्रसक्तेः। परावनुपात्यय इण् इति पाणिनिस्मृत्या अनुपात्ययमात्रस्यषज्जु
पाधित्वेनोक्तेः नाथन्यत अन्यतरत्वाघटितस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्· अत्राद्यलक्षणं प्रागुक्ते
विशेषालंकारद्वितीयभेदे तिप्रसंगवारणाय क्रमेणेति। तत्र वाधेयस्य युगपदनेकाधारत्वं
धान्नातिप्रसंगः द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणसमुच्चयालंकारातिव्याप्तिवारणाय तदिति विवे
कः उदा आपाताकमलासनस्य भवनात् द्रष्टुं त्रिलोकीतलं गीर्वाणेषु दिनानि कानिचिदथो
नीत्वा पुनः कौतुकात्· त्वा भूवलये महाकविकुलोपास्यान्नवास्यांके स्याज्ञे राजन्नृसम्प्रति
सत्यधामनि गिरां देवी स्तुविवर्तिने। अत्र प्रथमचरणगतमधिकरणमार्थं विश्लेषावधि

र.गं.
३२७
327

पंचम्यां विश्लेषस्योपश्लेषमंतरेणासिद्धावौपश्लेषिकाधिकरणस्याक्षेपगम्यत्वात् कमला
क्षणीकत्वादवाच्यतेव ल्यल्लोपे कर्मण्यधिकरणे वेति वार्तिकस्य निरूढलक्षणा समर्पक
तेति राद्धान्तः। इतश्चरणात्त्रपगतं तुशब्दं यथा चामकरालस्य कुक्षौ स्थित्वा सदने मृता
शिनां वचिरं। संप्रति निर्दोषिते राजत्वदनांबुजे स्तुधावमतिः। पूर्वमवरोहरहत्वाराहः पूर्वपूर्व
त्यागे रुचिर्वीजापादानवेति विशेषः अपरः पर्यायो यथा विहृदादौ श्रीयास्तिमितमथ किंचित्स
रिचयाउदंचच्चांचल्यं तदनुपरितस्फारितस्फारित्नरुचिगुरुणां संधाते सपदिमपिपाते
समजनित्रयाधूर्णीन्नारं नपनयुगम्रिंदीवरदृशः अत्र क्वचिदनयावृत्तेस्थलविशेषगुरु
नृम्नम्रूषमाणोपेक्षिरभ्राषितमसंभावितागमंतं प्रियनकस्मादालोकितवत्याः कस्या
श्चिन्नयनेयुगरूपएकस्मिन्नधिकरणे विशेषणीभूतानांस्तिमितत्वादीनामाधेयानां

श्री.
३२

युगपदसंभवात्कारणाक्रमवशाच्चक्रमिकत्वं।यथावा॰प्रथमंश्रितकुंजकोरकाभावथशो
भामनुभूपकंडुकानां।अधुनाअपितुंकुचोयतेतदपितेकरिशावकुंभलीलां।अत्रापिकु
चत्विनैकीकृतेकुचरूपेधिकरणोपरिमाणविशेषाणां॰यद्भिन्वकुचयोःपूर्वपूर्वस्वरूपापेक्ष
याउत्तरोत्तरस्वरूपस्योत्कर्षः प्रतीयतेतदाएकविषयःसोप्यरक्तविषयभेदाच्चनवाध्यवा
धकाभावः।पतु॰विशेषएवरागस्तत्तन्विपूर्वमदृश्यत।अधुनामृगशावाक्षितद्दयेप्यदृ
श्यतेइतिकुवलयानंदकृताविकासपर्यायोनिजगदेत्रचिसं।एकसंवंधनाशान्वेत्त
रसंवधेमत्सेवपर्यायपदस्यतोकेप्रयोगानश्रोणिवंधस्त्यजतितनुतांसेचतेचतेमध्यभा
गइतिकाव्यप्रकाशोदाहृतेप्रागणिवस्यहृदयेइत्यादिसर्वस्वकारोदाहृतेचतुर्थेणि
वंधस्त्यजवदृष्टत्वाच्चास्मिन्नलंकारलक्षणोपिक्रमपदेनतादृशविवक्षायात्रोवि

र·गं·
३२८
328

स्यात्· तस्मादेकविषयः सारालंकार उचितोयं रत्नाकरादयो वर्धमानकालंकारमामनं
ति। स चायुष्मज्जानो हृक्कितस्य वर्द्धं तु बोध्यं। प्रथमं चुंबितचरणां जंघाजानूरुनाभिहृदया
नि। आश्लिष्य भावना मे खेलतु विश्लथमुखाब्जशोभायां अत्र न तावत्पर्यायः उत्तरोत्तर
संबंधस्य पूर्वत्यागपूर्वकत्वाविवक्षणात्· यतोत्र मुखविषयकभावनायाः सर्वांगविषय
कत्वं कवेरभिप्रेतं न तु मुखमात्रविषयकत्वं अत एव खेलत्वित्युक्तं न तु मज्जत्विति
तथा पूर्वं तपनयोर्लग्नात्ततो न ग्रामनस्य भूत। अथ सैव प्रियस्यासीत्पर्ववेदनगो
चरस्तत्रापि। नापि सारः उत्तरोत्तरस्योत्कर्षापकर्षयोरभावात्. तस्मादेवमादौ शु
द्धः क्रमालंकार इति रिक्तकस्तत्त्वप्याहुः इहान्यदप्यवधेयं। यत्राधाराधेययत्संबंधक्र
मेस्तु क्वचिदपि कविकल्पनापेक्षा तत्रैवायमलंकारो यत्र तु सर्वलोकसिद्ध

श्री·
३२८

त्वं न तत्र कश्चिदलंकारः अत एव श्रोणीबंधस्य जनितं तनुतां संवत्ते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरल
गतयः संश्रितालोचनाभ्यामिति काव्यप्रकाशकृता। प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणो
थ कंठेऽधुना वसति वा विषुनः खलानामिति सर्वस्वकृता च निदर्शितं। अत्रोभयत्राप्या
धारभेदाद्भिन्न आधेयः कविना एकताध्यवसाने नैकीकृतः अस्मदुक्तोदाहरणे पुन
क्रमोपि कल्पितः न हि ब्रह्मलोकस्थया देवतया पयोधिस्थया सुधया च वाचो वाङ्
धुर्यस्य वा भेदो लोकसिद्धः तादृशः क्रमो वा एव स्थिते अधुना पुलिनं तत्र पत्र स्रोतः
पुराभवदिति कुवलयानंदगतमुदाहरणं पत्र पूर्वं घटस्तत्राधुना घट इति वाक्यवल्लौ
किकोक्तिमात्रमित्सवुदाहार्यमेव॥ इति सगंगाधारपर्यायः अथ परिवृत्तिः परकीय
यत्किंचिद्धृत्वा घानविशिष्टं परस्मै स्वकीयं यत्किंचिद्वस्तु समर्पणं परिवृत्तिः क्रय

र॰गं॰ इतिपावत।साचनावद्द्विविधासमपरिहृत्तिर्विषमपरिहृत्तिश्चेति।समपरिहृतिरपिद्विविधाउत्तमैरुत्त
३२९ मानांन्यूनैर्न्यूनैर्न्यूनानांचेति।विषमपरिहृत्तिरपितथाउत्तमैर्न्यूनानांन्यूनैरुत्तमानांचेति।क्रमे
णादा।अंगानिदत्वाहेमांगिप्राणीनक्रीणामिवेत्र्यणां।युक्तमेतत्रतुपुनर्लोचनांबुरुहद्वयं।अ
329 त्रपूर्वार्द्धएवसमपरिहृतिरुत्तरार्द्धेतुविषमेव।अस्थिमालामपीदत्वामुंडमालामयीतनुंगृह्ण
तांत्वत्पुरस्थानांकोलाभःस्मरशासना।।गरिमाणंमेपीपित्वालम्बिमानंकुचयुग्मात्कुरंगद
शां।स्वीकुर्वतेनमस्तेपृनांधेयायनिर्विवेकाय।।किमहंकथयामियोषितामधरंविंबफलंस
मर्प्पयाः।सुरसानिहरंतिहेतहाविदुषांपुण्यफलानिसत्वरं।एषुदानादानव्यवहारःक
विकल्पितएवनतुवास्तवः।यत्रतुवास्तवस्तत्रनालंकारयथाः।क्रीणांतिप्रविकचलोचनाःस श्री॰
मन्तान्मुक्ताभिर्वदरफलानिपत्रवालाः।इदंचापरंबोध्यं।अत्रपरस्मैस्वकीययत्किंचिद्दस्त ३२९

समर्पणमित्येतावत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितं न तु स्वकीयस्य किंचिद्वस्तुत्यागमात्रं। किशोरभावं परिहाय
णभावभारकामानुगुणां त्रणालीमिस ज्ञातिव्याख्यायते: न चेदं लक्षमेवेतिवाच्यं। पूर्वावस्थात्यागपू
र्वकमुत्तरावस्थाग्रहणस्यवालत्वेनानलंकारत्वात्: एवं स्थिते विनिमयोत्र किंचित्स्वकाकस्य
चिद्दानमित्यलंकारसर्वस्वकृत्तापस्वलक्षणं परिवृत्तेः कृतं। यच्च किमिसयास्याभरणानियोव
नेथत्रं त्वयावाधकशोभिवल्कलमित्युदाहृतं तदुभयमप्यसदेव॥ इति परिवृत्तिः अथ परि
संख्या समान्यते। प्राप्तस्यापि स्यकस्माद्विहितशेषाद्यावृत्तिः परिसंख्या। नियमोप्यप्यस्मिन् दर्शने नि
त्यकलक्षणाक्रान्तत्वात्परिसंख्यैव। पाक्षिकप्राप्तयुगपत्प्राप्तिरूपस्यावान्तरविशे
षस्याविवक्षणात्। अतएव वैयाकरणानां मते परिसंख्यापि नियमशब्देनोच्यते। तथा हि कृतद्वि
तसमासाश्चेत्यत्र समासग्रहणं नियमार्थमिति हि तेषां सिद्धान्तः। तत्र हि समासे पाक्षिक्याः प्राति

र·गं·
३३०

330

परिकसंज्ञाप्राप्तेरभावात्कथंनामपराभिमतानियमउपपद्यतेयुगपद्धिसमाससमासेतदपदसं
घातयोरर्थवत्सूत्रंप्राप्तमितिपरिसंख्याभवितुमर्हतीति।पूर्वतंत्रेतुनियमपरिसंख्ययोर्भेदइत्थंप
रिभाषणंपदाहुः विधिरत्यंतमप्राप्तेनियमःपाक्षिकेसति।तत्रचान्यत्रचप्राप्तेपरिसंख्ये
तिगीयते·विधिःस्वर्गकामोयजेतेत्यादिःपाक्षिकेःप्रकारांतरेणप्राप्तिः।नियमःव्रीहीन
वहंतिसमेदेशेयजेतेत्यादिःपुरोडाशनिर्माणफलोपधायकतावच्छेदककोटिप्रविष्टाया
वितुषतायाःसंपादकत्वेनावहननस्यप्राप्तेर्नखविदलनसमवधानेकालाद्दृत्रित्वेनाप्या
गाधिकरणतयासमेदेशप्राप्तेर्विषमदेशसमवपानेकालाद्दृतित्वेनचपाक्षिकत्वात्·परिसं
ख्या·इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेपंचनखाभक्ष्याइत्यादिःरशनाग्र
हणालिंगेननाश्वाभिधानीगर्दभाभिधान्योरादानस्ययुगपत्प्राप्तत्वादित्यलमप्रकृतचिंतया

श्री०
३३०

।। रूपं चेतावविविधा शुद्धा प्रश्नपूर्विका चेति द्विविधा यथार्थी भ्रान्तश्चेति चतुर्विधा यथा सेवायां यदि सा
भिलाषमसि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां चिंतायाम् मसि सस्पृहं यदि विरिंचकापुधिष्ण्यं स्यतां आलापेय यदि कांक्ष
से मधुरिपोर्गाथां तदा लप्यतां स्वाप्यं वांछसि चेद्दिनिमलसुखे चेतः सर्वे सुप्यतां ।। अत्र यदि घटित
वाक्ये निर्वेदितस्यागमात्रस्य सेवादेः कर्मतापत्तिः परमेश्वरे विषयांतरे च प्राप्तत्वेन लोऽर्थ घटि
तत्वाक्यार्थवैयर्थ्यप्रसंगाद्विषयांतरं न सेव्यतामित्यादिरूपा विषयांतरे तत्र क्रियाकर्मत्वमाव
त्तिस्तात्पर्यविषयत्वपाकल्पमानत्वादार्थी शुद्धा च । किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः
किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोत्करः किं मित्रं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः स
खे कः शत्रुर्वहुमानदानकुशलो दुर्वासनासंचयः अत्र हरिपादभजनादिकमेव तीर्थादि
कं नान्यदित्यर्थस्तात्पर्यमर्यादया प्रतीयत इत्यार्थी प्रश्नपूर्विका च । तीर्थं गंगा तदितरद्यो

र·गं·
३३१

निर्मलं संधमात्रं द्वैतस्याः प्रसवनिलयो नाकिनोन्यवराकाः। सायत्रास्ति सरिहिज्जनपुरोप्र

त्रिकामात्रमन्यतोयानित्यंनमतिसबुधो वाधशून्यस्ततोन्यस्ततोन्यः अत्र मात्रापदस्या

र्थत्वादिव्याहृत्तिः प्रतीपत इति शाब्दी मुद्रा किं चित्रमेतत्सुकृतं न लोकाः किं ध्येयमीश

स्यपदं न लोकाः किं काम्यं मव्याजसुखं न भोगाः किं जल्पनीयं हरिनाम नान्यत् अत्र शा

ब्दी प्रश्नपूर्विका चेति प्रांचामतं। अन्येतु व्याहृतेरर्थत्व एव परिसंख्या रोन्यथा तु शु

द्धापरिसंख्यैव यथा हेतुत्वस्यार्थत्व एव हेत्वलंकारोऽन्यथा हेतुमात्रं। अतो भेदद्व

यमेवास्याः इत्याहुः अपरे तु व्याहृतेरार्थत्वेपि नालंकारत्वं यं चं पंचवरव्याभक्ष्याः सेभय

जेतरास्तस्ये सादी वपितदापन्नेः किंतु कविप्रतिभानिर्मितायाता दृशव्याहृत्तिस्तस्याः श्री·

यथा· यस्मिन्नृश्मसति वसुमतीयाकशासनेन महानसद्दुःसंतापः शारधि हृदयेषु ३३१

सशल्पता मंजीरेषु मोक्षवर्ये भेरीषु ताडनकामिनीनां कुंजलेषु कौटिल्यं गतिषु मांद्यमित्यादौ॰ अ
त्र हि प्रथमांतार्थः कविप्रतिनिर्मितद्वारा तत्प्रातियोगिकव्यावृत्तिभया एकीकृत इति निमिता॰ ए
वंवं सेवायां यदि साभिलाषमसी त्यत्र नान्यस्त व्यइत्यर्थस्य प्रतीतेः परिसंख्यास्त्वनतु परिसं
ख्यालंकारः व्यावृत्तेर्वास्तवत्वेन कविप्रतिभानपेक्षणात्। किं तीर्थं हरिपादपद्मभजन
मित्यत्र तु प्रश्नपूर्वकं दशरोपरूपकं॰ अथातविषं विषमित्याह अत्र ह्यास्तं विषमुच्यतइत्य
त्रापि परिसंख्यापत्तेः किं शास्त्रमित्यत्र शास्त्रे तु परिसंख्यामात्रं तीर्थमेगातरंद्यां निर्मलं संधमा
त्रमित्यत्रापि परिसंख्यावशुद्धा प्राग्नुक्तेरहेतोरनार्थत्वात् तस्मान्महान्सेषु संतापरस्यादिकमेवा
स्याउदाहरणमित्याह॥ ॥इति निरसनं गंगाधरेण परिसंख्या॥ अथार्थापत्तिः कनकविदर्येनतु
ल्यन्यायपत्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्तिः न्यायश्च कारणं सावप्रकृतेन प्रकृतस्याप्रकृते

नाप्रकृतस्यप्रकृतेनाप्रकृतस्याप्रकृतेनप्रकृतस्येतितावच्चतुर्भेदाप्रत्येकनर्थान्तरस्यसाम्यन्यूनाधिक्यै
र्द्वादशविधा।ततोभावत्वाभावत्वाभ्यांचतुर्विंशतिभेदा।दिङ्मात्रेणोदाः लीलालुंठितशारदापुरंधि
यामस्मादृशानानुरोविधासत्रविनिलित्कणामुषावल्लीतिवेष्टालिशा।अथश्वःफणीनांशंकु
त्वासणवोदंतावलानांशशाः सिंहानांचस्तुखेनमूर्द्धनिपदंधास्यंतिसालावृकाः अत्रप्रकृतेना
प्रकृतस्योपाधमानस्यसाम्यमात्मानरूपताचयदितेवाणांवुजं हृदावह्नतोपेनहेतोविपर्ययेणः अथचं
उत्करेणमंदितेदिनमध्येपिजितंतमोगणेन।अत्रनहतादृतिविधमामतारूपात्मकृतार्थज्जितमि
त्यायाधमानस्याप्रकृतार्थस्यसर्वोत्कर्षेणावर्तनरूपस्याधिकंनचात्रविपर्ययेणस्यावस्थानमात्रे
णतमोगुणानामवस्थानमापादयितुमुचितंनतुजयोमानुरूप्यादितिमांक्य।भगवच्चरणसंनिधाने
पधिकस्यविपर्ययेणस्यतत्वास्थांतदासमुचितंएववहूनांतमोगणानामपिसंनिधानेजपरतिनदो

घःसदैवस्नेहार्द्रेसुरत्नटिनिनिःकिंचनज्ञेनेपदित्वंनाथस्तुसुरभिविवत्सेमपिक्षपां।तदाचिंतारत्नत्रि
दशयतिभूमीरुहमुखाद्दीरत्रार्थिभ्यःकिमितिकराणिभिक्षामपिजडाः।अत्राभावेनाभावापादनं।लिहाम
जाह्नवीरूपप्रकृतेनार्थापेक्षयाचिंतारत्नादीनांजडत्वेनन्यूनत्वंचएतेषांपाधमानमप्रकृतं।मामनुर
कांक्षित्वायदिराजनपुरुषसिंहयातोसि।मुक्त्वावनमिदमेष्यतिवनलक्ष्मीमत्रकिंचित्रं।इयंराज्ञानले
नमुक्तापात्कराणिदमयंत्साध्वीनोपनीतंतमेवप्रत्युक्तिः।अत्राप्याधमानोवमहत्तांतेपिसन्निहितत्वा
त्प्रकृतएवेतिद्वयमपिप्रकृतपुरुषसिंहापेक्षयानस्यनस्यनंपुंसकत्वान्यूनत्वाअत्वांअतएवाकिंचि
त्रमित्युक्तं।उरूंवउरुफलानीवब्रह्मांडान्यत्रियःसदासर्वगर्वापहःकालस्तस्यकेमशकावयां।अत्राप्र
कृतेनब्रह्मांडादेनेनसमस्तभूतानामभिस्यत्वंकैमुतिकन्यायेनप्रकृतंप्रतिपाद्यतेनभवानिहमेलक्ष्यः
क्षत्रवर्णविलोपिनःकेवाविटपिनोरामकुलाचलभिदन्यवैःरामंप्रतिजामदग्न्यस्येयमुक्तिः।त्वप्रति

वस्तुयमामहावाक्याक्यार्थस्तस्याश्चदलद्वयमुपमेयवाक्यार्थउपमानवाक्यार्थश्चतत्रोपमेयवाक्या
र्थगतायांत्वप्रकृतावित्यनयादिशान्यदप्यूह्यं॥अत्रविचार्यतेनेयंवाक्यवित्संमतायामर्थापत्तौनिवि
शते आपादकस्यार्थस्तस्याश्चदलद्वयमुपमेयवासार्थउपमानवाक्यार्थश्चतत्रोपमेयवाक्यार्थगता
यामर्थापत्त्याबाधमानस्तत्रिमित्तभूतश्चेत्तुभावयार्थोप्रकृतोउपमानयमानवाक्यार्थगतायां
त्वप्रकृतावित्यनयादिशान्यदप्यूह्यं॥ अत्रविचार्यतेनेयंवाक्यवित्संमतायामर्थापत्तौनिवि
शते आपादकस्यार्थस्यापत्तितमर्थंविनानुपपन्नत्वाभावात्नाप्यनुमाने आपततोर्थस्याप
दकासमानाधिकरणत्वेनव्याप्यत्वपक्षधर्मत्वयोर्हरायास्तत्वात्· नचयेनकारणेनैकार्थसिद्धि
स्तेनैवलिंगेनापरार्थानुमानमितिवाच्यं· अर्थान्तरसिद्धेरनुमित्यात्मकताविरहात्।यतोपेम
र्थापिभवितुमर्हतीतिबुद्धराकारेणनतुभवत्येवेतिनापिपथ्यातिशयोक्तौ· तस्याविपरीतार्थ

एवद्वयोर्विश्रांतेः नचेहतथा· आपदकस्यसिद्धत्वात्पतनसंभाव्यमानत्वाद्युथाश्रुतएवविश्रांतेस्त
स्मादेनन्यायेनैकोर्थः सिद्धस्तेनैकार्थः सिद्धस्तेनैवन्यायेनापरोप्यर्थः सिद्धमहीतीत्येवंरूपेयमर्था
पत्तिः अस्यार्थांतरंलोके अविद्यमानमपिकविनास्वप्रतिभयात्कल्पितत्वाद्यद्यायाद्यतेतदालंकार
त्वंयथाफणिनांशकुंतशिशवः इत्यादौ अन्यथातुकैमुतिकन्यायेनेत्युक्तं। एवंचककमपरमवशान
विदन्नकुर्युर्विभुमपितंपदमीस्पृशंतिभावाः अवेत्ययंस्थाणोरपिभवतिसर्वात्मणुरोर्विद्योवक्रे
मूर्ध्निस्थितवतिवयंकेपुनरमीइत्यादिसर्वस्वकृतायदुदाहृतंतत्रातीवहृदयंगमं। यत्तूक्तंकैमुत्ये
नार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यतइतिकुवलयानंदकृतास्यालक्षणंनिर्मितं। तदसत्। कैमु
तिकतिकन्यायस्यन्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः यथा· तवास्तेपदिदारिद्र्यंस्थितं
भूयद्विजन्मनां। शनैःसवितुरप्यग्रेतमःस्यास्यत्यसंशयं। अत्रशनैः शब्दमहिम्नाराजाग्नेदा

र॰ग॰ रिदास्थितस्य प्रेक्षणास्तूयीत्रेतमोवस्थानं दुःशकमेवेत्यवगतमपि न्यायसाम्यादापाद्यतेऽन्यत्तु कैमुतिकन्या
३३५ येनेति अथ विकल्पः विरुद्धयोः पाक्षिकी प्राप्तिर्विकल्पः एकस्मिन्धर्मिणि तत्स्वप्रापकप्रमाण
प्राप्त्योरत एव तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्विसदृशयोः। विरुद्धत्वादेव युगपत्प्राप्तेरसंभवात्पाक्षिकी
च प्राप्तिः पर्यवसन्ना। अयं च समुच्चयस्य प्रतिपक्षभूतो व्यतिरेक इवोपमायाः। अत्र च विकल्पमान
योरौपम्यमलंकारताबीजं तदापि वैचमत्कारस्योल्लासात्· अन्यथा तु विकल्पनामात्रं यथा जी
वनं मरणं वास्तु नैव धर्मं त्यजाम्यहमित्यादौ अत्र जीवनमरणयोर्नौपम्यस्य प्रतीतिः उदा०। प्रा
णान्वपि पसीतां वा गृध्रास्तर्पय वा द्विजा ---- न्। यमं भज स्वरामं वा यथेच्छसि तथा चर। अत्रार्प
णां तपणां तर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृध्रयमानां जीवनरक्षण श्री॰
प्रमाणेन वसीतां द्विजरामा --- प्रामानां योगपद्यासंभवात्पर्यायेण प्राप्तिः। कर्मणोः क्रियाफ ३३५

त्वेनैव समानधर्मेणौपम्यं। नन्वत्र यथार्पितयोर्द्विधात्वर्थफलरूपधर्मैक्यात्कर्मणोरौपम्यं गम्यते तथा जी
वनं मरणं वेत्यादौ सन्नारूपधर्मैक्याज्जीवनमरणयोः कर्त्रोपि तद्युक्तं तु युज्यत इति चेत् युज्यतां न तु गम्यते अ
थ तत्कुतो हेतोः। कवितात्पर्यविरहादिति गृहाण। न त्वत्र मरणं जीवनं च समानमिति कवेरभिप्रेतं २
। किं तु विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्था इतिवत् धर्मोद्देशेन मरणमुपक्षिप्यायोगेन तु धर्मस्यागर इति नि
षिद्धगतत्वेनोपाधिकं· तदर्थं च मरणस्योपात्तत्वाद्विवक्षिताधिकरणं कृतयात्रौपम्यस्यानिष्प
त्तिरेव। क्वचित्तु संसमानधर्ममादायाप्यौपम्यस्य गम्यत्वेपमलंकारः यथा भगवद्गीतासु हितो वा
प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं। अत्र मही· भोगस्वर्गप्राप्त्योरुत्तमत्वेनौपम्यं विवक्षितं·
तथा च धात्वर्थयोरयं विकल्पस्यैके। आख्यातार्थयोरित्यपरे। सर्वथैव न महीभोगस्वर्गप्राप्त्योः स्वर्गयो
रिति स्थितं तयोः कारकत्वेनैकक्रियान्वयं विना विकल्पासंगतेः। न च धात्वर्थयोरेवास्य कर्तृरूपसा

र०गं०
३३५
335

धारणधर्मस्योक्तत्वात्कपंलुलेनेति तिवाच्यं कर्तृरूपसाधारणधर्मादायोपम्यस्यात्र सुदरस्यानिष्प
न्नः अन्यथा हतेन रंकं गता जित्वा वा भोक्ष्ये महीमित्यत्राप्यौपम्यप्रसक्त्यापत्तेः। यत्तु भक्तिप्रह्वविलो
कनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालंबनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये॥ लावण्य
स्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः। अत्र वि
कल्पः उन्नमत्वाच्च तुल्यप्रमाणाश्लिष्टत्वमिसलंकारसर्वस्वकृतोक्तं। तच्चिंत्यं। भवार्तिशमनेन त
नुनेत्रद्वंद्वयोर्द्वयोरपि युगपत्कर्तृत्वे विरुद्धाभावाद्विकल्पानुत्थानात्। विरोधे विकल्प इति हि
तेनैवोक्तं। न च तनुमध्यनेत्रयोः प्रविष्ठत्वात्पृथगभिधानानौचित्येपि पृथगभिधानं तद्धेतुः
तनुनेत्रद्वयोर्विरोधमभिप्रेतं गमयतीवाच्यं। वास्तवस्यैव विरोधस्य विकल्पोत्थापकत्वेनैवैव
क्षिकस्याप्रयोजकत्वात्· विकल्पस्यात्रासुंदरत्वाच्च वस्तुतस्तु सकलकलं पुरमेतज्जातं

श्री०
३३५

संमतिस्तुधांशुर्बिंबमिवेत्यादाविवात्रापि श्लेषमूला उपमैवालंकारः तनुर्वेति तनुरिवेत्यर्थैः वास्या
द्विकल्पोपमयो रितिवाशब्दस्यैवार्थकत्वाभिधानात। नच लिंगवचनभेद उपमायां दोषइ
तिवाच्यं साधारणधर्मस्योपमानसामानाधिकरण्ये उपमेयसामानाधिकरण्ये च पत्रैवैरूप्यं
तत्रैवैव लिंगवचनभेदस्य दोषतापा अभ्युपगतेः। यथा हंसीव धवलश्चंद्रः सरांसीवामलंन
भश्च हंसीधवला चंद्रो धवलः सरांस्यमलानि नभो ह्यमलमिति। साधारणसाधारणधर्मस्यो
पमाने उपमेये च द्वैविध्येनैव प्रतीतेरुपमायाः सम्यगनिष्पत्तेः नन्वेवं सति सरांसीवचनभेद
स्यादौ लुप्तोपमायां कथं वचनभेदो दोष इति चेत्। तत्रापि प्रतीपमानसाधारणसाधारण
धर्मस्य वैरूप्यादेवेत्यभ्युपगमात्। नच प्रतीयमानस्य धर्मस्य स्वशब्दानालिंगिततया स्फुत
रां लिंगानालिंगनेन नास्ति वैरूप्यमिति शक्यं शब्दालिंगितस्यैवार्थस्य प्रतीतेरिष्टेः पदा

र॰गं॰
३३६

हुः नमोस्तिप्रत्ययो लोके यः शब्दानुमादतद्वतीयद्वाश्रुतार्थापत्तावभ्युपगम्यमानायां शब्द एव
कल्प्यते अर्थस्य क्तेनाभिधीयते इत्यस्ति वैरूप्यं। एवं स्थिते राजते भाते इत्यादिति इं तत्प्रतिपा
द्यसाधारणधर्मप्रपालिंगवचनभेदोन दोषस्तथात्रयीति अत एव यस्मिन्नतिसरस्तोजनोज
नपदाश्चेति तुल्ययोगितापि संगच्छते। अन्यथा उपमागर्भत्वात्तस्या उपमाया दुष्टत्वे
दुष्टतापत्तेः। श्लिष्टे धर्मे लिंगसंख्याभेदादिनैव दूषणमिति प्रतिप्रसवश्चेतिदिक् इ
तिविकल्पः। अथ समुच्चयः युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः। युगपदिति क्रम
व्यावृत्त्यर्थं न त्वेकक्षणप्रतिप्रत्त्यर्थं तेन किंचित्कालभेदेपि न समुच्चयभंगः स ता
वद्द्विविधः धर्मिभेद धर्म्यैक्याभ्यां। धर्म्यैक्ये पि द्विविधः कारणत्वातिरिक्तसंबंधेने
कधर्म्यवत्त्व कारणतया एकधर्म्यत्वं च तिःएवं त्रिविधे स्मिन्नाद्ययोर्भेदयोर्गुणानां

श्री॰
३३६

गुणक्रियाणां वर्त्ततीये रमणीयानाम रमणीयानां रमणीयारमणीयानां समन्वयः नवास्मिन्नत्र
माणसमाध्यलंकारत्वमाशंक्यं। समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमाने अन्येनाकस्मिकमापत
ताकारणेन सौकर्यातिरूपोतिशयो यत्र संपाद्यते स विषयः अस्मिंस्तु समुच्चयप्रभेदे पत्रैकं
कार्यं संपादयितुं युगपदनेके खलेकपोतावाहमहमिकया संपतंति कार्यस्य च न कोप्यति
शयः सं। मिणोदा। प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः। रक्तं च पथिकहृदयं कपोल
पाली मृगीदृशः पांडुः। उदितं मंडलमिंदोरुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण। मुदितं च सकलयुव
जनचूडामणिशासनेन मदनेन। अत्राद्ये गुणानां द्वितीये क्रियाणां च यौगपद्येन भिन्नधर्म्मा
न्वयः आनाम्रो सिंधुकन्याधवचरणनखोल्लासिकांसिकांतिव्याप्तभिन्नपौत्त्वाजालेजीवानां
त्रिपुरविजयिनो जातजांबूनदश्रीः स्वाभाव्यादच्छमुक्ताफलरचिततलसत्कुंभसच्छायक

१.गं.
३३७

336

यापास्यायासजालारम्भरसोरिदंभ्रातजातश्रमाल्नः। देवत्वांपरितस्तुवंतुकवयोलोभेनकिंताव
तास्तव्यस्त्वंभवितासियस्यतरुणश्चापप्रतापोधुना। क्रोडांतःकुरुतेतराववसुमतीमाशासमा
लिंगतिधांचूवममरावतीचसहसागच्छत्यगस्त्याश्रमपित्रत्राघ्रगुणामेकधम्यवयःपद्यपिह
रिवरणानरवसंसर्गसमयेनास्तिहरजयपसंसर्गइति। कपीनवर्णीयोर्योगपथस्यासंभवस्तथापि
माहजिकश्चैर्येनसहतयोःप्रत्येकंतस्यसंभवोस्त्येवनितदोषः। समुत्पत्तिःपद्मारमणपदप
द्मासेनरवात्रिवाषःकेदर्पप्रतिभटजटाजूटभवनं। अथापंव्याघंगःपतितजननिस्तारणविधे
नैकस्मादुत्कर्षस्तवजननिजागार्तुजगतः। अत्रत्रिषुवेकेनाप्युत्कर्षजननसंभवेत्रयोप्युत्क
र्षजननार्थस्पर्धयेवापतंतोरमणीयाः। पाटीरद्रुभुजंगपुंगवमुखोद्भूतावस्तुस्तापिनोवाताबांति
दहंतिलोचनममीताम्रारसालद्रुमाः। श्रोत्रेहंनोकिरतिकूजितमपिमेहलाहलंकोकिलावा

श्री०
३३७

लावालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु। अत्रापि त्रयोपि जीवननाशार्थमायं ततोऽरमणी
याः जीवितं मृत्युनालीरं संपदः श्वासविभ्रमाः। रामाः क्षणवधारामाशल्यान्येतानि देहिनां। अत्र
त्र जीविवितादयः स्वाभाव्यात् रमणीया इति निःसारापतुमशक्याविशेषणमाहात्म्याच्चार
मणीया इति दुःखजनकाश्चा तएव [illegible] तुल्याः रमणीयारमणीयशब्दैकमेधारपञ्चाश्रीय
तेनति। शरीरं तानजननं रोगो विदमुस्मृतिप्रदः। विपद्वैराग्यजननी त्रयं सुखकरं सतां। श
रीरादयो हि स्वाभाव्याद रमणीया अपि भेदकमाहात्म्याद्रमणीया। न च रमणीयानां स
मुच्चयेऽरमणीयानां च समालंकारेण रमणीयारमणीयानां च विषमालंकारेण च संकी
र्णत्वान्नैते प्रभेदा युक्ताः समुच्चयस्य प्रभेदताप्रयोजकत्वविरहादन्यथा सर्वेषामलंका
राणामनंतभेदत्वापत्तेरिति वाच्यं। समुत्पत्तिः यस्मादरमणीयत्वे पोपरं भुजंगे त्पत्त्र च स

र॰ गा॰ ३३८ 338 मालंकारस्याविवक्षितत्वात्· न हि हरिचरणनखसंभूतिहरजटाजूटनिवासपवितनिस्तारसाध्या
संगानां परस्परं योगो योग्य इति कवेरभिप्रेतं किं तु भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षं जनयितुं त्रयोपि
जागरूका इति नापि मलयानिलरसालद्रुमकोकिलकूजितानां। किं तु त्रयोपि बालायाः प्रा
णनाशार्थं कष्टप्रकारा इति· अत एव हंतेति खेद उपपद्यते। समालंकारस्याभिप्रेतत्वे तु त्रया
णां योगस्य युक्तत्वात् खेदानुपपत्तिरेव स्यात्। अथ बालाया मारकत्वेन तत्प्रयोगो ननुरूप इति चेत्·
एवमपि त्रयाणां योगं — — मालंकारस्यासंतमप्रतीते विषमस्य च बाल्यबालांशमादाय प्रतिष्ठा
नात्समुच्चयस्यासंकीर्णत्वेन एवं जीवितं मृत्युना लीढमित्यादौ जीवितादेरमणीयस्य मृत्याली
ढत्वादिनाऽरमणीयत्वेपि न मृत्यालीढत्वादिकमयुक्तमिति कवेरिह विवक्षितं रमणीयाना श्री॰
मविरस्यापत्यस्योत्पत्तिः सिद्धेस्तस्य च स्वाभिलषितानुगुणत्वाच्च कल्पेत्वप्रयोजकत्वमतः ३३८

तृतीयप्रभेदस्यापिनविषमसंकीर्णत्वेनान्यथासिद्धिः एतेनसद्योगासद्योगसदसद्योगेषुसमुच्चयः
प्रभेदत्वान्नसमविषमसंकरेणैवान्यथासिद्धिरितिरत्नाकरोक्तमपास्तमिति रसगंगाधरे समुच्चयः॥ अ
थसमाधिः एककारणजन्यस्यकार्यस्याकस्मिककारणान्तरसमवधानाहितसौकर्यंसमाधिः तच्च
कार्यस्यानायासेनसिद्धासागसिद्धाच पूर्वापेक्षयाविशेषस्त्वेकएव। उदा० आपातेवनिशाम
नोमृगदृशामुन्निद्रमातन्वतीमानोमेकथमेषसंप्रतिनिरातङ्केहृदिस्थास्यति। ऊहापोहमि
मंसरोजनयनायावद्विधत्तेन्तरांतावत्कामनृपातपत्रसुषमंविंबंचभासोविधोः। अत्ररात्रिसं
निधानादपिसिद्ध्यतोमानविनाशस्यचंद्रोदयादनायासेनसिद्धिः यथावा० स्मरदीपदीप्तदृ
ष्टेर्धनांधकारेपिपतिगृहंयांत्याः। झगितिप्रादुरभूवन्सख्यादिवचंचलाः परितः। इहाकस्मि
केनिःप्रत्यूहपतिःप्रत्यूहपतिगृहयानस्यकारणान्तरसमवधानेहेतोरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षाली

र॰गं॰ ३३९ 339

टः पूर्वं स्तकस्तुद्धानवप्रसंगं दर्पितस्य लोभादंगीकरोति स्म परानतांगी · श्लथयंतदालिंगनमप्यकस्माद्
नेनिनादैर्धेनतांनिनाय अत्र षनध्वनिभिरालिंगनस्य सांगता सिद्धिः पूर्वपद्यद्वये त्वनायासे
नकार्यसिद्धिः कथय कथमिवाशा जाता जीविते मे मलयभुजगवांतावातिवाताः कृतांता। अत्र य
मपि वतगुंजत्सालिनाकं दर्पमौलीमनसिजमहिमानं मन्यमानो मिलिंदः अत्र जीवितनाशं प्रति
वातवानचंचरीकगुंजितयोरहमहमिकया हेतुत्वादेकस्याकस्मिकत्वाभावात्र प्रकृतालंकार
स्य विषयः किंतु कर्तृरूपभिन्नधर्मिकयोर्वानगुंजनक्रिययोः समुच्चयेन जीवितनाशरूपैकका
र्यात्मकैकधर्मिकस्तयोरेव कारणयोः समुच्चः संकीर्णः॥ इति रसगंगाधरे समाधिप्रकरणं
अथ प्रत्यनीकं प्रतिपक्षसंबंधिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकं। अनीकेन सदृशं प्रत्यनीकं सादृश्य श्री॰
स्य यथार्थत्वेनैव संग्रहे पुनः सादृश्यग्रहणात गुणीभूतेपि सादृश्ये व्ययीभावः लोके प्रतिप ३३९

क्षस्यतिरस्कारापानीकंप्रयुज्यतेततदृशक्तोप्रतिपक्षसंबंधिता।कस्यचित्तिरस्कारात्क्रियतेसचानी
कसहशतयाप्रयुज्यमानत्वात्प्रत्यनीकमुच्यते।अत्रचप्रतिपक्षगतंबलवत्त्वमात्मगतंदुर्बलत्वंच
गम्यते।संबंधीचतदुपजीव्योपजीवकमित्रादिभेदादनेकविधः।यथा।रेरेमनोममनोभवशास
नस्यपादांबुजद्वयमनारतमानमंतं।किंमांनिपातयसिसंसृतिगर्तमध्येनैतावतातवगमिष्यतिपु
त्रशोकः॥जितमौक्तिकसंपदांरदानांसहवासेनपरांमुदंदधानां।विरसादधरीकरोतिनासामधुना २
साहसशालिमौक्तिकंतोपूर्वत्रोपजीव्यसहतूपजीवकस्यतिरस्कारोहेरस्यार्थत्वशाब्दत्वाभ्यां
चवैलक्षण्यं।एवमन्यदप्यूह्यं।अत्रविचार्यतेहेतूपक्षेपेचगतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरंभवितुमर्ह
ति।तत्रहिद्वितीयोदाहरणेतावद्धेत्वंशःशाब्दस्त्वेक्षांशमात्रमार्थं।प्रथमोदाहरणेतुद्वयमप्यार्थं
पुत्रमारकेसेवकत्वेनकारनवैरस्यतस्यस्वात्मकमेवागर्तमध्यनिपातनेनकोपेणहेतुना

र॰गं॰ ३५० पाश्चस्फुटं प्रतीतेः अस्मिन्नलंकारे हेतुत्वं निश्चीयमानं हेतूत्प्रेक्षायां तु संभाव्यमानमित्यस्ति विशेष इति
चेत्. प्रतीयमानहेतूत्प्रेक्षायामनुत्प्रेक्षात्वापत्तेः वाचकस्येवादेरभावाद्धेतुत्वस्य निश्चीयमानतापा
340 स्त्तत्रापि वक्तुमशक्यत्वात्। यस्य किंचिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः। कांतवक्त्रसदृ
शाकृतिं कृती राहुरिंदुमधुनापि बाधते इत्यलंकारसर्वस्वकृतोदाहृते प्राचीनपद्येपि भगवद्वैरा
नुबंधादिव भगवद्वक्त्रसदृशमिंदुं राहुर्बाधत इतीतहेतूत्प्रेक्षैव गम्यमाना। मम रूपकीर्तिमहरद्भु
वि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदन इ
ति कुवलयानंदकारेणोदाहृते पद्ये हेतुत्वं शठत्वेक्षा शक्यैव तु भयममपि शाकेब्वमिति कथंकार
मस्यालंकारस्योदाहरणतां नीतमिदमाप्नुष्यतेति न विद्मः। प्रतिपक्षगतबलवत्त्वस्वात्मग श्री॰ ३५०
तदुर्बलत्वयोः प्रतीतिर्हेतूत्प्रेक्षांतरादस्यैव लक्षणं पनेनैतावता हेतूत्प्रेक्षायां बहिर्भवितुमिद

मीष्टे तदविनाभावित्वात्· किंतु तत्तदवांतरविशेषीभावत्वं न हि पृथिव्यवांतरभेदाद्घटात्पटो विलक्ष
णा इति पृथिव्या वहिर्भवितीत्यपि वदेत्। अथ प्रतीपं प्रसिद्धौपम्यवैपरीत्येन वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्र
तीपं। तद्वैपरीत्यं च तदुपमानोपमेययो रूपमेयोपमानत्वकल्पनया न तु प्रकारांतरेण· उपमानोपमेययो
रन्यतरस्य किंचिद्गुणप्रयुक्तमहत्तीयतोत्कर्षं परिहर्तुं हीनतीयप्रदर्शनेनाल्पस्यमानं सादृश्यमप
रं द्विविधं· उपमानं तस्योपमेयत्वान्न्यूनत्वस्य च प्रत्ययः फलं· इदमेव चौपम्यस्याविशेषेप्युपमा
लंकारादस्य वैलक्षण्यबीजं औपम्यप्रतिष्ठानं च निषिध्यमानसादृश्याद्व्यतिरेकात्· नन्वौपम्य
स्योपमानोपमेयसाधारणेपि पदेकस्याधिकमपरस्य न्यूनत्वं गम्यते तत्कस्य हेतोरिति चेत् शृ
णु· उपमाने हि साधारणधर्मसंबंधोनूद्योपमेये विधीयत इति तावत्त्रिविपादं विभ्रमुवादौ च सा
ध्यत्वसिद्धत्वाभ्यां· तेन क्रमेण न्यूनत्वाधिक्ये उपमानोपमेययोः प्रयोजयतः। लोकेपि नि

र॰गं॰ श्चितविधेयपथाप्रजल्पतेतथानाप्रजल्पतेतथानानिंश्चितविषइतिस्फुटमेवातेचसाध्यत्वासिद्धत्वेवक्त्र
३५१ विवक्षाधीने इतिनात्रदोषः। द्वितीयतृतीययोर्भेदयोस्तु फलंस्फुटमेव। चतुर्थस्यतुनिषिध्यमान
341 वस्तुगतस्तकगुणवत्प्रतिपत्तिः पंचमस्यप्रथमवद्वृत्तिः॰ उदा॰ किंजल्पसिमुग्धेगच्छतपाहंतममांग
स्तवर्णविर्णमिति। तद्यदि पततिहुताशेतदाहुताशेतवांगवर्णंस्यात्॰ अत्रपूर्वार्धगतोपमागम्यमु
वर्णवर्णाधिक्यतिरस्कृत्य द्वितीयार्धप्रतीयंवालांगवर्णस्याधिक्यंगमयति। हुताशयातंविनाप्र
तीयमपितुल्यमुपमातुस्वप्नेपिनसंभवतीतिमुग्धत्वहुताशत्वाभ्यांगम्यते॰ माहात्म्यस्यपरोऽव
धिर्निजगृहेगंभीरत्वापाः पितारत्नानामहमेकएवभुवनेकोवापरोमादृशः उक्तैवंपरिकिंत्यमा
स्तसहसागेवंधिकारंगमोऽजाधाध्वेभवतासमोविजयतोदत्त्रीधरावल्लभनिभाल्यभूपोनि श्री॰
जगौरिमाणंमानापमापनंहृदयेविधासीः। ग्रीष्मे हे पश्यतवांगवर्णमुग्धेस्तुवविलपोलुंठति ३५१

पमानेकेमथ्यस्यतदाहरणमाक्षेपप्रकरणएवगदितं· अमृदप्रत्नमृदत्यादि· पंचमोयथा·
करिकुंभतुलामुरोजयोः क्रियमाणांकविभिर्विशृंखलैः कथमालिशृणोषिसादरंविपरीतार्थ
विदोहियोषितः अनकथंशृणोषीत्यनेनतुल्यत्वनसंभवतीतिगम्यते अर्थांतरन्यासोप्यमुमेवार्थ
पुष्णाति।तदेवंपंचविधंप्रतीयमानाचामनुरोधान्निरूपितं· वस्तुतस्तावत्राद्ययोरुभयमयामेषांत
र्गताभेदाः चतुर्थः केषांचिदार्षेपंचमस्त्वनुक्तवैधर्म्यव्यतिरेके।तथाहि।निष्पद्यमानंतुद
रंवासादृश्यमुपमानत्वाद्यप्रतीयमुत्पलमिवकमलमित्यादौसादृश्यस्यानिष्पन्नरसौंदर्यवा
स्त्वियतोपमातोबहिर्भावःस्यात्सौंदर्यविशेषस्यस्वयाप्यभ्युपगमात्· विशेषस्यसामान्या
निवारकत्वात्·नचप्रसिद्धकमलादिप्रतियोगिकमेवसादृश्यमुपमेतिराजाज्ञास्ति।नचो
पमाविरुद्धवाचिनःप्रतीपशब्दस्यमाहात्म्यादिवतादृशंसादृश्यमुपमेतिशक्यंवक्तुं।उपमा

र॰गं॰
३५२ विशेषविरुद्धवाचकत्वेनापितदुपपत्तेः एवंधंप्रतीयंप्रसिद्धोपमावदुपमाविशेषएव अतएवद्विती
यतृतीयावापिभेदावुपमाविशेषावेव। उपमानोपमेययोस्तिरस्कारस्तूपमांतराद्वैलक्षण्यंप्रयो
352 जयेन्नतूपमासामान्यात् तदनुस्यूतत्वेनैवतत्प्रतीतेः नहिद्राक्षामाधुर्यातिशयेनपार्थिवांतराद्वि
लक्षणेत्वणेत्वपार्थिवीभवति। अपिचयद्युपमानोपमेययोस्तिरस्कारोलंकारांतरताप्रयोजकः
स्यात्पुरस्कारोपितथास्यात् यथाएकोविश्वसंताहृराम्यपथृणाःप्रारमानहंप्राणिनामित्येवंप
रिचिंत्यमास्मपनस्तिव्याधानुतापंकथा भूपानांभवनेषुकिंचविमलक्षेत्रेषुगूढाशयाः साधूना
मरपोवसंतिकतिनत्वत्तुल्यकक्ष्याः खलाः। अत्रौपम्यप्रदर्शनस्यूतोपमानतिरस्कारः फलं
तस्यगर्वितत्वेनाविवक्षणात् किंतुतदनुतापमात्रः एवंचफलत्वेलक्ष्यणोपमात्रेणालंकारां श्री॰
तरत्वंचवतात्रस्याप्यलंकारांतरत्वमममभ्युपेयंस्यात्प्रतीयषष्ठप्रभेदत्वंवाकिंच। त्वद्भक्तप्र ३५२

तीयप्रभेदानामपि पौरस्त्यैर्वैलक्षण्येन पृथक्पृथगलंकारत्वं स्यात्तत्प्रतीपप्रभेदत्वं प्रतीपस्य स
कलप्रभेदसाधारणसामान्यलक्षणाभावात् अन्यतमलक्षणे तु दूषणसहस्रग्रस्तत्वादलक्ष
णमेवेत्यसकृदुक्तं उपमालक्षणात्तु सकलसाधारणं। चतुर्थः प्रभेदस्तु येषां मते नाक्षेपस्तेषा
मस्तु नाम प्रतीपालंकारः पंचमस्य तु गतिरुक्तैव प्रभेदस्य इति प्रतीपप्रकरणं अथ प्रौढोक्तिः
कस्मिंश्चिदर्थे किंचिद्धर्मकृतातिशयप्रतिपिपादयिषया प्रसिद्धतद्धर्मवन्निष्ठासंसर्गस्योद्भाव
नं प्रौढोक्तिः संसर्गश्चायमन्वयः साक्षात्परंपरया वा। वल्मीकोदरसंभूतकपिकपिकपिकच्छू
सहोदरः। हा पीठपिता निर्घृति सज्जनानुष्ठद्वपुः अत्र कपिकच्छूसहोदरत्वेन मारकत्वं
न प्राप्तोऽस्य पितुः पीठजनकत्वमात्रं केवलं तु पीठजनपितामारं प्रतीत्येवं रूपोऽतिशयो विवक्षितो
तो वल्मीकोदरसंभूतत्वसर्पाधिकरणावृत्तिता रूपं कपिकच्छू विशेषणं मारकताव च्छेदक

त्वेन स्वप्रतिभापाव विनाकल्पितं। यथा वा। मंथाचलभ्रमणवेगवशंवदा य दुग्धांवुधेरुदपत
न्नणवः सुधायाः। तैरेकतामुपगतैर्विविधौषधीभिर्धाता ससर्ज तव देव दयादगंतान्। अत्र दगंते
षु नैकेवलं संजीवकत्वादयोऽमृतमात्रगुणा एव कवेर्बुबोधपिषिता अपिषिता अपि तु निखिल
जनशोककारकत्वादयोऽन्येऽपीति सुधाकणौषधीसंसर्गो विशेषणतयातिशयार्थमुपात्तः।
उत्पाद्— सादकमावश्चात्र न लोकसिद्धोपि तु कविमात्रनिबद्धः। यथा वा। त्वदंगणमसृ
ष्ट्वा सिक्ता कुंकुमवारिभिः त्वदंगतुलनां पाति कदापि ह्लवली लता। अत्र केवलाया लव
ल्या उपमानत्वाभरसहनसामर्थ्यसिद्धये नापिका सामानाधिकरण्यकुंकुमजलसंयोगयो
रूपादानं अत्र च धर्मिविशेषसंसर्गादतिशयाधर्म्यतद्गतोपधागुणाविषयस्तदेवोपमलं
कारो वाच्यवृत्त्यात तत्र पुंकेलनाभिहितश्चेत्समालंकारस्यैव विषयः यथा त्वत्तो जन्म हि

मांभ्रशेखरतनुज्योत्स्नानिमग्नात्मनोउगधांभोनिधिमुधिमुग्धवीविक्लपैः साकंपरिक्रीरन्नांसं
वासः सुरलोकसिंधुपुलिनेवादः सुधांशोः करैः कस्मान्नोज्वलिमानमंचतितमांदेव त्वदीययशः
अत्रयशसोधवलतातिशयस्तत्रहेतुर्मिसंवंधप्रयुक्तत्वेनकथितइतितद्देशेसमएवालंकारः।अत्र
शुक्लकृत्स्नस्यद्वंदेचंद्रकृत्स्नस्यभगवतिभगवत्कृत्नोराजनीसेवमुत्तरोत्तरमुपचीयमानोराजगतस्व
तुक्तत्वात्मोदोक्तैरेवविषयः एवंचशशशृंगधनुर्ले सत्कराग गनांभोरुहमालिकावराः तनयैः
सहभाविज्ञम्मनातववरेवेलतिनेरंद्ववैरिणाइत्यादौवकस्यामिप्पात्वसिद्धार्थंमिथ्याभूतवस्त्वंतरक
ल्पनेमिथ्याध्यवसितमाख्यामलंकारांतरमितिनवक्तव्यं· प्रौढोक्तैवगतार्थत्वात्· केशाः· कलिं
दजातीरतमालस्तोममेवकाइत्यादौप्राचीनकृतप्रौढोक्त्युदाहरणेयथातमाल्वेषुश्यामत्वा
तिशयार्थंश्यामत्वाधिकरणीभूतकालिंदीसंवंधउद्भाव्य तेतथावैरिष्वपिमिथ्यात्वसिद्ध

र·गं·
३५४

यमिथ्यात्वाधिकरणशशशृंगादिसंबंध इत्यस्यापि सुवचत्वात्· तत्र श्यामत्वातिशय इह तु मिथ्या
त्वमात्रं न तु तस्यातिशयः सिद्ध्यतीति वैलक्षण्यं तु न वाच्यं· तमालस्तोमे प्रमाणान्तरेण सिद्धेऽपि श्या
मत्वे कालिंदीसंसर्गोद्भावनं पुनः श्यामत्वसाधने नातिशयायाग्रकमेव स्यादिह तु मिमिथ्या
त्वस्यासिद्धत्वस्य शशशृंगादिसंबंधैर्मिथ्यात्वस्य सिद्धिरित्यार्थसमाजाधीनेयमतिशयसिद्धि
वैलक्षण्यं न प्रयोजयतीति यत्तु विश्वावशायेत्यत्र सृजे वहन्निति कुवलयानंदकृता मिथ्याध्यव
सितेरुदाहरणं निर्मितं· तत्तु निदर्शनयैव गतार्थं· निदर्शनागर्भात्र मिथ्याध्यवसितिरिति तु न यु
क्तं। मिथ्याध्यवसितेरेव मिथ्यात्वात्· यद्विमिथ्याध्यवसितिरलंकारान्तरं स्यात्तत्याध्यवसितिर
पि तथा स्यात्· यथा· हरिश्चन्द्रेण संजप्ताः प्रगीता धर्मसूनुना। खेलन्ति निगमोत्संगे मातर्गंगेमा
तर्गंगे गुणास्तव। अत्र हरिश्चन्द्रयुधिष्ठिरनिगमसंबंधारणाना सत्यत्वं प्रतीयते। एवमध्यस्तु

श्री·
३५४

धासमुद्रस्य सितामयगृहोदरे। पृष्ठोद्विविष्टे देवस्यातुं योग्यास्तावोक्तपः अत्रापि सुधासमुद्रा
दिसंबंधादुक्तिषु माधुर्यातिशयः प्रतीयमानः कस्यालंकारस्य गोचरः स्यादनोलंकारांतरस्या
न्नमंतु प्रोढोक्तैव गतार्थतेत्यास्तां तावत् रतिरसगंगाधरे प्रोढोक्तिः अथ ललितं प्रकृतधर्मि
णि प्रकृतव्यवहारानुल्लेखेन निरूप्यमाणे प्रकृतव्यवहारसंबंधो ललितालंकारः आरदानः
परद्रव्यं विषं भक्षयसि ध्रुवमित्यादि निदर्शनावारणाय वृत्तीयांतं। अप्रस्तुतप्रशंसावारणाय
प्रकृतधर्मिणीति। यथा · क्व वा रामः कामप्रतिभटललाटं तव्य वलस्तव क्वामी वीरा रणशिरसि लाद
धीरामखभुजां। दिधक्षोस्त्रैलोक्यं प्रलयशिखिनः पद्ममथनप्रगल्भे। प्रालेयैः प्रशममभि
कर्तुं व्यवसितः। अत्र प्रकृते धर्मिणि रावणोपरदत्तपुरोजादिकमस्मतादेवानामग्रधीरैः कुं
भकर्णादिभिर्वीरैर्भगवतो रामस्य पराभवमिच्छन्निर्यवंकरत्वेनातादृतादृशेच्छारूपंप्र

१·गं·
३४५
345

कृतव्यवहारंविषयमनुक्त्वैवतादृशस्यालेपकरणात्तादृशाग्निप्रशमनव्यवसायरूपो
ऽप्रकृतव्यवहारोविषय्युपात्तःविषयोपादानेतुनिदर्शनैव।यथावा·नान्यास्तिकिंभूमितलेऽत्रसु
रूपासीनैववाकिंभवतोऽनुरूपा।आकर्षताचंदनशाखिशाखांप्रबोधितोऽभवताफणीं
द्रः अत्रपिशाचवसंबंधिनापिकाहरणप्रयुक्तेतदीयक्रोधोद्बोधमनुक्त्वैवचंदनसंबंधिशा
खाकर्षणप्रयुक्तफणीन्द्रप्रबोधनमुपन्यस्तंनचात्रभेदेऽभेदइत्यतिशयोक्त्यागतार्थतेति
वाच्यं·तत्रहिपदार्थेनपदार्थस्यैवाभेदाध्यवसानंकल्पलतायांविराजतेचंद्रइत्यादौदृष्टं
नतुव्यवहारेणव्यवहारस्येत्यविषय[illegible]पमतिशयोक्तेः।नापिसादृश्यमूलयाऽप्रस्तु
तप्रशंसयाऽधर्म्यंशेऽप्रस्तुतत्वविरहात नापिनिदर्शनयाःएकधर्मिगतव्यवहारद्व
योपादानएवतस्यादृष्टेः अतएवोपात्तयोरितितल्लक्षणेविशेषणमुक्तं।एतेचप्रकृतव्य

श्री·
३४५

वहारस्यानुपात्तत्वादलंकारांतरमेवा एवं च क्वसूर्यप्रभवोवंशः क्वचाल्पविषयामतिः इतिती
र्षुर्दुस्तरंमोहादुडुपेनास्मिसागरमित्यत्रकाव्यप्रकाशकारोपन्निदर्शनामुदाहःषीत्तदसं
गतमेवललितस्यावश्याभ्युपगम्यत्वान्निदर्शनायाश्चात्राप्राप्तेश्चतदित्थंललितस्यालं
कारांतरत्वमुरीकुर्वन्नामाशयः। अन्येतुललितंनालंकारांतरंनिदर्शनयैवगतार्थत्वा
त्। नन्वेकधर्मिगतप्रस्तुताप्रस्तुतव्यवहारद्वयोपादानंविनानिदर्शनाकथमप्रस्तु
तव्यवहारमात्रोपादानेपदमाधत्तामितिचेत्। श्रूयतामायुष्मता। इहतावदलंकाराःप्राय
शःश्रोतार्थाश्चसंभवंति। तत्रश्रोतृस्थार्थानपृथगलंकारत्वेनगण्यंतेकिंतुपृथगभे
दत्वेन। तदलंकारसामान्यलक्षणेनक्रोडीकरणात्। इदंपुनःवाक्यार्थनिदर्शनास्वरूपं
व्यवहारद्वयवद्धर्मभेदप्रतिपादनाक्षिप्तोव्यवहारद्वयाभेदः। तत्रव्यवहारद्वयवद्धर्मि

र॰गं॰ ३४६ 346 भेदस्यप्रतिपादनंश्रौतमेवापेक्षितमितिननियमःकिंतुप्रतिपादनमात्रं·तच्चपदद्वयंहरन्त्संस्ये
मिलतिच्छेउसंचयमितित्रव्यवहारद्वयवद्धर्मिणोरभेदस्यश्रुत्याप्रतिपादनइवधिकपरोक्षंतथा
प्यषगिलतिच्छ्वेउसंवपमितपत्राथप्रकृतव्यवहारवद्धर्मिश्रौतात्प्रकृतव्यवहारवद्धर्मिणो
रार्थाभेदस्यप्रतिपादनेपिवाक्यार्थनिदर्शनात्वमस्तितेः·एकत्रश्रौतीत्वमपरत्रार्थीत्वमिति
तुविशेषेणनवीपित्रेपदार्थनिदर्शनास्वरूपंतूपमानोपमेयधर्मयोरभेदाध्यवसायमूलउ
पमेयेउपमानधर्मसंबंधइतिष्टथगेवएतदुभयान्यतरत्वंचप्राचीनरीत्यासामान्यलक्षणोप
दिष्टंतुललितंपृथगलंकारःस्यात्सोपमादिष्वप्युपमादेःपृथक्स्यात्वदुक्तयुक्तेस्तल्प
त्वात्·नचातिशयोक्तिरेसतिरूपकएवविल्लोपिताविषयविषयिणोर्द्वयोरप्युपादानेश्रौतं श्री॰ ३४६
रूपकंविषयिमात्रोपादानेत्वार्थमित्यस्यापिसुवचत्वात्·सत्यं·यत्रस्वलंकारशारीरमुभ

पत्राप्यविलक्षणांतरैकालंकारव्यपदेशोयुक्तः यथासादृश्यंनिष्पद्यमानमुपमाशरीरंतुसोमममादि
ष्यविलक्षणमेवेतितत्राप्युपमयैवव्यपदेशोन्याय्योनालंकारांतरेणतुमतत्वपूर्णत्वादिस्तत्र
तच्छरीरनिविष्ठइतिस्वयंव्यावर्तमानोपिनोपमात्वव्यावर्तकस्तथान्यत्रापीतिस्थितिः। एवंचवि
षयतावच्छेदकरूपेणाभातेविषयोविषयितावच्छेदकावच्छिन्नाभेदस्यरूपकशरीरस्यविष
यतावच्छेदकरूपेणाभासमानविषयात्मकादतिशयोक्तिस्वरूपाद्विलक्षणत्वेनद्वयोरेका
लंकारत्वंनेयुक्तं।निदर्शनाललितयोस्तुस्वरूपावैलक्षण्यंप्रदर्शितमेवेत्येकालंकारत्वमे
वेत्याहुः। आहार्यनिश्चयविषयीभूतोविषयेविषय्यभेदोरूपकस्वरूपमुच्यतेननिवेश्यतेवच्छे
दकादिगौरवादेवंचातिशयोक्तेर्भिगीर्याध्यवासननरूपायारूपकभेदत्वमस्तुनामकानोहानिः
एवमपहुतेरपि·विषयतावच्छेदकनिह्नवनिगरणानिरूपकस्यैवायांतरविशेषाइतितुनव्याः।

र·गं·
३४७
347

एतन्मतरीत्यातुल्यललितस्यनिदर्शनातःपृथगलंकारत्वंमनोरथललितमेवेति।एवंचतितीर्षुर्दुस्त
रंमोहादुडुपेनास्मितुसागरमित्यत्रनिदर्शनासाधुसंगच्छते।क्वसूर्येत्यादिनास्वमतिस्वरूपप्रभव
वंशयोरत्यंतानानुरूप्यत्वकथनोत्तरमुडुपकरणकरणकसागरतरणोद्यापात्रप्रवृत्तायाःकथ
नेनतादृशमतिकरणकवर्णनेच्छायाःप्रतिपत्तेः।यत्तुअन्नापिदेशःक्वचतमस्त्वयाधवसंतमुक्त
स्यदृशांवनस्पतिपथेक्वचतमोदेशस्त्वयापापरिक्तइतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यैवसंतमुक्तस्यवन
स्यदृशामनापीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासात्ललितालंकारइतिकुवलयानंदका
रस्याह।तत्त्वंतमसंगतं।अत्रकथनंन्यस्यदृशामन्योनंतुशक्यइतिवसंतमुक्तवनदृशांतिःश्री
कतत्वलक्षणामनापीतिहिपर्यवसन्नोऽर्थःतत्रनिश्रीकत्वरूपकार्यद्वाराकारणस्यराजकर्तृ श्री·
कस्यागकर्मत्वस्याभिधानंपर्याक्तेविषयादृशयोरेकत्वाध्यवसानेतुपदार्थनिदर्शनायात्र ३४७

तिशयोक्तेर्वेत्यन्यदेतत्· एवंच पदार्थनिदर्शनोपहं हि तस्य पर्यायोक्तस्यैवात्र विषयो न ललितस्य
किंच तूक्ते ललितालंकारलक्षणमपि नात्र संभवति· तच्च प्रस्तुतवर्ण्ये वाक्यार्थप्रतिबिंबस्य वर्णनं
प्रस्तुते धर्मिणि वर्णनीयं वाक्यार्थमवर्णयित्वा कस्यचिदप्रस्तुतस्य वाक्यार्थस्य वर्णनं ललि
तमित्यादिना ग्रंथेन भवता विवेचितं। इह च प्रस्तुते धर्मिणि देशविशेषस्य जकर्तृकत्यागकर्मत्व
रूपस्य वर्ण्यस्यार्थस्यावर्णनेथ प्रस्तुतेस्यैव संततकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याप्यवर्णनात्कथं सं
गच्छतां यदि पुनरकारि देशः कत्रमस्त्वयाधनिरस्तचंद्रः कठिनाशयेनेति पृथं स्यात्तदा स्यादपि
तव मनोरथः न वतादृशावन दृशायात्र प्रस्तुतापादेशविशेषवर्णनमस्त्वेवेति वाच्यं· दृशाश्वं
न तद्दशासङ्घापदर्शनं तस्य लक्ष्यत्वेन तस्याप्रस्तुतत्वायोगात्· अन्यथा पदार्थनिदर्शनाव्छे
दापत्तेः। एवं रामो विजयते यस्य क्षणात्समर्षवीक्षणात्तदावाग्निदग्धकांतारली लांलंकापु

र॰गं॰ ३४८
348

रीत्याविस्तारो ललितस्यालंकारांतरतामभ्युपगछतामपि मते न तस्य विषयः किं तु निदर्शनायाः
अत एव उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तं वहति गिरिरयं विलंबिघं
टाद्वयपरिवारितवारणेंद्रलीलामिति माघीयनिदर्शनोदाहरणमपि संगच्छते· तत्र तु रश्मिर
ज्जुनियंत्रितपार्श्वद्वयसंलग्नसूर्यचंद्रोयं गिरिरित्येवं प्रकृतधर्म्यारूढतया प्रकृतार्थानुपा
दानाल्ललितमेव स्यात्। प्रकृतव्यवहारस्य लेशतोप्यकीर्तने केवलं प्रकरणादिनागम्यत्वे ल
लितमन्यथा तु निदर्शनेति चेत्कः सूर्यप्रभव इत्यस्मात्कथं निदर्शना तर्हि निर्वा निर्वासितेति
सर्वमसमंजसमेव॥ ॥इति ललितालंकारः॥ अथ प्रहर्षणं। साक्षात्तदुद्देश्यकयत्नमंतरे
णाप्यभीष्टार्थस्य लाभः। प्रहर्षणं। इदं च सामान्यलक्षणं त्रिविधप्रहर्षणसाधारणं तत्राक
स्मादभीप्सितार्थलाभ इत्येका विधा। वांछितार्थसिद्ध्यर्थं यत्ने क्रियमाणे ततोप्यधिकतरार्थ

श्री॰ ३४८

लाभइत्यपरः उपायसिद्ध्यर्थोयत्नात्साक्षात्फलस्यलाभइतितृतीयः अस्यामेवाव्याप्तिनिरा
सार्थलक्षणेसाक्षादित्युक्तं। क्रमेरागदातिरस्कृतोरोषवशात्परिष्वजनमपियोमृगाक्ष्याशपि
तःपराङ्मुखः किंमूर्छितोसाचितिकांदिशीकयाकयापिविदांचुंब्य विरायसमस्वेजो। अत्रयत्न
सामान्यशून्यस्यापीष्टलाभः केलीमंदिरमागतस्यशनकैरालीरयासेंगितैः सुप्तायाःसु
रूपः सरोरुहदृशः संवीजनं कुर्वतः ज्ञानेनाप्यनभिज्ञयैवकपटव्यामीलिताक्ष्यासखिश्रां
तासीत्यभिधायवक्षसितयापाणिर्ममाधीयत। अत्रभामिन्यारोषनिवारणाययत्नेक्रियमा
णेरोषनिवारणादप्यधिकतरसुखप्रदः कामुकस्यभामिनीकर्तृकः स्वकर्तृकर्मकस्तत्कुचा
धिकरणकश्चासंगः। नचात्रतृतीयभेदःशंक्यः व्यजनवीजनसमयेकामुकस्यमाननिवार
णस्यैवमुख्योद्देश्यत्वेनतदुपपकुचस्पर्शादिफलांतरस्यानुपस्थितः। यथावाल्लोभाद्वरा

र०गं० टिकानां विक्रेतुं तत्क्रमनिषाम निशमठं तया। लब्धो गोपकिशोरीमध्ये रत्नं महेंद्रनीलमणिः अ
३५० त्र प्रहर्षणाद्वितीयभेदः स्फुट एव। अननुरूपसंबंधमादाय विषमालंकारस्त्वत्र महेंद्रनील
349 मणिरित्यतिशयोक्त्यालीढयोर्विषयविषयिणोरुभयोरपि प्रहर्षणोऽनुगुणत्वं। वांछिताधि
कार्थत्वस्य मणिभगवदुभयसाधारणत्वात्। विषमे तु नीलपदस्य विषयिमात्रस्य परतो वरा
टिकार्थिनोपथा महेंद्रनीलमणेः कोटिमूल्यस्य संसर्गो ननुरूपो न तथा भगवत्संसर्गो भ
वितुं प्रभवति। न चातानिनां भगवत्संसर्गो ननुरूप एवेति वाच्यं। एवं तर्हि तक्रविक्रयकर्तृत्वे
नैवाज्ञानित्वलाभे वराटिकालोभरूपहेतूपन्यासस्यानतिप्रयोजनकत्वापत्तेः। पादशवां
छितसिद्ध्यर्थं यत्नः क्रियते तादृशवांछितसिद्धौ तु समालंकार एव। न ह्यर्थभोयाय विमर्श श्री०
नार्थं मया तदाली सदनं गतेन। तत्रैव सा लक्ष्यत पक्ष्मलाक्षी दाक्षायणीमर्चयितुं प्रया ३५०

तास्त्वत्र तद्दर्शनोपायसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तात्तत्स्त्रीसदनगमनयत्नात्साक्षादेव तद्दर्शनलाभः। यत्तु चात
कस्त्रिचतुरान्पयःकणान्याचते जलधरं पिपासापि पूरयति विश्वमंभसा हंत हंत महतामुदारतेति
पद्यं वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणमिति प्रहर्षणद्वितीयप्रभेदं लक्षयित्वोदाहृतं कु
वलयानंदप्रकृता। तदसत्। वांछितादधिकार्थस्य संसिद्धिरिति लक्षणे हि पदेन निष्पत्तिमात्रं न
वक्तुं युक्तं। सत्यामपि निष्पत्तौ वांछितुस्तल्लाभकृतसंतोषानतिशये प्रहर्षणशब्दयोगार्थासंग
त्या तदलंकारत्वायोगात्। किंतु तल्लाभेन कृतः संतोषातिशयः। एवं च प्रकृते चातकस्य त्रिचतुरकण
मात्रार्थितया जलदकर्तृकजलकरणकविश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावात्प्रहर्षणं कथंकारं पद
माधत्तां। वांछितादधिकप्रदत्वेन दातुरुत्कर्षोमवंस्तु न वार्यते। अत एव हंतेत्यादिनार्थांतरन्या
सेन स एव द्योत्यते। लोभाद्वराटिकानामित्यस्मदीयपद्योदाहरणे वांछितुर्वांछितार्थादधि

र॰गं॰ ३५० 350

कवस्तल्लाभेनसंतोषाधिक्यात्तद्युक्तं इति प्रहर्षणं। अथ विषादनं अभीष्टार्थे विरुद्धलाभो विषा
दनं। अस्य चाभीष्टार्थलाभार्थकारणाप्रयोगोपत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातस्य विरुद्धार्थ
लाभस्यापत्र चेष्टार्थप्रयुक्तेपि कारणेन तस्माच्च विरुद्धार्थलाभोपि तु स्वकारणवशात् स च विविक्तो
विषयः यत्रेष्टार्थप्रयुक्तात्कारणादेव विरुद्धार्थलाभस्तत्र तादृशकारणाविरुद्धार्थयोरुत्पाद
कोत्पाद्यभावलक्षणासंसर्गस्याननुरूपत्वाद्विषममिष्यमाणाविरुद्धार्थलाभसत्वाच्च विषाद
नमिति संकीर्णतैव एवं चास्य विषमभेदे गीतार्थतेति नाशंकनीयं· विषमरहितस्याप्येतद्वि
षयस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्। यथा·। स्वस्त्यापृतिमग्नमानसतया मत्तो निवृत्ते जने चंचूकोटि
निराकृतार्गलहृतोपास्याम्यहं पंजरात्· एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादयत्यंतः संप्र श्री॰
विवेश वारणाकपकारः फणिग्रामणीः· अत्र हि विषमस्य भेदस्य नास्ति विषयः इष्टार्थका ३५०

रणाप्रयोगाभावात्· इष्टार्थप्रयुक्तकारणेन सह विरुद्धार्थस्योत्पाद्योत्पादकभावलक्षणस्सं
सर्गस्याननुरूपत्वं हि तच्छरीरं। तस्माद्विषादनमेवाप्रस्तुतप्रशंसाघटकेन यावस्थितं। चे
लांचलेनाननधीतरश्मिसंहृगवतीनीहारदश्वरीणां॥ गोपांगनानां स्मरजातकंपादकां
उसंपातमिपापनीवी। अत्रैषु स्थाननगोपनगोपनस्य विरुद्धार्थानीविस्खलनं कारणीभू
तत्रया संघातपरिपंथित्वात्। तच्च सात्विककंपरूपात्त्वकारणादेवोत्पन्नं न तु गोपनानुकू
लयत्वात्तेनापीष्टसाधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्टानुत्पत्तिरत्रास्ति। विलांचलाचरणेना
तनगोपनरूपस्येष्टस्यासत्तेः अतो विषादनमेवात्र न विषमं। अत्रेदंवोध्यं। इष्टसाधनत्वेन
निश्चितादनिष्टोत्पत्तिरिति यो विषमस्य भेदः प्राक्प्रत्यपादि सोऽनेन विषादनेन ग्रस्तात्वा
दस्यैव भेदो भवितुमर्हतीति न विषमस्येति कश्चिद्रूपास्त्वप्रष्टव्यः। न विषमस्येति पद्दुं हुंत

र॰गं॰ ३५१ त्कस्यहेतोःविषादनेनैवविषमेणापिकार्यकारणसंसर्गाननुरूपतालक्षणेनगतत्वात्·न
चात्रैकस्यान्यापवादकत्वंयुक्तंद्वयोरपिसावकाशत्वात्·भिन्नविषयत्वाच्च·विरुद्धलाभां
शोविषादनस्य·विरुद्धलाभेष्टार्थप्रयुक्तकारणयोःसंसर्गाननुरूपतांशश्चविषमस्यविष
यइत्यवोचाम।तस्मात्तत्रकिंचिदंशोविषमकिंचिदंशोचविषादनमित्युभयोरपिसमावेशो
बोध्यः।अथोल्लासः·अन्यदोषप्रयुक्तमन्यस्यगुणदोषयोराधानमुल्लासः·तच्चगुणेनगु
णस्यदोषस्यवादोषेणगुणस्यदोषस्यदोषस्यवेतिचतुर्द्धा।आधानंचतद्वृत्तौवृद्धिः।क्र
मेणोदा·अत्तलभ्यंसौरभ्यंहरतिसततंयःसुमनसांक्षणादेवप्राणानपिविरहशस्त्रक्षतनेत्द
दं·।त्वदीयानांलीलानांलीलाचलितलहरीणांव्यतिकरात्पुनीतेसोऽपिद्रागहहपवमान
स्त्रिभुवनं।अत्रलहरीणांपावनत्वातिशयेनपवमानस्यपावनत्वंगुणांतरंवर्णितं।विशाला श्री॰ ३५१

भ्यामाभ्यांकिमिहनयनाभ्यांखलुफलंनयाभ्यामालीढापरमरमणीयातवतनुः अयंत्वन्यप्रकारो
जननिमनुजस्यश्रवणयोर्ययोर्नांतर्यातस्तवलहरीलीलाकलकलः अत्रश्रीभारथीरमणीयत्व
गुणेनतद्रूपशब्दविमुखयोर्नयनयोःश्रवणयोश्चनैष्फल्याधिक्यारूपोदोषो·यथावा।हिं
साप्रधानैःखलुयातुधानैर्यानीयतायावनतांसदैवरामांघ्रिपोगाढथमापिवन्याविंध्यस्य
धन्यासमुनैःसतीव।अत्रदोषेणदोषःपूर्वार्धेद्वितीयार्धेतुगुणेनगुणइतिविशेषः।यथावा·भूषिता
निहरेर्भक्तैर्दूषितानिपराङ्मुखैःस्वकुलंनगरंदेशोद्वीपंसर्वाचमेदिनी·अत्रोत्तरोत्तरव्यापक
तयातेपेतिविशेषः श्वपाकानाम्नातैरमितविचिकित्साविचलितैर्विमुक्तानामेकंकिलसदनमे
नःपरिषदां।मुदामामुद्दंतैंजननिघटयंत्याःपरिकरंतवश्लाघ्यत्वंगुणः।यथावा।श्वहत्तिव्या
संगोनियतमथमिथ्याप्रलपनंकुतर्केष्वभ्यासःसततपरपैशुन्यमननं।अपिश्रावंमामतुम

र·गं· नैवंविधगुणान्वितेत्वत्कोनाममक्षणमपिनिरीक्षेतवदनं इहापिप्राग्वदेवपरंतुअंगपस्सइतिविशेषः
३५२ काव्यलिंगेनगतार्थत्वेनालंकारांतरत्वभूमिमारोहतीत्येके।लौकिकार्थमपत्वादृनलंकारएवे
352 त्यपरेइउल्लासः अथावज्ञा॥ तद्विपर्ययोवज्ञा॥ तस्योल्लसस्य·विपर्ययोऽभावः अन्यस्यान्यस्यान्यदी
यगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाधानाभावइतिपर्यवसितोर्थः यथा·निस्नातोपिचवेदांतेवैराग्यंनैतिदु
र्जनः विरंजलनिधौमग्नोमैनाकइवमार्दवं। अत्रपूर्वार्द्धेप्रपंचानित्यत्वबोधकतारूपवेदांतशास्त्र
गुणप्रयुक्तस्यखलेवैराग्यरूपगुणाधानस्याभावरार्धेद्रवत्वरूपजलनिधिगुणप्रयुक्तस्यमैनाके
माक्रेमार्दवरूपगुणाधानस्यचविपर्ययोवर्णितः मध्येगलंविहरतांगरलंनिकामंनागाधिपाः क्षि
रसिभालतलेहुताशः ध्याताभवज्ज्वलनमध्यगतेस्तथापितापंतदेवहरतेहरतेतनुश्रीः अत्र श्री·
तापकतारूपगरलादिदोषप्रयुक्तस्यभगवन्मूर्तौक्रूरत्वादिदोषाधानस्याभावः नचात्रातद्गुण ३५२

वक्ष्यमाणोलंकारइतिवाच्यंपतोयमुनाजलस्थानहंसोदर्पथायमुनाजलगतधर्मत्वाग्रहणंनत
थाभगवन्मूर्तेर्गैरत्वादिगतक्रूरत्वाग्रहणंविवक्षितमपितुतादृशक्रूरत्वप्रयुक्तस्यक्रूरत्वांतरस्या
नाविकरणमित्यस्तिविशेषः निस्मातोपीत्यादौतुतद्गुणस्याप्रसक्तिरेव। मद्गुणिमाकुरुविषादम
नादरेणमात्सर्यमंदमनसांसहस्रावलानां॥ काव्यारविंदमकरंदमधुव्रतानामास्येषुपास्यसि
सतांविपुलंविलासं। अत्रपूर्वार्धेअनादररूपखलदोषप्रयुक्तस्यकेविवाणांविषादरूपदो
षस्यनिषिध्यमानत्वादप्रतिष्ठानेनाभावः शाब्दोवाणीगतरमणीयतारूपगुणप्रयुक्तस्यख
लेसंतोषरूपगुणाधानस्याभावःपुनरार्थस्तुमपविधाप्यवक्ताः उत्तरार्धेतुसंहृदयगुणेनसर
सतारूपेणवाणापादुल्लासरूपगुणाधानमित्युल्लासएवविशेषोक्तोवगतार्थत्वादवज्ञानालंका
रांतरमित्यपिवदंति। उत्कठगुणविशेषत्वात्लसपादोषत्वेनप्रसिद्धस्यापिवस्तुनःप्रार्थनम

नुज्ञा। यथा· प्रणिपत्य विधे भवंतमद्धा विनिबद्धांजलिरेकमेव याचे। जनुरस्तु कुले कृषीवलानामपि
गोविंदपदारविंदभाजां· अत्र हरिभक्तिलालसया कृषीवलकुलजन्मनः प्रार्थनमेवं दोषविशे
षानुबंधाद्गुणत्वेन प्रसिद्धस्यापि द्वेषात्तिरस्कारः यथा· श्रियो मे मा संतु क्षणमपि च माद्यद्गजघ
टामदभ्राम्यद्भृंगावलिमधुरसंगीतसुभगाः निमग्नानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां सप
र्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्य तिरस्कारः
अमुं च तिरस्कारमलक्षयित्वानुज्ञालक्षणपतः कुवलयानंदकृतो विस्मरणमेव शरणं। अन्य
था भवद्भुवनदेहलीमिति तदुदाहृतपद्ये किमित्यमरसंपदामित्यंशे तिरस्कारस्यापत्तेः ननु कथ
मनयोरलंकारयोः संभवो प्राप्तवता प्रार्थनमिच्छा तिरस्कारश्च द्वेषः तत्र दोषे इष्टसाधनताज्ञा
नरूपकारणाभावादिच्छा न युक्ता गुणे च द्विष्टसाधनताज्ञानाभावाद्द्वेषोपि तथा वैपरीत्यं

तुकारणसत्वादुचितमितिचेत्‌। मैवं दोषगुणयोर्गुणदोषांशमादायेष्टसाधनताज्ञानयोः सत्वा
च्चइकं कारणं तावद्व्याहन्तेउत्कटद्विष्टाननुबंधीष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छांप्रतिउत्क
टेष्टाननुबंधिद्विष्टसाधनताज्ञानस्यचोपायद्वेषंप्रतिकारणत्वस्यवाच्यत्वाद्वैपरीत्यमपि
नोचितमन्यथास्तुखदुःखोभयसाधनेषु धान्यायणकलंजभक्षणादिषुहरीतकीदधित्रपु
समभक्षणादिषुइच्छाद्वेषयोरनियमएवस्यात्‌ अत्रचपुरुषकालप्रवेशआवश्यके। उत्कटतत्पुरु
षीयतात्कालिकद्विष्टाननुबंधितत्पुरुषीयतात्कालिकेच्छाविषयफलसाधनताज्ञानंतत्पुरुषी
योयोपेच्छांप्रतिकारणं। एवमुत्कटतत्पुरुषीयतात्कालिकेष्टाननुबंधितत्पुरुषीयतात्कालिक
द्वेषविषयफलसाधनताज्ञानंतत्पुरुषीयोपायद्वेषंप्रतिज्ञेनपुरुषांतरीयंकालांतरीयंचद्विष्टमि
ष्टमादायनदोषः। इदंतुबोध्यं। फलेउत्कटेपाठपापेच्छुत्कैरैच्छैवजायते। एवंफलेउत्कटद्वेषेण

र॰गं॰
३५४
354

पापेद्वेषएव॰ एवंफलेच्छोत्कटद्वेषएव॰ एदंचसुखदुःखोभयसाधनेषुचांद्रायणादिषुपरिस्वसाम
ग्रीवशात्प्रथमंसुखेउत्कटेच्छातदातत्साधनेषुचांद्रायणादिष्वपिसैव॰ अथस्वसामग्रीवशात्प्र
थमंदुःखेउत्कटद्वेषस्तदाचांद्रायणादिषुसएवउत्कटःसामग्र्यावलद्वैवत्वकल्पनात्॰ उत्कटत्वं
चप्रकृतेइच्छाद्वेषगतोविषयिताविशेषः एकसाधनजन्येइच्छानिष्ठरूपेएककालावच्छेदेनैकत्रो
त्कटेच्छाऽपरत्रोत्कटद्वेषश्चनसंभवति॰ तथासतिचांद्रायणादिष्वेकस्मिन्नेवसमयेइच्छा
द्वेषयोर्द्वयोरप्यापत्तेः।एवंचवलवदनिष्टाननुवंधित्वंवलवदिष्टानुवंधित्वंचोपापेच्छाद्वेषयोः
कारणतावच्छेदकेनदेयमेवत्याहुः। अन्येतु॰ फलेच्छाफलसाधनताज्ञानयोर्द्वयोरूपापे
च्छांप्रतिफलद्वेषफलसाधनताज्ञानयोरूपापेद्वेषंप्रतिचकारणत्वंउत्कटत्वंसामग्र्यावलवत्ता श्री॰
चेष्टानिष्टोभयसाधनेनदोषदृष्ट्यापिवदंनिश्वंचेष्टानिष्टोभयसाधनेदोषगुणेचगुणेनदोषे ३५४

णचमिश्रितेसहृदयानामिच्छाद्वेषयोरुचितैवोत्पत्तिर्हरीतकीकटुत्वभक्षणयोरिवेति ॥ गुणस्यानि
ष्टसाधनतयादोषत्वेनदोषस्येष्टसाधनतयागुणत्वेनचवर्णनंलेशः यथा· अपिपिबतगुरुत्वगर्वमास्म
कस्तूरियासीरखिलपरिमलानांमौलिनासौरभेणगिरिगहनगुहायांलीनमत्यंतदीनंस्वजन
कममुनैवप्राणहीनंकरोषि ॥ नैर्गुण्यमेवसाधीयोधिगस्तुगुणगौरवं ॥ शाखिनोन्येविराजंतेखंड्यं
तेचंदनद्रुमाः ॥ पूर्वत्रगुणस्यदोषत्वेनवर्णनमात्रमुत्तरत्रतुदोषस्यगुणत्वेनवर्णनमर्थांतरन्या
सानुविद्धं ॥ सवलंतीस्वलींकदवनितलशोकापल्लतपेजटान्नहग्रं ॥ थोपदसिविनिवद्धाधुरमिदं·
अपनिर्लोभानामपिमनसिलोभंजनयतांगुणानामेवांपतवज्जननिर्दोषःपरिणतः अत्रदोषोऽपराध
स्तथाचापराधवत्वेनगुणानांदोषत्वमुक्तंभवति ॥ नचायमलंकारोव्याजस्तुत्याभपरूपयागता
पीइतिशंक्यं ॥ मुखप्रतिपादितार्थवैपरीत्येनात्रसर्वत्रपर्यवसानाभावात· नत्वपिबतगुरुत्वगर्वं

र॰गं॰ ३५५ 355

त्यत्र कस्तूर्याः उक्तौ कवेस्तात्पर्यमपि तज्जनकगुणापदार्थत्वेन विवक्षायामेव। अत एवास्मदुक्तक
उक्तरीत्वत्रीताभिव्यक्तेरुक्तदूषणं तेऽपि तस्यामेव विश्रान्तिः। एवं नैर्गुण्यमेव वसाधीयस्त्वं न्तु शाख्य
तराणां निंदा न विवक्षिता किंतु हेलावस्थानं गुणिनः स्वगुणोद्दीपितस्यावाकांस्मिन्निर्गुणानां निंदाया
अवक्तव्यत्वात्। स्तुतेरुक्तेरेववाच्यत्वात्। सकलं ती स्वर्लोकादिति पद्ये भागीरथ्युक्तिप्रकरणपठि
ते पद्यमपि भागीरथ्युक्तौ तात्पर्यं तदा व्याजस्तुतिरप्युक्तं तस्याः सावकाशत्वेनैतद्बाधकत्वायो
गात्। रवितुरगादिगजेषु स्वर्णाचलजलधिधनदकोशेषु। यत्त्वेव राजपुंगव किं दातास्मीति गर्व
मावहसि। अत्र पर्यंते प्रतीयमानस्य रवितुरगादिपरिसंख्यातपदार्थातिरिक्तसकलवस्तुदा
नकल्पस्य गुणस्य दोषत्वेनावर्णनं तत्त्वेनावर्ण्यमानस्य च रवितुरगाद्यदानस्यागुणत्वाद्गुणदोषयो श्री॰
र्भिन्नविषयत्वेनावस्थानेन न लेशस्य श्लेशरहिता प्राज उक्तरिति स्फुटमेव सावकाशत्वं अत ए ३५५

वलेशोपिनव्याजस्तुतेर्वाधकइतिप्रागुक्तंजाड्यवीस्तुतौद्वयोरपिसमावेशः इतिलेशप्रकरणं
स्वगुणत्यागपूर्वकंस्वसंनिहितवस्त्वंतरसंबंधिगुणग्रहणंतद्गुणः यथा॰ नीतोनासांतिकंत्वा
मालत्याः कुसुमोत्करः बंधूकभावमानिन्येरागेणाधरवर्तिना॰ यथावा॰ अधरेणसमागमाद्दा
नामरुणिम्नापिहितोपिशुद्धभावः हसितेनसितेनपक्ष्मलाक्ष्याः पुनरुल्लासमवापजातपक्षः
। अत्राद्येमालतीकुसुमोत्करस्याधररागरक्ततपावभूवभावोपपतेस्तद्गुणः द्वितीयेपिपूर्वा
र्धेस्पष्टएवतद्गुणः परंतूत्तरार्धगतेनप्रतिप्रसवतुल्येनहासेनापोह्यमानत्वाङ्कुरं । यदितुहा
सेनाधरसितीकरणद्वारातद्रुणिम्नोवाधस्तदातत्राप्यपरस्तद्गुणः इमंचकेचित्स्वरूपमा
मनंति । यद्यप्युल्लासेप्यन्यदीयगुणेनास्यगुणाधानमस्तितथापितत्रान्यदीयगुणप्रयुक्तंगुणं
तरंतूणादिक्षारताप्रयुक्तहरिद्रोदःशोणत्वमिवाधीयते॰ प्रकृतेतुजपाकुसुमलौहित्यस्फटि

र॰ गं॰
३५६ हरीः
356

कश्चान्मदीयगुण एवान्यत्रेति ततोस्य भेदः। अथातद्गुणः। तद्विपर्ययोतद्गुणः। यथा कुचाभ्यामालीढं सहज
कठिनाभ्यामपि स्मेन काठिन्यं धत्ते न च तत् हृदयमत्यंतमृदुलं। मृगांगनानामंतर्जीनं निनिच संततो खलु चिरेन
कस्तूरी भवति निजसौरभ्यविभवान्। अत्र पूर्वार्धे परगुणाग्रहणांशाद् स्वगुणत्यागाभावस्त्वार्थः। उ
त्तरार्धगते दृष्टांते तु स्वगुणत्यागाभावः शाब्दः परगुणाग्रहणं त्वार्थं। न चायमवज्ञायानातिरिच्यते।
उल्लासविपर्ययोऽवज्ञा तद्गुणविपर्ययश्चातद्गुण इति प्रतियोगिभेदादेव भेदस्यासिद्धेः। अत्र गुणा
ग्रहकापेक्षया संनिहितस्य गुणवत उत्कृष्टत्वसमत्वाभ्यां द्वैविध्यमिति सर्वस्वकारः। तस्यायमाश
यः। अपकृष्टसंबंधे गुणाग्रहणस्य साहजिकत्वेन वैचित्र्यानाधायकत्वादनलंकारत्वेव सपक्ष
त्वेन तृतीयविधा तु न संभवतीति। अन्ये तु अत्रांतरचमत्कारविशेषस्याभावाद् द्वैविध्यमपि नेति वदं
ति। अपरे तु सति गुणग्रहणहेतावुत्कृष्टगुणवस्तुसन्निधाने तद्गुणाग्रहणरूपकार्याभावा

श्री॰
३५६

त्मकोपमत्तद्गुणोविशेषोक्तेरवांतरभेदोनत्वलंकारांतरं।कार्यकारणभावोनात्रविवक्षितः।किंतु
संनिधानेपितद्गुणाग्रहणाभावः इत्येतावन्मात्रमतोविशेषोक्तेस्तद्गुणोभिन्न इतितुनयुक्तं।संनि
धानेपीत्यपिनाविरोधोपिविवक्षितइतिगम्यते।अन्यथाजीवातोरभावादलंकारत्वेवनस्यात्।स
चकारणाभावाविवक्षणेनभवतीतिकथमुच्यतेनविवक्षितइतीत्यप्याहुः।अथमीलितं।स्फुरमु
पलभ्यमानस्यकस्यचिद्वस्तुनोलिंगेरीतिसाम्यादिन्नत्वेनागृह्यमाणेनावस्त्वंतरलिंगानांस्व
कारणानुमापकत्वमीलितं।संग्रहश्च।भेदाग्रहेणलिंगानांलिंगैःप्रत्यक्षवस्तुनःप्रकाशा
त्पनध्यक्षवस्तुनस्तन्निमीलितं।सामान्यवारणायानध्यक्षेति।तत्राध्यक्षस्यैववस्त्वंतरस्याग्र
हणं।तद्गुणेवस्त्वंतरगुणानांभिन्नत्वेनाग्रहणेपिवस्त्वंतरस्यग्रहणमस्त्येवेतिनतत्रप्रसंगः।
उदात्तलकुंभयुग्मुंभितरसंभ्रमयदिषरस्याःसमानयेत्यास्ते।तटकुंजगूढसुरतंभगवानेकोमनो

र·गं·
३५७
357

भावोदयः · अत्र सुरतगमकानां स्वेदकंपनिश्वासानां जलकुंभानयनात्वराजनितैस्तैर्भेदस्याग्रहा
त्सुरतस्याप्रकाशः। यथा वा · सहजरुहोरसहस्रभावधरितोबिंबाधरे मृगाक्षितचवदः। वदने मणि
रदने तांबूलं केन लक्ष्यते मवय। अत्र मिणतांबूलं कृतो न गृह्लासीत्युक्ते एतावतसमयंतांबू
लानिमुत्केव समागतास्मीत्युक्तवंतीप्रतितस्येयमुक्तिः पूर्वोदाहरणे प्रक्षवस्तुलिंगान्यागं
तुकान्यत्र तु साहजिकानीति विशेषः॥ ॥ इति मीलितालंकारः अथ सामान्यं। प्रत्यक्ष
विषयस्यापि वस्तुनो विलवत्सजातीयग्रहणकृतं तद्भिन्नत्वेनाग्रहणं सामान्यं। मीलिते तु नि
गूह्यमानवस्तुन प्रत्यक्षविषय इति न तत्रातिव्याप्तिः। उदा · यस्मिन्हिमानी निकरावदाते चं
द्रांशुकैवल्यमिव प्रयाते। पुच्छान्त्रयाभ्यां विकृताइवाद्रौ चरंति राकासु चिरं चमर्यः। अत्र
चंद्रिकातः पृथकत्वेन हिमाचलचमरीपुच्छयोरदर्शनादुत्प्रेक्षोत्पन्निरितितत्स्यां सामान्य एम·
३५७

गुणः। केचित्तु प्रागुक्तलक्षणे भिन्नत्वेनाग्रहणमित्यपहाय विजातीयत्वेनाग्रहणमिति वक्त
व्यं तेन व्यक्तिभेदाग्रहेऽपि सामान्यमेवालंकारः। यथा· स्तवकभरैर्ललिताभिश्चलिताभिर्मंद
मारुतैर्नृपलताभिः। हृतमुपवनमेवासीद्धरिमहिलानां मसवनं भवतः। अत्र महावनस्थितिमहा
वनकार्यस्य निलयनस्य संपादनात्· तच्चैतासां प्रत्यक्षेणात्वदीयमंदिरैर्लताभिस्सह तत्रद्या
क्तितया भिन्नत्वेनाग्रहेऽपि भिन्नजातीयत्वेनाग्रहणात्रिष्पद्यते पूर्वमते त्वत्रालंकारांतरमभ्यु
पेयं स्यादित्याहुः· ननु भेदाग्रह एव मीलितसाधारणएकोऽलंकारोऽस्तु किमलंकारत्रयेण मी
लितेतावत्प्रकृताप्रकृतधर्मिगुणानां भेदाग्रह उपपादित एव सामान्ये केषांचिद्गुणगुणिभेदा
ग्रहः केषांचित्कचिज्जातिमात्रभेदाग्रहश्च· तद्गुणेऽपि रक्तगुणे रंजकगुणभेदाग्रहः। न चावां
तरभेदसत्त्वान्नैकालंकारत्वमुपपद्यत इति वाच्यं· लुप्तोपमादितः पूर्णोपमादेः पृथगलंका

रतापत्तेः तस्माद्भेदाग्रहस्यात्रयो मीलितादयो वांतरभेदा इति युक्तं न तु पृथगलंकारा इति चेत्। उ
च्यते। एवं तदाभेदेप्येकोलंकारस्तदवांतरभेदा रूपकपरिणामाद्यतिशयोक्तिप्रमुखा इत्यपि
शक्यते वक्तुं विच्छित्तिभेदस्तु प्रकृतेपि तुल्यः। यतु मीलितरीत्याभेदाग्रहे प्राप्ते केनविद्धेतुना नाभे
दज्ञाने सति मीलितप्रतिद्वंद्व्युन्मीलितं। सामान्यरीत्या जातिभेदाग्रहे प्राप्ते केनविद्धेतुना स
तिवैजात्यग्रहे सामान्यप्रतिद्वंद्वि विशेषकं चेत्यलंकारद्वयं। यथा हिमाद्रिं त्वद्यशोमृष्टं
सुराः शीतेन जानते। लक्षितान्युदिते चंद्रे पद्मानि च मुखानि च। इति कुवलयानंदकृद
ह। तत्र। अनुमानालंकारेणैव गतार्थत्वादनयोरलंकारांतरत्वायोगात्। न चात्र
प्रत्यक्षसामग्र्याबलवत्वेनानुमानुमालंकारलक्षणवाक्यगतेनानुमितिपदेन ग्रहणा
दत एव तत्रास्माभिः पक्षांतरमुक्तं। प्रकृते च विशेषदर्शनहेतुकस्य प्रत्यक्षस्यैव तथा

त्वात् नहि प्रमाणविभाजकानामिवालंकारिकाणामपि प्रसरणिर्येन प्रत्यक्षत्वालिंगितामनुमितिं परि
भाषेमहि। न चैवंविधे विषये नानुमितिपदप्रयोगोऽप्यहितानामिति वाच्यं। तथाप्युत्थापि प्रसक्ते प्रति
प्युन्मीलितादिवत् परिभाषाया अनिवारणात्। अस्त्ववा अस्त्ववा अनुमितित्वजातियुक्तैवानु
मितिस्तथापि प्रसक्ते प्रतिबंधकवशान्न सा अनुदपपि तत्करणस्य प्रत्यूहत्वेनानुमानत्वमव्याहतं
। नहि सत्यप्यग्नौ मणिमंत्रादिभिः प्रतिबाद्धो दाहो न भवतीति दाहकरणमग्निर्नेति वक्तुं शक्यं। फ
लायोगव्यवच्छेदस्तु न करणतापादः प्रयोजकोपि तु व्यापार एवेति एतेन विशेषदर्शनस्य कोथंतर
भानप्रतिबंधकत्वेन चक्षुःसंयोगादिरूपस्य सामग्रीवशादेवोत्पन्ने तादृश प्रत्यक्षे हेतुतायां माना
भावात् पारिभाषिकत्वप्यत्र नानुमितिरतस्तत्करणमनुमानं कथं नाम स्यादिति पदास्त पदद्युक्तं
तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवशाय प्रागभावुन्मीलितं दृश्यते। यथा तत्पद्ध गोदहास प्रसरसरसह

चैरस्तावकीनैर्यशोभिर्धविलस्नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्राने रग्यधेषना। मीकमल
परिमलमौटिमासादपिष्यदेवानांनाभविष्यत्कथमपि कमलकार्मुकस्य प्रबोध इति। तदपि न·
।तद्गुणाहि गुणायोर्भेदानध्यवसायेन तु वस्तुनारिति निर्विवादं। अत्र नाभीकमलपरिमलेन भगव
त्वेन भगवज्ज्ञाने जातेपि तदीयगुणो नीलिमनि यशोगुणाधावल्यभेदानध्यवसायरूपस्य तद्गुण
चेद्दानध्यवसायस्तद्गुणजीवितमित्युच्यते तथाप्यत्र तद्गुणो निर्वीर्यो भगवतः श्वेतभिन्नत्वेन
ज्ञानस्योपापशून्यत्वेनापोगात·नवनीलत्वव्याप्यभगवत्वज्ञानमवोपापः। प्राङ्गीलोपिकार
णाविशेषमहिम्नासंप्रतिश्वेतो जात इति बुद्धेः प्रत्यक्षानुगृहीतापोस्तथाप्यनपापात्। अतएव तत्
द्गुपजीव्येनालंकारसर्वस्वकृतामीलनविशेषकयोश्चैवीवन कृता। अतः प्राचीनैः कृतविभा
गेष्वलंकारेष्विदं प्रथमोत्प्रेक्षितस्यापावदलंकारस्यपर्यालोकात भवि: कर्तुं न तावत्तथागलं

कारत्ववाचोयुक्त्याविगलितशृंखलत्वमात्मनोनाटयितुंसोऽप्रतंमर्यादावशंवदैरार्यैरिति। यत्तुवेत्रत
चातुल्यरुचांवधूनांकराग्रितोगंडतलागतानि। भृङ्गाः सहेलंयदिनापतिष्यन्कोवेदयिष्यन्नवचं
पकानीत्यत्रसमभोन्मुद्रात्त्यकाव्यप्रकाशेनिमित्तांतरजनितापिनानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्न
मभेदंनव्युदसितुमुत्सहतेप्रतीतस्यत्यागायोगादित्युक्तं। अत्रोत्तरप्रतिपत्त्यातिरस्कृतत्वात्पूर्वप्रति
तेर्नैवचमत्कारित्वं किन्तूत्तरप्रतीतेरेवेतितत्पैवव्यपदेशोन्याय्यः अन्यथाव्यतिरेकेप्युपमापत्तेः विरो
धाभासस्तत्पूर्वोत्तरप्रतीतिद्वयात्मकइतिभवतिचमत्कारीचमत्कारी। अत्रैवानतानेकाः। अत्रप्रति
बंधकज्ञानविषयीभूतार्थउक्तः। यस्यस्वयंज्ञीप्सा। भावेनरुविधानात्। साज्ञानविषयेच्छासाचो
त्तरत्वात्कार्यादिविषयीभूतेज्ञानेजातेनिवर्ततेननुजिज्ञासाज्ञानेष्टसाधनताज्ञानसाध्याज्ञातेहिज्ञाने
ष्टसाधनताज्ञानेतद्रूपस्यैवविषयीभूतज्ञानस्यसिद्धत्वात्कथमुत्पत्तुमर्हतीति। मेवं। किमेकंद

र॰गं॰
३६०
360

वतंलोकेइत्यादिप्रश्नवाक्याद्देवतत्वव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानमिष्टसाधनमितिज्ञानजन्याप्रयो
क्तृगतांतादृशंज्ञानंमेजायतामितीच्छानुमीयतेसाचप्रष्टुःकुतश्चिद्देवतत्वप्रकारकोपस्थितावेक
संबंधिज्ञानाधीनायांदेवतत्वदेवतत्वव्याप्यधर्मत्वेनरूपेणातादृशधर्मोपस्थितौचसत्यांतस्यां
गृहीतेनदेवतव्याप्यधर्मप्रकारकज्ञानत्वेनसामान्येनाप्याविष्कृतप्रश्नवाक्याजन्यज्ञानेइष्टसा
धनताज्ञानादुत्पद्यतेतस्याश्चतादृशप्रकारकज्ञानत्वेचसामान्यरूपेणाविष्कृतदेवतमित्या
दीनिज्ञानान्यपिवैदेवतत्वव्याप्यधर्मांशेनिरवच्छिन्नप्रकारताभांजिविषयरीतितेरेवोत्तरवाक्या
दुत्पत्तेःसाप्रतिबध्यतेजनकीभूतज्ञानंविषयएवतस्यानभवतीतिनभवेत्सिद्धिःप्रतिबंधिकेति
नदोषः ।तच्चोत्तरंद्विविधमुन्नीतप्रश्नंनिबद्धप्रश्नंचाद्यक्रमेणोदात्त्वामिवपथिकःप्रियोमेविटपिस्तो
मेषुगमयतिक्लेशान् ।किमितोन्यत्कुशलंमेसंप्रतिपत्याथजीवामि ।अत्रकस्यचित्पांथस्यपु

श्री॰
३६०

रंध्राःकंवित्यथिकांतंरंप्रेत्सुत्तेरेणातत्वात्तेकः कुशलप्रश्नोत्तुपीपंते। कुशलमपृष्ठायाः कुशलोक्ते
रयोगात्· किमितिकथयासिकृशोदरि किंतवपरकीयवृत्तांतैः कथयतथापिमुदे ममकथयिष्यति
पाहिपांप्यतवजायाः· अत्राद्यप्रश्नस्यहेतुंचेद्वदसि तदाप्रतिकरिष्यामीतिव्यंग्यः। उत्तरस्यतुनम
यापतिश्चुतयाहेतुर्वक्तुंपरपुरुषप्रतियोग्यानचत्वयाप्रयोप्रतिकर्त्तुंशक्यइति। द्वितीयप्रश्नस्यत्व
लंयातिश्रेत्सेनाविदग्धजनहठमात्रविलसितेनस्वपरसंतोषएवसंसारसारइति। द्वितीयेन्नरस्यतु
याममदशासेवतवजायायाअपिदशास्तिसेवप्रतिक्रियतांनहिस्वकीयंसदनंदह्यमानमुपेक्ष्यक
श्चित्परसदनाग्निंप्रतिकरोति· अथयदिपरोपकारः स्वकीयांहतिमपिसोढ्वाकारणीयइत्यत्रि
मनीषातदातवैवचविधोपकारःप्रवर्त्तस्यजायायाः केनचिदन्येनभवादृशेनोपकारःकरणीयइति
त्वय्येवतस्यामेवपरपुरुषपराङ्मुख्याविरहोहरीकर्त्तव्यइति· उक्तीतप्रश्नसहाद्युत्तरस्यचारु

र.गं.
३६१
361

त्वंनिबद्धप्रश्नेतुप्रश्नोत्तरयोरसहृदुपन्यसेतेदितिशेषः। अयंचोत्तरालंकारोद्विविधोपिप्रश्नो
त्तरयोरन्यतरस्योभयोश्चसाभिप्रायत्वेननिरभिप्रायत्वेनचचतुर्विधइत्यष्टधा।प्रियोत्वदुपवर्ती
मेनमांमुंचतिजानुवित्त। उत्तरेनावकाशोस्तिहृतस्तेमनोरथः अत्रकेनचित्तांयेनकांचित्ता
थ्वीप्रतिकुत्रतवप्रियोस्तीतिकृतःप्रश्नउत्तरितःप्रियपनेकधेतइचनेनतदनेकधेचत्वांत्वधेना
वयोविलासोमान्मथोभविष्यतीत्यभिप्रायगर्भितः अन्यथाहृतस्तेमनोरथइत्यस्यासंग
तापत्तेः उत्तरंतुस्फुटत्वात्तदगर्भितं।स्वर्णस्यकृतेतत्त्विदेशंदेशमपम्यहं।तंस्यदुःप्रापता
हेतोश्चिंताक्रांतंतेमनइतिकस्याश्चित्स्फुटार्थप्रामीणायाः।प्रश्नेकस्यचिन्नागरिकस्योत्त
रंरूपंपादृद्दासितद्रामममचिंतागमिष्यतीत्यभिप्रायगर्भं।रोगस्यतेचिकित्सांनिदानमालो
च्यसंदर्शकरिष्ये।माहतकातराभूरसंक्रियायांनितांतनिपुणोस्मि। अत्रनापृष्टःकस्यचिद्द्र

श्री.
३६१

पादित्यादिनीत्यावेधकर्त्रैकप्रतिज्ञोन्नीतः प्रश्नो वैधरोगस्य मे चिकित्सां करिष्यसीत्याकारो
विदग्धनायिकारूपापावक्रया वैशिष्ट्यात्संभोगरूपेणाभिप्रायेणागर्भितः उत्तरमपि तेनैवाभि
प्रायेणागर्भितं। प्रश्नोत्तरयोर्द्वयोरपि निरभिप्रायत्वे तत्त्वमिव पथि कृ इति कथितमेवोदाहरणं
।एते त्र्युन्नीतप्रश्नभेदाः। एवं निबद्धप्रश्नभेदा अप्युदाहार्याः किमिति हृशासीति पद्यमपि
चतुरंगीमिव बहुप्रश्नभेदानामुदाहरणभावमर्हतीति वक्रवैदग्ध्यो वैदग्ध्यव्यवस्थयेति। अत्राहुः। अलं
कारस्यास्मिन् प्रश्नोत्तरगतमसकृदुपनिबद्धत्वं जीवातुः तथैव चमत्कारोदयात्‌। तेन सकृत्प्रश्न
स्य सकृदुत्तरं नालंकारस्य भूमिः नवोन्नीतप्रश्नोत्तरे ऽव्याप्तिः। उन्नीतस्य प्रश्नस्यैकत्वादनुपनि
बंधात् तदुत्तरस्याप्येकत्वादिति वाच्यं प्रश्नगतमुन्नीतत्वमनोत्तरणाक्षिप्तत्वं न विवक्षितं किंतु प्र
श्नोत्तरपरंपरायां प्राचीनोत्तरश्रवणाजन्यत्वमात्रं। यथा। श्यामं त्वोपवीततनवकिमिति मषीसंग

र०गं० गमात्कुत्र जातः सोयं शीतांशुकन्यापयसि कथमभून्नलंकज्जलाक्तौ। व्याकृष्यक्रूरदीनक्षितिर
३६२ मणारिपुक्षोणिष्टसद्मलाक्षीलक्षाक्षीणाश्रुधारासमुदितसरितां सर्वतः संगमेन। अत्र कुत्र
362 जात इत्यादिप्रश्नोमषीसंगमादित्याद्युत्तरस्य वर्णादुद्भूत इत्युन्नीत उच्यते। आद्यप्रश्नस्त्वनुन्नी
तोप्युत्तरोत्थापनार्थं निबद्ध इति। एवं चास्मिन्मते प्राग्दर्शितास्युन्नीतप्रश्नोदाहरणान्यनुदा
हरणान्येवाप्यलंकारस्यास्य द्वैविध्यमपि न प्रश्नस्योन्नीतनिबद्धत्वाभ्यां किं तून्नीतत्वानुन्नी
तत्वाभ्यां ज्ञेयं वस्तुतस्तु। प्रश्नोत्तरयोराकूतगर्भत्वे तावतैव चमत्कारात्तत्रासकृदुपादानापेक्षा।
आकूतविरहे त्वसकृदुपादाने कृतश्चमत्कारोपेक्ष्यते निबद्धप्रश्नो आक्षिप्तप्रश्ने तु प्रश्नाक्षे
पकृते चमत्कारं यदि मन्यंते सहृदयास्तदा सकृदुपादानेप्यलंकारत्वमस्तु। प्रकारांतरेणाप्य श्री०
स्य भेदाः संभवंति। पद्यांतवर्तित्वेन पद्यबहिर्वर्तित्वेन तावद्द्वैविध्यं तत्राद्यस्याभिन्नवाक्योद्भ ३६२

र्णत्वमित्रवाक्याद्वीर्णत्वात्प्राप्तुनर्द्वैविध्यं॰यथांतर्वर्तिनोर्द्वयोरप्युत्तरयोः सकृच्छब्दश्रुतिपर्या
प्तत्वेनशब्दावृत्तिपर्याप्तत्वेनानेकेषांप्रश्नानामेकपदनिवेदितोत्तरत्वेनप्रकारांतरैश्चवक्रप्रभेद
त्वं। दिङ्मात्रेणोदा किंकुर्वंते दरिद्राः कासारवतीधरामनोहृतरा॰ कः पावनस्त्रिलोक्यां॰ ॥ ॥
इति श्रीरसगंगाधरे समाप्तः जड्डुपनामकगंगारामेण शोधितं लेखितं च ॥ संवत १८३३

लेरा ३५६

363

काव्यरसकोगाधार

॥८७३॥

पुस्तकमिदं पाठकोपनामक
रामचंद्रशर्मणः। पत्राणि ३६३

६५००

